

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Ю. М. Мирошниченко

**КРИМІНАЛІСТИЧНЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО
ПРОВАДЖЕННЯ
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ
ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ**

*Монографія
за редакцією професора А. Ф. Волобуєва*

Ужгород, РІК-У, 2023

УДК 343.13:343.98

М 64

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького державного університету внутрішніх справ
(протокол № 2 від 26 вересня 2023 р.)*

Рецензенти:

Тіщенко В. В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія», член-кореспондент НАПрН, заслужений діяч науки і техніки

Степанюк Р. Л. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ

Яновська О. Г. – доктор юридичних наук, професор, суддя Верховного Суду

Мирошниченко Ю. М. Криміналістичне забезпечення судового провадження: теоретичні основи та прикладні аспекти / за ред. проф. А. Ф. Волобуєва. Ужгород: РІК-У, 2023. 456 с.

ISBN 978-617-8276-64-5

Монографія є першою, після введення в дію чинного КПК України, науковою працею, в якій на основі комплексного аналізу проблем кримінального судочинства розроблено й обґрунтовано концептуальні основи теорії криміналістичного забезпечення судового провадження. Розкрито поняття, чинники та обмеження судової тактики, наукові основи та прикладні проблеми організації судового провадження. Розроблено принципово нову технологію судового дослідження. Розглянуто процесуально-правові та криміналістичні аспекти проведення окремих судових дій. Сформульовано теоретичні основи методики судового провадження, описано базову модель методики судового розгляду кримінальних справ. Запропоновано концептуально нові підходи до побудови окремих судових методик та системи їхньої класифікації. Наведено рекомендації щодо дій та рішень суду в деяких проблемних ситуаціях, що виникають на окремих етапах судового провадження.

Для науковців, викладачів, студентів, суддів, прокурорів, адвокатів.

ISBN 978-617-8276-64-5

© Мирошниченко Ю.М., 2023

© ТОВ «РІК-У», 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	5

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ВЧЕННЯ ПРО КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ	10

1.1. Генеза наукових поглядів щодо застосування даних криміналістики в судовому провадженні.....	10
1.2. Філософське вчення про істину – теоретична основа цілевизначення в діяльності суду.....	15
1.3. Місце та роль кримінального суду в сучасному процесі	31
1.4. Фактори формування теорії криміналістичного забезпечення судового провадження.....	42
1.5. Поняття та концепція розвитку системи криміналістичного забезпечення судового провадження	50

Розділ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТАКТИКИ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ	61

2.1. Поняття, предмет і місце судової тактики в системі криміналістики.....	61
2.2. Процесуально-правові чинники та обмеження тактики суду в кримінальному провадженні.....	78
2.3. Ситуаційний підхід – методологічна основа тактики суду в кримінальному провадженні.....	87
2.4. Наукові основи та прикладні проблеми організації судового провадження	107
2.5. Технологія судового дослідження.....	128

Розділ 3. ОСНОВИ ТАКТИКИ СУДОВИХ ДІЙ	141

3.1. Поняття та види процесуальних дій суду в кримінальному провадженні	141
3.2. Загальні положення тактики судових дій	150

3.3. Судовий допит: види, методи, технологія	161
3.4. Поняття, форми і тактика використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві	206
3.5. Тактика і технологія проведення судових експертиз	223
Розділ 4. ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДВАЛИН СУДОВОЇ МЕТОДИКИ	262
4.1. Загальні положення методики судового провадження	262
4.2. Основи побудови методичних комплексів криміналістичного забезпечення судового провадження	277
4.3. Базова модель методики судового провадження: проблеми структури	285
4.4. Концептуальні підходи до створення класифікаційних систем окремих судових методик . .	293
4.5. Ситуаційно-етапна модель загального провадження в суді першої інстанції	301
ВИСНОВКИ	363
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	378
Додаток А	424
Додаток Б	437

ВСТУП

Істотні зміни соціально-економічних, політичних і правових підвалин української державності, пов'язані з демократичними перетвореннями останніх десятиліть, призвели до усвідомлення нагальної потреби реального визнання судової влади однією з самостійних, рівноцінних гілок державної влади, розширення сфери функціонального впливу суду на суспільні відносини, зокрема у царині кримінальної юстиції. Кримінальне процесуальне законодавство України зазнало докорінної перебудови, спрямованої на забезпечення вільного доступу до правосуддя, розширення прав невідомих учасників кримінального провадження, розгортання змагальності кримінального судочинства. Відбулася концептуальна трансформація окремих процесуальних інститутів, що визначило актуальність проблеми криміналістичного забезпечення судового провадження у нових процесуальних умовах.

Розроблені Л. Ю. Ароцкером (1964), С. П. Суховим (1972), Г. А. Воробйовим (1978 р.), Ю. В. Кореневским (1987), К. С. Єгоровим (1994), С. Л. Кисленком (2002), І. В. Румянцевою (2004), О. І. Чучукало (2004), Д. В. Кімом (2008), О. Ю. Корчагіним (2008), М. Й. Вільгушинським (2009), О. І. Сичовою (2009), І. І. Когутичем (2010), О. С. Кудрявицьким (2011), Ш. В. Аутлевым (2011), О. І. Сімаком (2013), О. В. Цехомською (2013), А. О. Кириловою (2014), Р. В. Герциком (2021) та іншими вченими окремі наукові положення, що стосуються організаційного, тактичного, методичного забезпечення судового провадження створили передумови та вказали шлях до створення нової, більш загальної теоретичної побудови. Криміналістична наука наблизилася до створення цілісно-

го вчення про закономірності судового розгляду кримінальних справ.

Водночас не всі аспекти судової діяльності були піддані науковому аналізу. Кардинальні зміни в кримінальному процесуальному законодавстві вимагають переосмислення структури криміналістичної тактики та визначення місця в ній тактику суду. Недостатньо вивченими залишалися проблемні питання організації та плануванням судового розгляду, технології судового дослідження, тактики проведення окремих судових дій. Також малодослідженими є проблеми судової методики.

Вся ця сукупність актуальних питань кримінального судочинства вимагає комплексного дослідження і може розглядатися через призму теорії криміналістичного забезпечення судового провадження, що дозволить консолідувати, організувати й упорядкувати зусилля дослідників, наукові інтереси яких знаходяться у цій царині, уможливить відображення досліджуваного об'єкта в його цілісності та єдності, об'єднає розрізнені ідеї, поняття, судження в систему чітких теоретичних положень. Разом з тим реалізація змісту цього вчення у теоретичних положеннях криміналістичної техніки, тактики та методики повинна призвести до глибшого впровадження криміналістичних рекомендацій у практику кримінального судочинства.

У монографії на основі аналізу наукових публікацій за обраною темою досліджено зародження та подальший розвиток наукових поглядів на проблему використання даних криміналістики для потреб суду. Розкрито філософське підґрунтя вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження. В результаті дослідження основних філософських концепцій істини та наявних у юридичній літературі підходів до інтерпретації істини у кримінальному процесі обґрунтовано теоретичну можливість і практичну необхідність встановлення судом об'єктивної істини, що залишається метою кримінального процесуального доказування.

На підставі типологічного дослідження сучасного українського судочинства, висвітлення проблем формування внутрішнього переконання судді у кримінальному процесі автором доводиться право суду на самостійну доказову діяльність, що повинна мати компенсаційний (врівноважуючий) характер і застосовуватися у разі, коли сторони не можуть, не вміють або не хочуть використовувати свої можливості та процесуальні права або виконувати професійні обов'язки. Проявляючи у подібних ситуаціях активність, суд не бере на себе виконання функцій обвинувачення або захисту й не прагне надати перевагу одній зі сторін. Його метою є отримання відомостей, необхідних для ухвалення законного й обґрунтованого рішення у справі.

Досліджено передумови та чинники, що поклали початок організації окремої галузі криміналістичного знання, якою є судова криміналістика. Обґрунтовано необхідність переходу до нового, глибшого вивчення сутності досліджуваного об'єкта, що можливо тільки у межах цілісного, відносно закінченого вчення, яким повинна стати теорія криміналістичного забезпечення судового провадження. Сформульовано низку загальних положень, що дають підстави говорити про криміналістичне забезпечення судового провадження як про окрему криміналістичну теорію. Запропоновано концепцію розбудови системи криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ, сенс якої бачиться у визначенні науково обґрунтованих орієнтирів в області теоретичних досліджень і шляхів упровадження їхніх результатів у судову практику.

Запропоновано принципово нову структурну модель системи криміналістичної тактики, яка узгоджується з чинними правилами та процесуальними функціями суб'єктів кримінального провадження. Розкрито об'єкт, предмет, мету, завдання, джерела, місце судової тактики в системі криміналістики. Визначено суб'єктів тактико-криміналістичної діяльності на стадії судового провадження, якими є суд і державний обвинувач. Підтримана й додатково аргументована

критика ідеї віднесення до предмета криміналістики закономірностей захисної діяльності.

Досліджено процесуальні умови судового розгляду, що мають визначальний вплив на тактику суду в кримінальному провадженні. Розглянуто методологічне значення ситуаційного підходу для розв'язання проблем тактико-криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ. Висвітлено наукові основи та прикладні проблеми організації й планування судового провадження. Запропоновані окремі засоби оптимізації тактико-організаційної діяльності судді.

Розкрито поняття «подання доказів», розроблено адекватну сучасним правовим умовам технологію судового дослідження як науково обґрунтованої послідовності судових дій, процесуальних і тактичних рішень, спрямованих на пізнання елементів предмета доказування у кримінальному провадженні. Досліджено сутність та запропоновано авторську класифікацію судових дій, сформульовано основи тактики їх проведення.

Розглянуто процесуально-правові та криміналістичні аспекти судового допиту, уточнено загальні засади тактики допиту в судовому засіданні. Проаналізовано зміст понять та підстави розмежування різних видів судового допиту. На основі вивчення порядку допиту свідків у кримінальному судочинстві країн загального права, сформульовано узагальнені правила допиту, які пропонується формалізувати через постанову Пленуму Верховного Суду.

Досліджено особливості допиту окремих учасників кримінального провадження. Зокрема, розглянуто правові підстави й тактику допиту анонімних свідків та правила оцінки отриманих від них показань. Проаналізовано праці юристів передових країн світу, що стосуються допиту суб'єктів досудового розслідування. Сформульовано та запропоновано до впровадження в судову практику відповідні положення.

Розглянуто питання, пов'язані з процесуальними умовами й тактикою використання допомоги обізнаних осіб у

встановленні та дослідженні судом обставин, що мають значення для кримінального провадження. Підготовлено практичні поради та пропозиції щодо удосконалення правового забезпечення судово-експертної діяльності.

З урахуванням процесуальних приписів сформульовано загальні положення методики судового провадження щодо окремих категорій кримінальних справ (об'єкт, предмет, завдання, принципи, джерела, структура, місце в системі криміналістики, ключові категорії). Розроблено положення, що стосуються побудови базової методики судового провадження, концептуальні підходи до створення класифікаційних систем окремих судових методик. Презентовано ситуаційно-етапну модель загального провадження в суді першої інстанції. Надано рекомендації щодо дій та рішень суду в деяких проблемних ситуаціях, що виникають на окремих етапах судового провадження.

За результатами проведеного дослідження з огляду на тенденції судової практики запропоновано внести до КПК України низку змін і доповнень, спрямованих на оптимізацію судового провадження.

Автор висловлює щирі вдячність Валерію Володимировичу Тіщенку, Руслану Леонтійовичу Степанюку, Олександрі Григорівні Яновській і особливо Анатолію Федотовичу Волобуєву за слушні зауваження та поради, які сприяли підвищенню наукового рівня монографії. Окрема подяка керівництву та фахівцям Національної школи суддів України та Львівського регіонального відділення НШСУ за сприяння, а суддям за участь у проведенні анкетування, результати якого увійшли до емпіричної бази дослідження.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ВЧЕННЯ ПРО КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

1.1. Генеза наукових поглядів щодо застосування даних криміналістики в судовому провадженні

Неможливо займатися серйозним вивченням будь-якого явища без того, щоб спочатку не розглянути його історію, з'ясувати причини виникнення, дослідити процес становлення. Формування концепції криміналістичного забезпечення судового провадження як самостійної галузі теоретичного знання є результатом поступального розвитку науки криміналістики та розширення уявлень про можливості застосування її положень не тільки у процесі розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, але й під час судового розгляду кримінальних справ.

Першою науковою працею, у якій безпосередньо порушувалось питання використання криміналістичних напрацювань судом, є стаття А. Л. Ципкіна «Судове слідство та криміналістика» (1938 р.), у якій автор звернув увагу на те, що майже вся тогочасна криміналістична література мала своїм єдиним завданням, єдиним об'єктом вивчення досудове розслідування. На прикладі судового допиту він обґрунтовував висновок про те, що криміналістика не повинна розглядатися вузько як «керівництво для слідчих», як «система прийомів досудового слідства», вона важлива й

там, де відбувається в судовій обстановці збирання, перевірка й оцінка доказів та навіть там, де проводиться перегляд судових рішень, тобто протягом усього кримінального процесу [344 с. 46].

Однак, сформульовані науковцем ледь не століття тому положення, окремі з яких лишаються актуальними й до сьогодні, не отримали належного відгуку серед сучасників. Значно пізніше на засіданні Ради Всесоюзного науково-дослідного інституту криміналістики Прокуратури СРСР (1955 р.) при обговоренні доповідей О. М. Васильєва «Тактика слідства, її зміст і місце в системі науки радянської криміналістики» та А. І. Вінберга «Про систему науки радянської криміналістики», Г. М. Міньковський зауважив, що в них зовсім не йдеться про тактику судового розгляду, загальні питання якої ніким не розробляються [22, с. 216].

У 1959 році на об'єднаній науковій конференції судово-експертних установ України з науковою доповіддю «Можливості суду у використанні даних криміналістики при судовому розгляді кримінальних і цивільних справ» виступив харківський криміналіст Л. Ю. Ароцкер. Виклавши своє бачення тактики судового розгляду та окремих судових дій (огляду, слідчого експерименту, допиту, призначення й проведення експертизи в суді), він акцентував увагу на тому, що застосування досягнень криміналістики та судової експертизи розширює можливості суду при аналізі й оцінці доказів під час слухання справи [60, с. 486].

Три роки потому вийшов навчальний посібник з криміналістики, в якому А. І. Вінберга зазначив, що тактика судових дій, спрямованих на виявлення, перевірку та використання доказів, істотно відрізняється від тактики однокименних слідчих дій і заслуговує спеціального розроблення [35, с. 15]. Двома роками пізніше Л. Ю. Ароцкер опублікував результати свого фундаментального дослідження, присвяченого проблемам застосування судом даних криміналістики. Першим у радянській криміналістиці він обґрунтував прин-

ципову можливість і необхідність використання досягнень криміналістики у судовому розгляді [22, с. 219].

Положення криміналістики, що використовуються в суді, на думку Л. Ю. Ароцкера, утворюють окремий розділ, який автор пропонував назвати «судовою криміналістикою». Предметом цього розділу криміналістики мали стати прийоми та методи одержання й перевірки судом доказів з метою встановлення істини у справі, винесення обґрунтованого і правильного вироку [8, с. 24-25].

У 1965 році В. П. Колмаков в одній зі своїх статей пише, що основним змістом криміналістики повинні стати її загальні або принципові методи, які розробляються й рекомендуються для розслідування та запобігання злочинам, для судового розгляду кримінальних і цивільних справ, іншими словами – науково-криміналістичні методи доказування в кримінальному та цивільному процесі [123]. Невдовзі й О. М. Васильєв, який до цього вважав, що криміналістика не має своїм завданням спеціальне розроблення якихось особливих тактичних прийомів проведення судового розгляду [32, с. 41, 47], визнав, що сама ідея про включення до предмету криміналістики тактики судового розгляду заслуговує на увагу й криміналістика від цього тільки виграє [31].

Однак у притул до 70-х років минулого століття тактика розглядається, як частина криміналістики, що являє собою систему тактичних рекомендацій для розслідування злочинів. Не зважаючи те, що судді, як і слідчі, мали бути озброєні знаннями всіх можливих методів наукового дослідження, цих знань вони майже не отримували [47]. І попри те, що окремі криміналісти починають включати в систему криміналістичної тактики наукові положення та розроблені на їхній основі рекомендації з організації та планування судового розгляду, в спеціальній літературі 70-80 років зберігається традиційний для того часу підхід до розуміння криміналістичної тактики. Судова діяльність як і раніше ігнорується криміналістами, котрі не відносять до змісту криміналістич-

ної тактики прийому організації судового розгляду та здійснення судових дій.

Проте в міру розвитку криміналістичної науки ставало зрозумілим, що її рекомендації можуть бути з успіхом використані й у процесі судового розгляду при проведенні тих чи інших дій з дослідження й оцінки наявних та збирання нових доказів. Дослідження можливостей і меж застосування даних криміналістики судом у низці випадків виявило необхідність таких криміналістичних рекомендацій, які призначалися б саме для суду, враховували специфіку судового провадження і його відмінності від досудового розслідування. Завдання полягало в розробленні саме судового розгляду, і це завдання визначало одну з важливих тенденцій розвитку криміналістики [22, с. 224-225]. Поступово на проблему використання судом криміналістичних розроблень так чи інакше звертають увагу С. П. Сухов (1972), Н. Н. Медведєв (1977), М. М. Видря (1979), І. Ф. Пантелєєв (1980), В. Г. Тихиня (1983), Ю. В. Кореневський (1987), Н. І. Хлюпін (1988), Бозров В. М. (1990), С. В. Даков (1999).

Зрештою приходиться розуміння того, що судовий розгляд – це складна, пізнавальна діяльність, яка є поєднанням функцій учасників процесу та носить кримінальний процесуальний і криміналістичний характер. Тому, як і досудове провадження, судовий розгляд потребує криміналістичного забезпечення [167], тобто майстерного, оперативного та плідного використання досягнень науки криміналістики у кримінальному провадженні. Протягом двох попередніх десятиліть за цією тематикою підготовлено низку кандидатських дисертацій, авторами яких є Ш. В. Аутлев, С. Л. Кисленко, І. В. Румянцева, М. Й. Вільгушинський, С. В. Кобилинська, О. І. Сичова, О. В. Цехомська. Докторські дисертації успішно захищені І. І. Когутичем та О. Ю. Корчагіним.

Про актуальність подальшого розроблення цього напрямку криміналістики у своїх роботах зазначають В. І. Алексеичук, І. В. Борисенко, В. А. Журавель, Р. Л. Степанюк, В. М. Шев-

чук, В. Ю. Шепітько та ін. На нашу думку, залишаються актуальним і потребують подальшого дослідження питання організації та планування судового провадження, версійної діяльності суду. Необхідно запропонувати, засновану на положеннях чинного законодавства, нову технологію судового доказування, продовжити розроблення теорії судових ситуацій, тактичних рішень, тактики судового допиту, використання судом спеціальних знань.

З огляду на відсутність єдності поглядів не менш важливим науковим завданням є поглиблення теоретичного обґрунтування самого існування тактики суду, необхідності та шляхів методико-криміналістичного забезпечення його діяльності. Цілком нових тактичних напрацювань потребує специфічна діяльність слідчого судді.

Підсумовуючи короткий огляд становлення та оцінку перспектив «судової криміналістики», зазначимо, що історичний розвиток українського судочинства супроводжувався адаптацією багатьох теоретичних положень криміналістики, що стосувалися досудового розслідування, до розв'язання завдань судового провадження. Активне впровадження досягнень криміналістичної науки в судову практику суттєво вплинуло на формування концепції предмета цієї науки, до якого були ведені певні питання судового розгляду. Протягом попереднього періоду відбувалося накопичення інформації про криміналістичні аспекти судового провадження, виявлення, систематизація та узагальнення наукових фактів, розроблення початкових положень та окремих теоретичних побудов, що відносяться до досліджуваного нами об'єкта. В результаті гіпотеза про існування особливих причинно-наслідкових залежностей, характерних для судового дослідження, ефективність якого не могла бути забезпечена криміналістичними засобами, що розроблялися раніше для досудового розслідування, сформувалася в остаточному вигляді. Криміналістика впритул наблизилася до створення цілісного вчення про закономірності судового розгляду кри-

мінальних справ, що насамперед передбачає необхідність формування уявлення щодо його філософських підвалин.

1.2. Філософське вчення про істину – теоретична основа цілевизначення в діяльності суду

Теперішній стан юридичної науки характеризується посиленням уваги до філософського обґрунтування своїх рішень і висновків [59, с. 17]. Складність і новизна багатьох положень кримінального процесуального права обумовлює потребу в осмисленні таких філософських категорій як «істина», «справедливість», «достовірність», «імовірність», «сумнів», «переконання», усвідомлення сутності яких вимагає побудова теорії криміналістичного забезпечення судового провадження. Особливо принципового значення набуває питання місця та характеру істини в процесуальній діяльності, оскільки саме вона детермінує не тільки методологічні особливості юридичного пізнання, а й визначає його вектор, цілі, завдання та правозастосування загалом [28, с. 40].

Істина – основна гносеологічна категорія теорії та практики судового дослідження, що відбувається в режимі доказування, підхід до розуміння мети та результатів якого здавна поділяє знавців доказового права на два основні наукові табори. Одні з них наполягають на необхідності відшукування у кожній справі матеріальної (об'єктивної) істини, як єдиної підстави для ухвалення обвинувального вироку [11, с. 16; 25, с. 16; 90, с. 105; 112; 138, с. 166; 193, с. 224; 324, с. 10; 329; 374, с. 138 та ін.], інші заявляють про несумісність об'єктивної істини з основними засадами кримінального провадження або цілком заперечують можливість досягнення об'єктивної істини в умовах кримінального процесу [27, с. 34-35; 129; 152; 191, с. 93 та ін.], залишаючи за нею статус юридично формалізованої судової істини, з більш-менш високим ступенем наближення до дійсності [321, с. 270].

Водночас окремі науковці шукають компромісні підходи до визначення сутності істини в кримінальному процесі, намагаючись чи то поєднати непоєднуване, чи то знизити градус дискусії, вважаючи її позбавленою конструктивної основи [105]. При цьому на виправдання відходу від класичного розуміння доказування відбувається термінологічна гра у підміну понять: «юридична істина», «процесуальна істина», «доведена достовірність» тощо [42, с. 76].

Таким чином, у кримінальній процесуальній доктрині активно відроджується концепт формальної (процесуальної, юридичної, судової) істини, що живиться ідеями філософії постмодернізму з його повсюдним плюралізмом як новою моделлю розуміння буття, різноманітністю методів пізнання, де істина характеризується відсутністю онтологічного статусу, процесуальністю та ігровою природою, існуванням виключно в контексті мовних конструкцій. З погляду прибічників цього філософського напрямку тепер теорій багато, й у кожній своє розуміння предмета, а отже й істин теж безліч [84, с. 60].

Нерідко концепцію матеріальної істини в кримінальному судочинстві доволіно критикують не з наукових, об'єктивних позицій, а як ідеологічне втілення певного набору чужих демократичному суспільству цінностей. Водночас «погляди» багатьох противників об'єктивної істини не дають підстав говорити про скільки-небудь чітку методологічну платформу. Зазвичай це набір еклектичних уявлень, не цілком сумісних, а іноді таких, що явно суперечать один одному [43, с. 28].

Стверджується, що концепція об'єктивної істини – явище, породжене інквізиційною правовою традицією, підтримуваною наразі лише завдяки криміналістам, які начебто вірять у постулати радянської криміналістики [3, с. 45]. Проте подібного роду нехитру розумову операцію можна виконати майже з будь-якою процесуальною конструкцією, включаючи ту ж таки «змагальність», що також послужила й «соціалістичному правосуддю», й «процесуальному праву в соціаліс-

тичній державі робітників і селян», і зрештою «авторитарній (тоталітарній) ідеології» [55, с. 70].

На наш погляд, подібна дискусія не може бути продуктивною поза історичним контекстом, що передбачає необхідність типологічної ідентифікації кримінального процесу в межах якого вона відбувається. Правильне визначення типологічної приналежності процесу створює умови для формування адекватних йому завдань кримінального судочинства, мети доказування, змісту функцій учасників кримінального провадження. Типологічна характеристика слугує ідеологічним орієнтиром, який дозволяє уникнути, викликаних захопленням тією чи іншою ідеальною моделлю судочинства, крайнощів у законодавчій та правозастосовній практиці [188, с. 130].

З позиції порівняльно-правового підходу основними формами кримінального судочинства вважаються розшуковий і змагальний процеси. Однак жодна правова система не знає абсолютно чистих типів процесу [298, с. 300]. Позитивне право зазвичай коливається між названими типами, то будуючи свої інститути за началом процесу змагального то наближаючи їх до порядку розшукового [298, с. 22-23].

Ступінь наближення чинного законодавства до тієї чи іншої ідеальної моделі судочинства неоднаковий на різних етапах розвитку суспільства й залежить від національних традицій, економічних, політичних, соціальних умов, у яких відбуваються певні процеси в даний час, і які визначають співвідношення між приватним та публічним началами в конкретній правовій системі. З огляду на це в теорії кримінального судочинства виділяють ще один тип процесу – змішаний, що поєднує риси розшукового та змагального типів.

Зрештою, як зазначає Т. Фіндлі, обидві системи мають сильні та слабкі сторони. Орієнтація слідчої системи на пошук істини, її відданість об'єктивності та відкритому обміну інформацією обіцяють ширший доступ до правди. Але опора змагальної системи на противників, які віддані пошуку до-

казів та інтерпретацій доказів на користь конкуруючих результатів, пропонує найкращий механізм для забезпечення того, щоб були враховані всі можливості, тим самим захищаючи від вузького бачення та упередженості підтвердження. Тож пошук істини, на думку професора Фіндлі, слід посилити шляхом поєднання сильних сторін обох систем – відкритості та прихильності до нейтралітету в розслідуваннях слідчої системи та вимушеної неупередженості, яка буде викликана дозволом супротивникам спільно контролювати це розслідування [397, с. 940-941].

Отож, істину в кримінальному судочинстві не можна розглядати у відриві від процесуального законодавства конкретної правової системи, у рамках якої формуються мета, предмет і межі доказування, визначаються способи збирання судових доказів. Українське кримінальне судочинство ґрунтується на змагальних засадах і типологічно належить до публічно-змагального (змішаного) виду кримінального процесу, орієнтованого на дотримання балансу суспільних і приватних інтересів, що досягається спрямованістю діяльності владних суб'єктів судового дослідження на встановлення матеріальної (об'єктивної) істини за непорушності презумпції невинуватості, коли всі сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого, а тягар доказування покладається на прокурора.

Попри те, що наш законотворець відмовився від використання терміну «істина», який є доволі поширеним у законодавстві країн як континентального, так і загального права, системний аналіз норм КПК України показує, що принцип об'єктивної істини не втратив у ньому свого значення [186, с. 96]. Наявність же чи відсутність цього терміну в тексті закону не є визначальним у розв'язанні проблеми цілепокладання кримінального процесуального доказування. Зрештою не всі процесуальні принципи, мають пряме закріплення в законі, але впливають з його змісту. В чинному законодавстві не згадуються такі, наприклад, загальновизнані доктриною

процесуального права засади кримінального судочинства як от принцип процесуальної економії чи принцип вільної оцінки доказів.

Реконструкція некодифікованого принципу відбувається шляхом синтезу багатьох докладних положень [410, с. 225]. Відповідність висновків суду об'єктивній дійсності забезпечується повнотою та всебічністю, які становлять логічний аспект процесу пізнання істини у кримінальному провадженні. Об'єктивність у контексті цієї юридичної побудови стосується психологічного аспекту дослідження, що означає вимогу про неупереджене, безстороннє ставлення суб'єкта до об'єкта пізнання.

Тож неупередженість є синонімом об'єктивності, співіснує в нерозривному діалектичному взаємозв'язку з повнотою та всебічністю дослідження обставин кримінального провадження та у сукупності з ними складає зміст методу встановлення об'єктивної істини. Водночас ключове положення принципу матеріальної істини в кримінальному процесі зумовлює численні гарантії його дотримання, зокрема приписи, що становлять окремі процесуальні норми, з-поміж яких принцип змагальності, право на захист, завдання кримінального провадження, розподіл процесу на стадії, система оскарження процесуальних рішень, принцип колективного судового розгляду, його безпосередність та ін. [415, с. 17-19].

Таким чином, об'єктивна істина, на несумісності якої з принципом змагальності кримінального процесу наголошують її противники, не тільки співіснує зі змагальністю, але й певним чином залежить від неї. Правова система включає змагальний процес для встановлення істини з кінцевою метою досягнення авторитетного, остаточного, справедливого й соціально прийнятного розв'язання спорів [394, с. 1484].

Змагальність служить рушійною силою процесу пізнання об'єктивної істини, методом дослідження доказів, способом реалізації суб'єктами доказування своїх процесуальних

функцій, засобом встановлення фактів і обставин, які мають значення для кримінального провадження. Проте слід пам'ятати, що завдяки методу можна встановити істину, але при цьому його не слід містифікувати і вважати, що вирішенням проблеми методу, автоматично вирішується й проблема істини. Часом зайва захопленість методом призводить до забуття істини [302, с. 759].

Доведення будь-яких цивілізаційних цінностей до рівня крайньої гіпертрофованості загрожує, зрештою, руйнуванням системи, яка їх сповідує. Запорука ефективного судочинства та справедливого правосуддя – розумний баланс приватних і публічних інтересів, диспозитивних та офіційних засад, змагальних і розшукових начал у кримінальному процесі.

На відміну від матеріальної формальна (процесуальна, юридична) істина розглядається як підсумок доказування, тобто те, що спромоглися довести сторони у змагальному процесі. Передбачається, що висновки суду ґрунтуються виключно на матеріалах наданих сторонами. При цьому сам суд звільняється від необхідності пошуку додаткових доказів. Інакше кажучи, формальна істина – це той випадок, коли судові рішення ухвалено на підставі матеріалів кримінального провадження, але немає впевненості в тому, що воно повністю відповідає дійсності.

Водночас юридична істина у кримінальному судочинстві значною мірою залежить від позасудових компромісів – деякі з них досягаються на добровільній основі, інші нав'язуються шляхом примушування, залякування, шантажу, – а також від компетентності та чесності у поліції та в судовій системі [382, с. 24]. Як зазначає Ж. Тренер, серед процедур, що перебувають у суперечності з пошуком істини, угода про визнання провини здається одночасно найпривабливішою та найпроблематичнішою. Вона приваблива своїм незаперечним вкладом у підвищення ефективності переобтяжених і перевантажених систем кримінального правосуддя; вона

проблематична, тому що її згубний вплив на пошук істини в окремих випадках виявилось найважче пом'якшити [445, с. 59].

Цілком очевидно, таким чином, що конвенційна істина, встановлення якої презюмується домовленістю сторін, насправді істиною не є. На практиці це нерідко зручна юридична фікція. Особливо, вона зручна в умовах дефіциту високопрофесійних юридичних кадрів, зростання кількості нерозкритих злочинів і судових помилок, адже домовленість сторін звільняє компетентні органи від повного всебічного та неупередженого з'ясування всіх обставин справи, а суд – від необхідності перевірки їх доказами.

Показовими в цьому зв'язку є дані судової статистики за 2018 рік, протягом якого судами першої інстанції було затверджено 9901 угод про визнання винуватості та 8193 угод про примирення, що становить 20,59 % від кількості засуджених осіб [87]. Водночас за даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні за період з 16 серпня до 15 листопада того ж року українські суди винесли 89 вироків у кримінальних справах, пов'язаних зі збройним конфліктом, з яких 52 вирoki ґрунтувались на угодах про визнання винуватості. У 23 з них сторона обвинувачення не надала жодних доказів вини обвинувачених, через що важко оцінити, чи була дотримана належна правова процедура або ж обвинувачені були засуджені через судові помилки. У 20 випадках засуджені особи визнали свою вину. Разом з тим задокументовано 5 випадків, де особи, які утримувалися під вартою і заперечували висунуті їм обвинувачення, зрештою уклали угоду про визнання винуватості, тому що не бачили жодних інших можливостей бути звільненими до закінчення судового розгляду. З огляду на це Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини висловлено занепокоєння тим, що деякі особи, затримані у зв'язку з конфліктом, могли визнати вину під примусом, що становить порушення однієї з основних процесуальних га-

рантій – не бути примушеним свідчити проти самого себе чи до визнання себе винним, зокрема за допомогою психологічного тиску [66, с. 15-16].

Це означає неприйнятність поширення на кримінальний процес конвенційного різновиду формальної істини. Суд за будь-якої процедури, ухвалюючи остаточне рішення у справі, повинен бути переконаний, що всілякі домовленості узгоджуються з дійсними обставинами кримінального провадження. Тому, як слушно зауважує Ж. Тернер, законодавці, щонайменше, повинні вимагати, щоб судді проводили ретельніше розслідування фактів, які лежать в основі визнання провини та супутньої угоди. Вони не повинні покладатися лише на фактичні положення чи резюме доказів, поданих обвинуваченням, але повинні допитати підсудного та переглянути будь-які доступні матеріали, щоб переконатися, що обвинувальний вирок та пропонувана угода про визнання провини відображають справжні факти справи [446, с. 98].

Як зазначалось, прибічники концепції формальної істини виходять з того, що досягнення в судовому процесі істини об'єктивної проблематичне та не завжди можливе. З-поміж факторів, які нібито унеможливають встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні називають [2; 52, с. 34; 104, с. 162; 122; 163, с. 29; 204]:

1) недопустимість розповсюдження філософської концепції абсолютної істини на пізнання істини у кримінальному процесі, що обмежене необхідністю дослідження обставин, які входять до предмета доказування;

2) обмеженість засобів ретроспективного пізнання;

3) необхідність пізнання нематеріальних елементів складу кримінального правопорушення, що входять до його суб'єктивної сторони;

4) суб'єктивний підхід до пізнання об'єктивної дійсності;

5) неможливість дослідним шляхом перевірити всі висновки, отримані в процесі доказування, тобто відсутність надійного критерію істинності досягнутого знання.

На розвиток дискусії щодо мети кримінального процесуального доказування та його результатів, спробуємо критично поглянути на аргументи противників об'єктивної істини в кримінальному процесі в наведеній вище послідовності.

1. Немає сенсу заперечувати, що історія людства не довела досягнення кимось повного, вичерпного, стовідсоткового знання про всі обставини кримінального правопорушення. Проте відносність наших знань, їхня незавершеність не означає, що в них відсутній об'єктивний зміст. Тією мірою, якою картина світу визначається не волею та бажанням суб'єкта, а реальним станом речей, вона є об'єктивною істиною. Абсолютне та відносне – це два необхідні моменти об'єктивної істини. Відносна істина з необхідністю містить у собі момент абсолютної, зумовлює і передбачає її [137, с. 284].

Процес пізнання у кримінальному судочинстві підпорядкований законам діалектики, що носять всеохоплюючий характер. Одначе встановлення (досягнення, пізнання) істини у цій сфері людської діяльності має свою специфіку обумовлену, особливостями як такої діяльності, так і предмета пізнання (доказування) – сукупності фактів (обставин), встановлення яких відповідно до дійсності й становитиме пізнання істини у кримінальному судочинстві [198].

Права О. Г. Яновська в тому, що кримінальний процесуальний закон визначає обмежений, хоча й достатньо повний, перелік обставин, які підлягають доказуванню, і не зобов'язує суд та сторони досліджувати всі фактичні дані, що стосуються досліджуваної події, а лише ті, які можуть вплинути на юридичну долю конкретної справи. Проте, використовуючи правильну посилку, авторка водночас доходить хибного, на наш погляд, висновку про те, що з огляду на вимогу закону щодо доведення лише чітко визначеного переліку обставин встановлення об'єктивної істини у кримінальному процесі неможливе [376].

Істина завжди конкретна, в межах розкриття та розслідування конкретного злочину, а також судового розгляду кри-

мінальної справи не ставиться завдання пізнати все таїнство світу. Обставини, що входять до предмета доказування, мають бути пізнані з такою глибиною, яка забезпечує повне, вичерпне знання про них. Решта обставин не пізнаються з такою глибиною, бо вони не мають значення для правової оцінки діяння, правильного вирішення справи [59, с. 18].

Тож з позиції адекватного відтворення значущих для кримінального провадження обставин встановлена таким чином істина буде абсолютною, але з погляду невичерпності досліджуваного явища – відносною. Це означає, що абсолютно все про подію злочину й особу, що його вчинила суд не зобов'язаний встановлювати, але те, що необхідно встановити для правильного вирішення справи, тобто чи вчинено злочин, який саме, чи вчинив його обвинувачений – це має бути встановлено абсолютно вірно [322, с. 75]. Тому, за слушним твердженням Т. Хагера, суддя не може бути задоволений процесуальною істиною, а повинен принаймні шукати правду фактів, які є запорукою справедливого вирішення справи [405, с. 158].

2. У кримінальному процесі зміст об'єктивної істини – це знання про факти та про обставини, що мають значення для правильного розгляду справи, які формуються в результаті кримінального процесуального доказування, і для встановлення яких немає ґносеологічних перешкод, вони можуть так само всебічно та повно бути пізнані, як і будь-які явища об'єктивної дійсності [138, с. 166]. Водночас окремі науковці з огляду на специфіку судового пізнання, а саме його ретроспективний характер, вважають, що в кримінальному провадженні ніколи не можна з абсолютною впевненістю стверджувати, що зібрані матеріали та ухвалене на їхній основі рішення повністю відповідають об'єктивній реальності [351, с. 121].

Проте наукові факти теж мають ретроспективний характер, але вони піддаються верифікації. Явища, що принципово не може бути верифіковане не являють наукового інтер-

есу. Юридичний факт за своєю сутністю відповідає тим же вимогам [193, с. 120]. Слідчо-прокурорська та судова практика наочно показує, що за умов ретельного дотримання передбачених законом правил роботи з доказами висновки щодо винуватості чи невинуватості притягнутої до кримінальної відповідальності особи цілком можуть відповідати об'єктивній істині, віддзеркалювати дійсні обставини суспільно небезпечного діяння.

3. Щодо пристрастей, емоцій і почуттів, які характеризують психічний стан особи в процесі скоєння кримінального правопорушення, то зовсім не обов'язково занурюватись у хитросплетіння нейронів головного мозку суб'єкта, щоб зробити достовірний висновок про його цілі, мотиви, вину та її форми. Ці «невидимі сутності» розкриваються насамперед шляхом пізнання окремих елементів механізму кримінального правопорушення, ключовим з-поміж яких є спосіб його вчинення.

Формування способу злочину відбувається переважно під впливом мети та мотиву злочину. Саме наявність у злочинця певних потреб визначає те, як ці потреби можуть бути задоволені [41, с. 28-29], що з усією очевидністю показує можливість встановлення структурних елементів суб'єктивної сторони кримінального правопорушення через пізнання способу його вчинення, відбитого в слідах протиправного діяння.

4. Дійсно, суб'єктивний аспект в істині наявний завжди, бо вона є знанням людини. Істину пізнають люди і виражають її у своїх судженнях, висновках, умовиводах, поняттях. Тому істина одночасно й об'єктивна (це її вихідна ознака), й суб'єктивна (вона виражається в суб'єктивних умовиводах). Але суб'єктивні судження повинні відповідати об'єктивній істині [169, с. 127].

Певна частка судового суб'єктивізму цілком компенсується колективним характером дослідження та можливістю перегляду його результату, що легко верифікується. Підсумковий висновок з основного питання кримінального

провадження складається з оцінки максимально необхідної кількості окремих фактів, які підтверджуються відповідними доказами. Достовірність фактичних даних щодо окремих фрагментів досліджуваного явища дає реальне уявлення про його загальну картину, робить можливим для будь-якого розумного неупередженого спостерігача переконатися, що все було саме так як це викладено у вироку, а не інакше.

Щоправда, правило, за яким судові рішення має відповідати об'єктивній істині, як і будь-яке загальне правило, має свої винятки та є безумовним лише щодо обвинувального вироку. В ситуації коли вжиття вичерпних заходів доказування не усунуло розумних сумнівів щодо винуватості притягнутої до кримінальної відповідальності особи, суд ухвалює виправдувальний вирок за недоведеністю висунутого обвинувачення, який визнається істинним за юридичною фікцією – «недоведена вина рівнозначна доведеній невинуватості».

5. Попри відсутність як у філософії, так і в юриспруденції єдиного підходу до поняття критерію істини, більшість правознавців сходиться на тому, що провідним засобом перевірки істинності того чи іншого твердження є практика [93, с. 40; 178, с. 85 та ін.]. Звісно, як мірило істини вона досить складна для розуміння категорія. І дійсно в кримінальному провадженні не завжди можна повною мірою перевірити достовірність гіпотези (версії) експериментальним шляхом.

Однак практика, як критерій істини, «працює» не тільки у своїй чуттєвій наготі – як предметна фізична діяльність. Вона виступає і в опосередкованій формі – як логіка, загартована в горнилі практики. Можна сказати, що логіка – це опосередкована практика. Логічність думки при достовірності вихідних положень є певною гарантією не тільки її правильності, а й істинності [309, с. 430].

Суттєве значення для пізнання обставин досліджуваної події також має повсякденна особиста практика слідчого, прокурора й судді, що ґрунтується на розслідуванні та су-

довому розгляді інших кримінальних справ, а так само на узагальненні слідчо-прокурорської та судової практики. У кримінальному процесі практика функціонує і як джерело вихідного матеріалу, що рухає процес пізнання від проблеми до гіпотези та від неї до істини, і як критерій перевірки достовірності висновків слідства й суду в кримінальному провадженні.

Спочатку на підставі первинної інформації та перевірених практикою науково обґрунтованих методик розслідування окремих видів злочинів, виходячи з власного досвіду та знання судово-слідчої практики, суб'єкти доказування висувують версії, визначають перспективні пошукові завдання, розробляють план розслідування. Після цього розумова модель втілюється в практичну діяльність зі здійснення конкретних слідчих та оперативно-розшукових дій, проведення яких також передбачає застосування багаторазово застосовуваних на практиці тактичних прийомів.

Відтак практика у кримінальному процесуальному пізнанні перманентно використовується від початку розслідування до перевірки й остаточної оцінки судом достовірності, допустимості та достатності доказів для вирішення справи. Для цього суд не меншою мірою має володіти знаннями криміналістичної техніки, тактики та методики, щоб, виходячи з аналізу наявної ситуації, попередньо оцінити правильність процесу розслідування, що є допоміжним критерієм достовірності його результатів.

Далі суддя, всебічно, повно й неупереджено досліджує всі обставини справи, після чого, керуючись підтвердженнями багатовіковою людською практикою законами логічного мислення, оцінює кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору взаємозв'язку та достатності для ухвалення відповідного процесуального рішення та доходить внутрішнього переконання щодо основних питань кримінального провадження. І нарешті здійснює кримінально-правову кваліфіка-

цію встановлених подій, звертаючись до закону та узагальненої судової практики, відображеної у правових позиціях Верховного Суду.

Зважаючи на останнє, варто дослухатися до думки науковців, котрі до змісту істини в кримінальній справі включають не тільки встановлення фактичних обставин справи у тому вигляді, як вони мали місце в дійсності, але й їх вірну правову оцінку, відображену в кваліфікації діяння, яка потребує адекватного тлумачення норми (що є своєрідною формою юридичного пізнання). Вважається, що говорити про істинність чи хибність знань про злочин у відриві від його юридичної оцінки неможливо, тому вона, безсумнівно, присутня при їх характеристичі.

З огляду на це проблема внутрішнього суддівського переконання особливо загострюється в ситуаціях, коли під час судового провадження виникають фактичні обставини, які вимагають зміни правової кваліфікації суспільно небезпечного діяння, що погіршує правове становище обвинуваченого.

Наприклад, 22,7 % опитаних нами суддів повідомили, що ухвалювали судові рішення всупереч власному переконанню, коли органом досудового слідства допускалася неправильна правова кваліфікація кримінального правопорушення, яке є більш тяжким ніж те, за яким пред'явлено обвинувачення. Водночас 74,2 % респондентів вважали, що суд повинен мати важелі правового впливу на подібні ситуації, а 59 % опитаних погодилися з пропозицією щодо запровадження практики повернення обвинувального акту прокурору в разі очевидної неправильності кримінально-правової кваліфікації неведених у ньому обставин. Разом з тим 78,8 % суддів підтримали ідею надання потерпілому права оскарження відмови слідчого, дізнавача, прокурора у задоволенні клопотання про зміну правової кваліфікації діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність.

Отже, для справжнього правосуддя недостатньо, аби суддя став незалежним шукачем істини, не менш важливо,

щоб він був вільним у своєму волевиявленні. Неможна вважати правосуддя таким, що відбулось, у ситуації, коли суддя, котрий пізнав істину, позбавлений можливості постановити відповідне їй рішення. На підставі оцінки доказів суддя повинен дійти внутрішнього переконання не тільки щодо винуватості чи невинуватості особи, притягнутої до кримінальної відповідальності, правильною повинна бути також юридична оцінка її діяння [184].

Повертаючись до критерію істини, зазначимо, що практика – основне, але не єдине мірило істинності знання. Когерентність, прагматизм, конвенціоналізм, раціоналізм, сенсуалізм, евристичність через суттєву частку притаманного їм суб'єктивізму не такі надійні, але вкрай важливі засоби перевірки достовірності наших суджень про досліджуване явище. У кримінальній процесуальній діяльності ці інструменти особливо корисні на початковому етапі кримінального провадження при висуванні версій, плануванні, визначенні пріоритетних напрямів розслідування.

Не розумним було б відмовлятися від використання зазначених засобів і в пізнавальній діяльності суду, особливо в ситуації вибору, коли маються альтернативні варіанти версій, рішень, дій тощо. Простота, ясність, очевидність, загальновизнаність та інші неемпіричні «маяки» істини мають включатися до механізму оцінки судом зібраних у справі фактичних даних та істинності доводів і заперечень учасників судового провадження.

Таким чином, доказування в кримінальному судочинстві спрямоване на встановлення істини, пошук якої відбувається в умовах змагальності, що передбачає такий порядок судового розгляду, за якого кожна зі сторін надає суду докази, намагаючись переконати його у вагомості своїх аргументів. Суд зі свого боку керує процесом, спрямовує рух справи на встановлення матеріальної істини – дійсних обставин кримінального правопорушення – шляхом повного, всебічного та неупередженого дослідження наданих сторонами доказів.

Результатом здійснення судом своєї функції має стати законне й обґрунтоване рішення, яке може вважатися таким лише за умови відповідності висновків суду об'єктивній істині. Про це свідчить і практика ЄСПЛ, який протягом останнього десятиліття також прямо визнав право на встановлення істини, вважаючи загальновизнаним той факт, що кримінальне судочинство призначене для встановлення істини [427, с. 874].

За словами судді Верховного суду штату Мічиган С. Маркмана, відкриття істини необхідно для успішного функціонування системних механізмів боротьби зі злочинністю та пом'якшення її наслідків [419, с. 428]. Відмова від принципу встановлення (досягнення) істини у кримінальному судочинстві є відмовою від правосуддя [198].

Дехто стверджують, що головним завданням системи правосуддя є не встановлення істини, а виділення вузько визначеного набору уявних громадянських свобод [420, с. 871]. Проте, якщо злочинці розумітимуть, що система сповнена лазівок та довільних переваг на їхню користь, вони сміливішатимуть у своїй злочинності [419, с. 428].

Громадськість ніколи не погодиться з тим, що «справедливість» може бути досягнута за допомогою криміналістичної гри. Суспільству потрібна система, призначена для пошуку істини, за умови справедливості процесу та відповідності іншим суспільним цінностям [440, с. 103]. Громадськість менш захоплена вражаючою адвокатською діяльністю (тобто агресивним використанням процедур), а більше зацікавлена в досягненні справедливого та чесного результату, незалежно від того, чи є цей результат винуватістю чи невинуватістю [384, с. 1280].

Для звичайної людини істина і справедливість синонімічні. Тому, коли істина зазнає невдачі, правосуддя зазнає поразки. Люди віритимуть у суди, коли перемагатиме лише правда [450]. Жодна з потенційних цілей кримінального процесу не може бути досягнута, якщо рішення не буде ґрунту-

ватися на пошуку істини. Щоб досягти будь-якої зі своїх цілей, процес повинен відображати чесні спроби визначити, що сталося «насправді» [453, с. 390]. Забезпечити результативність таких спроб здатна концепція об'єктивної істини. Решта для досягнення достовірного знання у кримінальному провадженні непридатна.

Об'єктивна істина – гносеологічне підґрунтя й мета доказування. Шукати чи просувати цю істину в судовому процесі – означає намагатися досягти адекватності між фактами та їхнім викладенням у судовому рішенні [451, с. 137]. Процедура ж важлива, але її абсолютизація призводить до того, що нею підміняється мета. Врівноважити процедуру й мету таким чином, щоб рухаючись у фарватері першої досягти останньої, покликана криміналістика.

1.3. Місце та роль кримінального суду в сучасному процесі

Суддя у кримінальних справах пов'язаний функціями, які визнає за ним правова система, та завданнями, що йому делеговані [423, с. 209]. Визначення змісту функцій і завдань кримінального суду є відправною точкою у розв'язанні питання щодо можливості та необхідності, розроблення криміналістичних засобів оптимізації його діяльності.

Попри доволі тривалу історію формування й удосконалення змагального судочинства та значну кількість наукових досліджень у цій царині, проблематика змагальності кримінального процесу далеко не вичерпана. Особливо гострота полеміка зберігається довкола положення суду в кримінальному процесі, меж його доказової активності, обсягу дискреційних повноважень тощо.

Серед сучасних науковців і практиків наявні три основні підходи до розуміння місця суду в змаганні сторін кримінального провадження. Представники першого з них повні-

стю заперечують доказову активність суду, відводячи йому роль арбітра, який лише забезпечує змагальність та рівноправність сторін у дослідженні доказів, спрямовуючи свої зусилля на загальне керування судовим розглядом [166, с. 130; 307, с. 885; 375, с. 90 та ін.].

Друга група фахівців вважає, що змагальність сторін не можна протиставляти активності суду, який повинен мати надзвичайно широкий спектр повноважень у доказуванні з метою встановлення істини, оскільки саме суд зобов'язаний здійснювати перевірку й оцінку наданих сторонами доказів і саме він, а не сторони кримінального провадження, несе відповідальність за законне й обґрунтоване рішення у справі [65, с. 3; 91, с. 175; 108, с. 320; 164, с. 21; 198; 281, с. 11-12; 349 та ін.].

Третя група дослідників намагається знайти компроміс у протистоянні прибічників двох полярних поглядів, обґрунтовуючи ідею обмеженої пізнавальної активності суду, і вважає, що суд може здійснювати судові дії за своєю ініціативою, але у чітко визначених ситуаціях [86, с. 197; 208, с. 10 та ін.]. При цьому докладаються зусилля щодо формування переліку підстав для прояву судом ініціативного доказування [58, с. 345; 61, с. 278 та ін.]. Підкреслюється, що певна активність суду при встановленні обставин кримінального правопорушення не суперечить демократичним засадам здійснення правосуддя, що підтверджується нормами кримінальних процесуальних кодексів Європейських країн, практикою Європейського суду з прав людини, а також Федеральними правилами доказування США [161, с. 123-124].

Зокрема, доказова активність німецького суду в кримінальному процесі має абсолютний характер і проявляється там і тоді, де і коли він визнає за необхідне її проявити для встановлення істини у справі. Відповідно до § 244 КПК ФРН суд зобов'язаний з метою встановлення істини дослідити всі факти та докази, які мають значення для вирішення справи. Керування розглядом справи, допити підсудного, свідків, по-

терпілих здійснює головуючий. Прокурор же, беручи участь у судовому засіданні, сприяє дослідженню доказів, допомагає суду [192, с. 30-31].

Кримінальний процесуальний кодекс Франції також наділяє суд широкими дискреційними повноваженнями, через які він може по совісті та честі вживати будь-які заходи, що вважатиме корисними для встановлення істини. Він має право в ході розгляду справи викликати й заслуховувати будь-яку особу або розпорядитися про подання до суду будь-яких нових речових доказів, що, на його думку, з огляду на розвиток судового провадження будуть корисними для встановлення істини. Головуючий бере активну участь у дослідженні доказів, допитує обвинуваченого, ставить запитання свідкам (статті 328, 332) [390].

На реалізацію принципу матеріальної істини в кримінальному провадженні налаштований і польський кримінальний процесуальний закон, який уповноважує суди збирати докази *ex officio*, тобто за власною (офіційною) ініціативою (арт. 167 КПК Польщі). При цьому Верховний суд Польщі наголошує, що той факт, що сторони провадження були пасивними та не вимагали під час судового розгляду отримання конкретних доказів, не звільняє суд від відповідної доказової ініціативи [209, с. 135].

Пасивність суду в англо-американському процесі вважається одним з основних і необхідних елементів справжньої змагальності. Суд за цією версією кримінального процесу зображується неупередженим та абсолютно пасивним арбітром, який повинен стежити за дотриманням сторонами правил ведення спору та вирішувати на підставі поданих ними доказів і аргументів питання про винуватість підсудного й міру покарання.

Однак така теоретична побудова наразі не цілком адекватно відображає те, що на практиці відбувається в судах країн загального права, де з цілої низки окремих питань спостерігаються винятки з цього загального правила. Законо-

давством США, наприклад, передбачене право суду з власної ініціативи викликати свідка для допиту, а також допитувати свідка незалежно від того, хто його викликає (FED. R. EVID. 614) [447]. Суддя Верховного суду Лос-Анджелеса М. Рафаель щодо цього категорично заявляє: «Якщо є питання, яке я вважаю доречним, але яке жодна зі сторін узагалі не думала порушувати, я можу (в судовому засіданні) розпочати розпитування про це свідка» [432].

Відповідно до розроблених Американською асоціацією юристів, Стандартів кримінального судочинства [379] суддя першої інстанції відповідає за захист як прав обвинуваченого, так і інтересів громадськості. Змагальний характер судового розгляду не звільняє його від обов'язку піднімати за своєю ініціативою у будь-який відповідний час та належним чином питання, що можуть суттєво сприяти справедливому вирішенню судового розгляду (стаття 6-1.1 (а)).

Таким чином, у багатьох юрисдикціях світу встановлення істини, дійсних обставин кримінального правопорушення не обмежується діяльністю сторін судового провадження, а в континентальних правових системах активність суду є постулатом, що відтіняє публічність кримінального судочинства. Навіть у Європейському суді з прав людини, попри змагальний характер процесу, судова процедура має змішану форму, поєднуючи в собі змагальність сторін та власну ініціативу суду, сукупна мета реалізації яких – встановлення об'єктивної істини [165, с. 10-11]. ЄСПЛ не бачить небезпеки для змагальності в ситуації, коли окремі докази збираються з ініціативи суду. Суд лише наголошує, що з метою забезпечення змагального процесу всі докази зазвичай повинні представлятись у присутності обвинуваченого у відкритому судовому засіданні [335, с. 52].

Переважно противники надання суду права незалежно від сторін формувати доказову базу кримінального провадження бачать у цьому посягання на принцип змагальності [166, с. 130; 307, с. 885 та ін.]. Притому використовується при-

йом підміни понять, за якого доказування у кримінальному судочинстві презентується як доведення вини. Проте, абсолютно очевидно, що це різні категорії. Суд нікого не звинувачує й не захищає, він здійснює пізнання значущих для кримінального провадження фактів і обставин. Його активність спрямована на підтримання балансу публічних і приватних інтересів з метою забезпечення легітимності державної влади, включаючи законність та ставлення суспільства до судової влади.

Водночас змагання рівноправних сторін, що сприятливо позначається на встановленні істини, зберігається, бо наявність спору не залежить від позиції суду. За необхідності дослідження обставин, без пізнання суті яких суд не здатен сформулювати внутрішнє переконання щодо головних питань кримінального провадження, він доповнює доказові зусилля сторін своїми офіційними повноваженнями. Разом з тим відмова суду від будь-якого прояву активності за очевидної неспроможності обвинувачення чи захисту, не тільки унеможливить реалізацію ним публічної функції арбітра у соціальному конфлікті, але й помилковим рішенням, заснованим на не до кінця перевірених фактах, спотворить її сутність, підірве довіру до судової влади.

Звісно, кримінальний процес, сприяючи пошуку істини повинен переконувати суспільство в тому, що це є справедливий і неупереджений суд [384, с. 1280]. Однак активність суду не повинна сприйматись як боротьба із сильнішою стороною або прояв зацікавленості в результатах вирішення справи на користь однієї з них, як про те пишуть окремі юристи [166, с. 128 та ін.].

Зрозуміло, що будь-яка процесуальна дія у підсумку може виявитися корисною одній стороні й суперечитиме інтересам іншої. Проте, виносячи на обговорення сторін питання щодо проведення судової дії пізнавального характеру, суд не знає й не може знати заздалегідь її результатів. Він може передбачати, але не здатен вплинути на наслідки ініційованих

ним слідчих експериментів, експертних досліджень, судових допитів тощо.

Деякі обставини, наведені в обвинувальному акті, в результаті додаткової перевірки можуть виявитися недостовірними, що полегшить становище обвинуваченого, а деякі відкриваються у новому світлі, що може погіршити його становище. Однак для суду не існують докази обвинувачення чи докази захисту, в ситуації ухвалення рішення щодо проведення певної судової дії він не знаходиться й не може за визначенням знаходитися у стані тактичного ризику, йому байдуже яким буде її результат, якщо тільки він сприятиме встановленню дійсних обставин досліджуваної події.

Реалізація загальних установок суду, тобто належне реагування, захист інтересів потерпілого та повага до його гідності, вирішення справи у розумний термін, є неможливим без встановлення органом судового розгляду реальних фактів [395, с. 25-26]. Суд, як основний суб'єкт судової влади, в силу своєї компетенції повинен прагнути дізнатися про всі обставини справи, у якій він ухвалює остаточне рішення [456, с. 241].

Встановлення фактів є основою юридичного ремесла [440, с. 111]. Неповнота судового розгляду тягне за собою скасування або зміну судового рішення при розгляді справи в суді апеляційної інстанції. Неповним визнається судовий розгляд, під час якого залишилися недослідженими обставини, з'ясування яких може мати істотне значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення (статті 409, 410 КПК України).

Однак може скластися парадоксальна ситуація, коли суд вважає за необхідне отримати додаткову інформацію, але не має права цього зробити без клопотання сторін. Пасивність суб'єктів доказування щодо одержання нових чи перевірки наявних доказів може бути обумовлена: юридичною необізнаністю непрофесійних суб'єктів доказування; недостатньою фаховою підготовкою професійних учасників судового

розгляду; відсутністю у призначеного захисника матеріальної зацікавленості, а відтак і мотивації активної діяльності; перебуванням сторін у стані тактичного ризику, коли наслідки прояву активності (позитивні чи негативні) важко передбачити; протиправним компромісом сторін щодо кінцевого результату розгляду справи, на який може вплинути та чи інша судова дія, необхідна для встановлення дійсних обставин кримінального правопорушення.

Не можна скидати з рахівниці й соціальну нерівність, особливо нерівність ресурсів, що виділяються державним обвинувачам та слідчим порівняно з адвокатами захисту та представниками потерпілих, яка ставить під загрозу презумпцію того, що сторони мають однакові можливості для виявлення та подання найбільш важливих доказів [392, с. 42-43]. За даними американських дослідників більшість реабілітованих були бідні й не могли дозволити собі адвоката; в результаті багато хто отримав неякісне представництво, зокрема нездатність оскаржити свою невинуватість, а коли вони намагалися оскаржити неефективність адвоката після винесення вироку, вони зазвичай зазнавали невдачі [401, с. 206].

На практиці не часто доводиться стикатися з ситуацією, за якої сторони беруть активну участь у дослідженні доказів, сповна реалізують свої процесуальні функції, звільняючи суд від необхідності самостійно з'ясовувати значущі для справи обставини. Нерідко суд має певні сумніви щодо окремих фактів, тоді як сторони вважають, що докази досліджені досить повно й обставини кримінального правопорушення встановлені правильно.

З метою подолання сумніву, набуття достовірного знання, необхідного для ухвалення обґрунтованого рішення, суд має право й зобов'язаний за певних обставин вжити заходи задля перевірки наявних доказів, зокрема й шляхом отримання необхідних для цього додаткових даних з власної ініціативи. Інше становище змушувало б суд виносити вирок,

усвідомлюючи, що він не віддзеркалює дійсних обставин досліджуваної події, тобто є необґрунтованим.

На рішення суду не може впливати неспроможність прокурора належним чином доказово забезпечити й підтримати обвинувачення або невміння чи небажання захисника виконати свої обов'язки¹. Здійснюючи функцію правосуддя, саме суд і ніхто інший вінчає процес доказування законним, обґрунтованим та вмотивованим рішенням. І оскільки суд несе тягар доказування стосовно кримінально-правових і кримінально-процесуальних констатацій, які містяться в судовому рішенні, і оскільки саме на суд покладається відповідальність за законність та обґрунтованість рішень, що виносяться на стадії судового розгляду, він не може бути пов'язаний тією сукупністю доказів, які були надані сторонами [58, с. 345]. Право суду з власної ініціативи отримувати та досліджувати докази, необхідні для перевірки версій сторін, якщо інші суб'єкти доказування не проявлять належної активності, підтримали майже 60 % опитаних нами суддів.

Від активної ролі суду можна відмовитися лише за умови звільнення професійного судді від відповідальності за ухвалення рішень по суті кримінальної справи, що в класичному вигляді відбувається лише в суді присяжних [55, с. 84] англо-американського типу, в якому, на відміну від українського судочинства, професійний суддя факти не встановлює й питання винуватості (невинуватість) підсудного не вирішує. Водночас відстоювання крайніх точок зору як щодо зведення ролі суду до пасивного спостереження за змаганням сторін кримінального провадження, так і щодо необмеженої доказової активності суду, не можна визнати виправданими ані з теоретичного, ані з практичного погляду. Зважаючи на

¹ На питання: «Чи належним чином прокурори здійснюють судове доказування під час розгляду Вами кримінальних справ?» 41,3 % опитаних нами суддів відповіли «Ні» або «Переважно ні». На запитання щодо забезпечення адвокатами належного рівня кваліфікованої допомоги обвинуваченому «Ні» та «Здебільшого ні» відповіли 20,1 % респондентів.

це, конструктивною уявляється позиція науковців, котрі, не заперечуючи прагнення суду до достовірності своїх висновків щодо обставин досліджуваної події й усвідомлюючи важливість змагальності як засобу пізнавальної діяльності на шляху до встановлення істини, намагаються визначити оптимальні межі активності суду в дослідженні доказів, наполягаючи на субсидіарному характері доказової діяльності суду, активність якого не повинна підмінювати сторони, але має доповнювати їхні зусилля.

Субсидіарну функцію суду слід розуміти як таку, що в одних випадках урівноважує фактичні можливості сторін, а в інших – компенсує недостатню активність сторін у встановлення істини у кримінальному провадженні. Для цього він за власною ініціативою має право здійснити судовий виклик будь-якої особи, коли встановить наявність достатніх підстав вважати, що така особа може дати показання, які мають значення для правильного вирішення обвинувачення по суті (частина перша статті 134 КПК України); призначити повторну експертизу (частина друга статті 332 КПК України); допитати експерта (стаття 356 КПК України); дослідити протоколи слідчих (розшукових) дій та інші долучених до кримінального провадження документи, якщо в них викладені чи посвідчені відомості, що мають значення для встановлення фактів і обставин кримінального провадження (стаття 358 КПК України); оглянути певне місце (стаття 361 КПК України). Суд має право ініціювати й інші процесуальні дії та ухвалювати рішення з окремих питань кримінального провадження (частина друга статті 336, частини дев'ята, тринадцята статті 352, частина четверта статті 365; частина третя статті 382, частина шоста статті 474 КПК України).

Таким чином, вирішення справи без з'ясування дійсних обставин досліджуваної події на тій підставі, що сторони про це не просили чи були пасивні, суперечить основам демократичного та справедливого судочинства [360, с. 102]. Перетворення суду на байдужого спостерігача за змаганням сторін

порушує гарантоване конституцією право кожного на судовий захист, від якого постраждають не тільки безпосередньо пов'язані з неправосудним рішенням інтереси обвинуваченого або потерпілого, але й суспільна мораль і суспільна безпека.

Законодавчим утіленням цих положень має стати закріплення поряд зі змагальністю принципу офіційного з'ясування судом усіх обставин у справі. Цей принцип не є новим для вітчизняного правосуддя, він ефективно застосовується в адміністративному судочинстві. Згідно з частиною четвертою статті 9 КАС України суд зобов'язаний вживати передбачених законом заходів, необхідних для з'ясування всіх обставин у справі, зокрема щодо виявлення та витребування доказів із власної ініціативи.

Активна роль суду в адміністративному судочинстві зумовлена наявністю публічного інтересу в результатах вирішення справи і необхідна для врівноваження становища сторін у процесі [151, с. 133]. Покладаючи на адміністративний суд цей обов'язок і використовуючи елементи слідчої форми судового процесу, законодавець виходив з усвідомлення реальної нерівності пересічного громадянина й суб'єкта владних повноважень у використанні засобів доказування й прагнув таким чином збалансувати можливості сторін у процесуальному змаганні.

Такі ж повноваження можуть слугувати досягненню тієї ж мети й у сфері кримінальної юстиції. Без цього важко пояснити чому в адміністративному процесі законодавець наділяє суд необмеженими, по суті, повноваженнями щодо встановлення дійсних обставин справи і позбавляє таких компетенцій суд у кримінальному провадженні, в якому державному обвинуваченню з його могутнім технічним, матеріальним, кадровим потенціалом нерідко протистойть пересічний громадянин, позбавлений навіть можливості вільно обрати кваліфікованого захисника.

Як адміністративне, так і кримінальне право являються галузями права публічного, то невідносно цінності, що відстою-

ються в межах адміністративної юрисдикції значно вагоміші за публічний інтерес у галузі кримінального судочинства? Відповідь на це риторичне, на наш погляд, запитання однозначна – саме суд повинен усувати негативні прояви протиборства сторін у судовому засіданні, що заважають досягненню істини.

Навіть у цивільному судочинстві, в якому принципи змагальності та диспозитивності набули максимального втілення, суд наділено правом витребування доказів з власної ініціативи у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів (частина 81 статті 81 ЦПК України). У кримінальному ж процесі, де вирішуються найважливіші питання захисту особи, суспільства та держави від злочинних зазіхань, навряд чи доречно прирівнювати суд до рефері у спортивному поєдинку, байдужого до його результату.

У будь-якому разі, коли кримінальні процеси розглядаються більше як видовище та робота адвоката, ніж як справедливий і чесний пошук істини, система не досягає своєї символічної, катарсисної мети [384, с. 1273]. Тільки за умови надання суду права на незалежну від сторін пізнавальну діяльність можлива реалізація поставлених перед ним різнопланових завдань: захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень; охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження; забезпечення швидкого, повного та неупередженого розгляду кримінальних справ таким чином, аби кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, а жоден невинуватий не був засуджений.

Тож реалізація покладених на суд процесуальних обов'язків у контексті завдань кримінального провадження неминуче передбачає його активну участь у пізнанні істини, вміння знаходити найбільш раціональні шляхи її встанов-

лення. Фундаментальні цінності демократії роблять доказову активність суду правомірною, а принципи верховенства права – необхідною.

Водночас функціонування суду, як єдиного суб'єкта відповідалого за законність остаточного рішення у справі, не може бути ефективним без криміналістичного забезпечення його діяльності. Очевидною, таким чином, є необхідність розроблення в межах чинного законодавства, яке надає суду не цілком достатні, але доволі широкі повноваження, орієнтованої на подолання ускладнень судового провадження, системи науково обґрунтованих прийомів та методів його діяльності під час судового розгляду кримінальних справ.

1.4. Фактори формування теорії криміналістичного забезпечення судового провадження

Теорія стає необхідною там і тоді, де і коли виникають наукові проблеми, розв'язання яких неможливе без теоретичного дослідження [369, с. 105]. Проблема криміналістичного забезпечення судового провадження існує у формі складнощів, на які вказує практика кримінального судочинства. Аналіз судової статистики по кримінальних провадженнях свідчить про суттєву питому вагу справ, які протягом тривалого часу не знаходять свого вирішення в українських судах¹. Європейський суд з прав людини неодноразово ухвалював

¹ Наприклад, у 2022 р. судами першої інстанції у строк від 3 місяців до 1 року закінчено провадження у 34,4 тис. справ і матеріалів; понад 1 року до 2 років – 8,8 тис. справ і матеріалів; понад 2 років до 3 років – 4,3 тис.; справ і матеріалів; понад 3 роки – 4,4 тис. Станом на 31 грудня 2022 року залишок нерозглянутих справ становить 74 тис. (за винятком тих, провадження в яких зупинено), з них понад 6 місяців залишилися нерозглянутими 8,1 тис. справ, понад 1 рік – 16,1 тис., понад 2 роки – 27,3 тис. (Див.: Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2022 році. Судова влада. Верховний суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_zdisn_pravos_2022.pdf).

рішення проти України на тій підставі, що тривалість кримінального провадження була надмірною та не відповідала вимозі розумного строку, зокрема внаслідок невинуватеної бездіяльності суду першої інстанції [287-290, 292-295].

Безсумнівно, ця проблема має комплексний характер, однак попри колосальне навантаження на суди першої інстанції, негаразди з кадровим і матеріально-технічним забезпеченням, недосконалість процесуального законодавства, складність справ, протидію судочинству з боку зацікавлених осіб одні лише об'єктивні чинники не вичерпують проблеми порушення розумних строків судового провадження. Практика розгляду кримінальних справ показує, що недоліки в судовій діяльності не в останню чергу є наслідком порушення судами правила безперервності судового розгляду, недотримання якого, з-поміж іншого, пояснюється недостатнім володінням суддями методами дослідження доказів, тактикою проведення окремих судових дій, відсутністю організаційних навичок, нездатністю спланувати розгляд конкретної кримінальної справи, скласти календарний план роботи з урахуванням усіх судових справ, що знаходяться у провадженні судді.

Певну частку відповідальності за такий стан справ у кримінальному судочинстві має взяти на себе й криміналістика, яка повинна забезпечувати своїми розробленнями всі стадії кримінального провадження від початку досудового розслідування до ухвалення судом остаточного рішення. Недостатньо, аби слідчий та прокурор вважали вину особи доведеною, необхідно, щоб зібрані ними докази пройшли перевірку в процесі судового розгляду, доводи на обґрунтування доведеної обвинувачення виявилися переконливими для суду, а висновки останнього – для будь-якого поміркованого неупередженого спостерігача, інакше всі зусилля досудового слідства виявляться марними.

Відставання судового напряму в криміналістиці є наслідком викривленого сприйняття судового поведіння як

якогось «привіску» досудового розслідування, на стадії якого нібито тільки й розкривається об'єктивна істина. Показовим у цьому сенсі є хоча б той факт, що в навчальній літературі криміналісти, розрізняючи в структурі криміналістичної тактики слідчу тактику і тактику судову [139, с. 150; 143, с. 216; 146, с. 296; 154, с. 197; 156, с. 73; 174, с. 268], як правило, зосереджуються на висвітленні питань тактики досудового розслідування, визнаючи, що в теоретичному аспекті судова тактика залишається до цього часу недостатньо дослідженою [144, с. 131].

З огляду на це випускники юридичних вишів практично не мають уявлення про специфіку судових ситуацій та судових версій, особливості судового допиту, огляду, інших процесуальних дій слідчого характеру. Поза увагою залишається надзвичайно важливий для ефективного судочинства напрям – організація та планування судового розгляду. Про методiku судового розгляду окремих категорій кримінальних справ взагалі не йдеться.

Причиною такого стану речей у криміналістичній освіті, що посідає чільне місце в структурі криміналістичного забезпечення правоохоронної та судової діяльності, є те, що отримані в результаті проведених досліджень знання досі не набули належного рівня організації, продовжуючи перебувати в розпорошеному, так би мовити, вигляді. Розв'язання цієї проблеми бачиться нам у створенні окремого вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження.

Побудова окремої криміналістичної теорії, в якій, за нашим задумом, будуть сконцентровані розрізнені дотепер знання про криміналістичні аспекти явищ і процесів, характерних для стадії судового провадження, є логічним наслідком виходу криміналістики за межі традиційного предметного поля і включення до нього закономірностей дослідження, оцінки та використання доказів у суді. Тож з усвідомленням того, що всі нововведення, які претендують на статус «окремої криміналістичної теорії» мають співвід-

носитися з розробленими криміналістикою критеріями [76, с. 101], нами сформульовано низку загальних положень, що дають підстави говорити про криміналістичне забезпечення судового провадження як про окрему криміналістичну теорію.

1. Окремі теоретичні побудови тільки тоді можуть бути об'єднані в окрему криміналістичну теорію, коли вони відносяться лише до строго визначеної сукупності органічно пов'язаних між собою явищ [22, с. 314]. Спільність теоретичних положень, які передбачається об'єднати в межах нової криміналістичної теорії, полягає в тому, що вони відображають окремі сторони самостійного й доволі істотного напрямку кримінальної процесуальної діяльності. Відсутність єдиного вчення про її закономірності є причиною недостатнього інтересу вчених до розроблення тактики проведення судових дій, методик судового розгляду кримінальних справ окремих категорій. Створення теорії криміналістичного забезпечення судового провадження дозволить не тільки ліквідувати ці прогалини в науці й тим самим надати допомогу практиці, а й сприятиме удосконаленню кримінального судочинства.

Багато що пропонованою теорією буде запозичене з інших окремих теорій та частин криміналістики, де знання про об'єкт нашого дослідження знаходиться в розсіяному вигляді, не здатному охопити все його різноманіття. Наша мета полягає в тому, щоб звести ці знання воедино, перевести їх у скоординований стан і створити на їхній базі нову окрему теорію, що вивчатиме специфічну групу закономірностей, характерних для судового провадження та не властивих іншим видам процесуальної діяльності.

2. Оскільки окрема криміналістична теорія є підсистемою загальної теорії криміналістики, то її предмет – це елемент, частина, сторона предмета загальної теорії, тобто предмета криміналістичної науки [22, с. 315]. Наразі більшість криміналістів схиляється до двоєдиного об'єкта криміналістики, що включає злочинну діяльність (поведінку) і її наслідки (ві-

дображення у джерелах інформації) та діяльність із виявлення, розслідування, попередження кримінальних правопорушень і судового розгляду кримінальних справ [75, с. 124].

Об'єктом теорії криміналістичного забезпечення судового провадження повинна стати особлива група органічно пов'язаних між собою явищ і процесів, які відносяться до даної стадії кримінального провадження. Предметом заявленої теорії є система закономірностей організації підготовки та проведення судового дослідження. Закономірності діяльності суду в кримінальному провадженні може бути визначено як суттєві та повторювані залежності (зв'язки) між діями і рішеннями судді й факторами, що існують (складаються) під час судового розгляду (кількість та якість поданих доказів, позиції і поведінка сторін, здійснювані ними дії, заявлені клопотання тощо).

3. Значення теорії для наукового пізнання оцінюється через її функції. Синтезуюча функція нової теорії полягає в тому, що вона покликана об'єднати накопичені попереднім досвідом знання про криміналістичний аспект судового провадження в єдину, цілісну систему. Описова функція проявляється в її здатності описувати минуле та сьогодення досліджуваного об'єкта. Пояснювальна функція цієї теорії полягає в тому, що на основі пізнаних нею об'єктивних закономірностей вона повинна буде пояснювати явища та процеси пізнаваного фрагмента дійсності, розкриваючи різноманітність його внутрішніх і зовнішніх зв'язків, суттєві властивості та характеристики, протиріччя й недоліки функціонування наявної моделі забезпечення судового провадження науково-криміналістичними засобами.

Прогнозуюча функція нового вчення бачиться у тому, щоб на підставі теоретичних уявлень щодо сучасного стану відомих явищ робити висновки про можливу зміну об'єкта під впливом тих чи інших факторів, одні з яких необхідно підтримувати й розвивати, а інші – нейтралізувати. Методологічна функції теорії криміналістичного забезпечення

судового провадження полягає в тому, що вона є важливим інструментом набуття нового знання про закономірності судового розгляду, формування нових дослідницьких проблем, цікавих актуальних і перспективних наукових розроблень. На її основі передбачається створення та впровадження в судову практику засобів, методів і прийомів судового пізнання і в цьому проявляється прикладна функція нової теорії.

4. Першим спробував обґрунтувати необхідність створення окремої теорії «Криміналістичне забезпечення судового розгляду» О. Ю. Корчагін (2008 р.), який правильно виходив з того, що криміналістичні рекомендації для судової діяльності не можуть відриватися від базових частин криміналістики. Водночас передбачалося створення в криміналістиці однойменного розділу, в якому, за задумом автора, повинні бути зосереджені дослідження загальнотеоретичних питань, проблем організації судового розгляду, використання спеціальних знань в суді, судової тактики та судової методики. Розділ цей пропонувалося розташувати в методологічній частині криміналістики [134, с. 29-30].

Наше бачення структури вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження дещо інше. Воно базується на системному розумінні теорії будь-якого рівня загальності. Будучи підсистемою загальної теорії криміналістики, пропонована нами теорія водночас є системою, до складу якої входять елементи науково-технічного, організаційно-тактичного, методико-криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ. Вихідні положення цієї теорії, реалізуючи положення загальної теорії криміналістики стосовно стадії судового провадження, відображатимуть наявні в науці уявлення про основні закономірності судового пізнання, його філософські засади, зміст, структуру, завдання, принципи, прикладне значення цієї області криміналістичної науки.

Зосереджені в першому розділі криміналістики, загальні положення нового вчення набуватимуть конкретного змісту

в трьох наступних її розділах (техніці, тактиці та методиці). Кожен з них, як відомо, має власну загальнотеоретичну частину, що включає відповідні цьому розділу елементи загальної теорії криміналістики, до яких додадуться вихідні положення теорії криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ. Спеціальні частини цих розділів поряд з традиційними положеннями будуть включати елементи технічного, організаційного забезпечення судового провадження, тактику проведення судових дій, окремі судові методики.

5. Як відомо, кожна галузь науки має два рівні: фундаментальний, що включає загальні теоретичні конструкції та узагальнення, і прикладний, спрямований на розв'язання конкретних практичних завдань. Відповідно до цього теорія криміналістичного забезпечення судового провадження спрямована на пізнання й відображення найбільш суттєвих проблем відповідного сегмента правозастосовної діяльності та покликана стати теоретичною основою для розроблення й застосування засобів і методів оптимізації діяльності суду зі встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні. Підвищення якості та ефективності судового дослідження – головне прикладне завдання нової теорії.

6. Планування й управління науковими дослідженнями в криміналістиці набуває особливого значення, оскільки розв'язання низки комплексних проблем вимагає високого ступеня наукової координації можливостей криміналістики та суміжних з нею дисциплін. Наразі розроблення криміналістичних засобів забезпечення судового розгляду кримінальних справ носить стихійний характер. Нова теорія стане ефективнішим інструментом наукового дослідження, дозволить консолідувати, організувати й упорядкувати зусилля дослідників, наукові інтереси яких знаходяться в цій галузі криміналістики, уможливить відображення досліджуваного об'єкта в його цілісності та різноманітті, об'єднає розрізнені ідеї, поняття, судження в струнку систему наукових знань.

Водночас реалізація змісту цього вчення в теоретичних положеннях криміналістичної техніки, тактики та методики повинна привести до глибшого впровадження криміналістичних рекомендацій у практику кримінального судочинства.

7. Прикладне значення пропонованої теорії визначається ще й тим, що знання закономірностей процесу доказування на стадії судового розгляду важливе не тільки для його безпосередніх учасників, а й для осіб, які ведуть досудове розслідування. Найдосконаліші, науково обґрунтовані криміналістичні рекомендації мало що значать для практики боротьби зі злочинністю, якщо розкритий за їх допомогою злочин залишається безкарним в результаті судового дослідження. В умовах сучасної доказової парадигми, коли акцент доказування в кримінальному процесі переноситься на стадію судового провадження, де вербальна інформація, відображена у протоколах слідчих допитів, не береться до уваги, представники сторони обвинувачення, оцінюючи судову перспективу кримінального провадження, просто зобов'язані моделювати різноманітні судові ситуації, що можуть виникнути під час судового дослідження зібраних ними доказів.

8. Створення окремого вчення про закономірності судового розгляду кримінальних справ стане логічним наслідком всієї попередньої пізнавальної діяльності криміналістів, включаючи ті елементи і форми, з якими криміналістика мала справу ще на емпіричній і початковій стадії раціонального пізнання. Період кількісного накопичення знань про використання криміналістичних засобів у процесі судового розгляду привів до їх якісного зростання, яке неминуче вимагає переходу до нового, більш глибокого вивчення сутності досліджуваного об'єкта, що можливо тільки в рамках цілісного, відносно закінченого вчення, яким повинна стати теорія криміналістичного забезпечення судового провадження.

1.5. Поняття та концепція розвитку системи криміналістичного забезпечення судового провадження

Логіка будь-якого наукового дослідження обумовлює першочергову необхідність формулювання основного використовуваного в ньому операційного поняття та розкриття його змісту [15, с. 195]. В аспекті проблематики нашого дослідження таким поняттям є «криміналістичне забезпечення судового провадження». Водночас включення до його назви родового терміну «криміналістичне забезпечення» неминуче спонукає насамперед розглянути питання сутності позначеної ним категорії.

Добре відомо, що криміналістика виникла й розвивалась як наука для слідчих, наука про розкриття й розслідування злочинів. Відтак традиційним для неї стало те, що певне поняття спочатку вводиться в її мову як інструмент пізнання закономірностей діяльності із запобігання, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень і лише згодом починає «примірятися» науковцями до сфери судової діяльності. Тому при формуванні уявлення про сутність криміналістичного забезпечення судового провадження природні та навіть неминучі аналогії з детальніше розробленими теоретичними моделями криміналістичного забезпечення досудового розслідування.

Історія криміналістики переконливо свідчить, що одного разу використаний термін може породити «бурю» наукових досліджень і суперечок [54, с. 97]. Так сталося і з концептом криміналістичного забезпечення. Вважається, що термін «криміналістичне забезпечення» з'явився у криміналістиці в 1965 році, однак справжній науковий інтерес до проблем криміналістичного забезпечення правоохоронної діяльності проявився на межі 70-х – 80-х років минулого століття. Передумовами до цього стали заклики щодо зміцнення зв'язку науки та практики, які в той час вочевидь не спрацьовували [46, с. 65].

За загальним визнанням першість щодо використання терміну «криміналістичне забезпечення» належить В. Г. Коломацькому, який розглядав криміналістичне забезпечення діяльності органів внутрішніх справ як систему впровадження в практичну діяльність посадових осіб, підрозділів, служб і органів внутрішніх справ з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю криміналістичних знань, втілених в умінні працівників використовувати наукові, методичні та тактичні криміналістичні рекомендації, техніко-криміналістичні засоби та технології їхнього застосування [124, с. 62].

З плином часу термін «криміналістичне забезпечення» міцно закріпився в понятійному апараті науки криміналістики й наразі активно використовується у найрізноманітніших контекстах. Вченими розглядаються як загальні проблеми криміналістичного забезпечення досудового розслідування, [46, 63, 100, 101, 206, 339, 349, 372], так і вужчі питання технічного, тактичного, методичного забезпечення слідчої діяльності [102, 175 та ін.], розкриття та розслідування окремих видів і груп кримінальних правопорушень [62, 73, 81, 103, 153, 159, 190, 211, 278, 316, 326, 350], висвітлюються криміналістичні аспекти проведення процесуальних і слідчих дій [345 та ін.].

Проте широке використання терміну «криміналістичне забезпечення» у науковому просторі не зробило його ясным, чітко окресленим за своїм змістом. Навіть короткий огляд спеціальної літератури показує, що дотепер ним позначаються різні сутності. Різниця смислів, вкладуваних у термін «криміналістичне забезпечення», визначається різницею підходів до вирішення проблеми з'ясування природи цього явища. При визначенні поняття криміналістичного забезпечення для одних науковців ключовою є діяльність зі створення, надання, озброєння правозастосовної практики відповідною науковою продукцією, а для інших – це сама наукова продукція з рекомендаціями щодо її опанування й застосування [100, с. 73].

Наявна дилема, очевидно, може бути пояснена з позицій діалектики речі та процесу, відповідно до якої об'єктивній реальності загалом, як і кожному її сегменту, притаманні як речові, так і процесні властивості, що проявляються тією чи іншою мірою залежно від природи об'єкта та навколишнього середовища. Тому наведені підходи слід розцінювати не як взаємовиключні, але як взаємодоповнюючі, такі, що висвітлюють різні сторони одного об'єкта, описують одну й ту ж систему під різними кутами зору. Об'єктивна необхідність багатоаспектного віддзеркалення досліджуваного явища викликана його складно організованою структурою, його комплексним характером, на якому нерідко наголошується в літературі, присвяченій цій проблематиці.

Отже, криміналістичне забезпечення – складна, багатопланова система, що містить низку функціонально пов'язаних між собою генеральною метою підсистем, головними з яких є наука криміналістика, криміналістична освіта та криміналістична практика. Кожна з них так само має власні компоненти, котрі також можуть бути розглянуті як системи, що складаються з певних елементів – окремих процесів та їхніх результатів, які мають свою структуру, включаючи об'єкти, суб'єкти, зв'язки, функції та цілі.

Виходячи з цього, криміналістичне забезпечення судового провадження, розглядуване під системно-діяльнісним (процесним) кутом зору, може бути репрезентоване як система наукової, педагогічної та прикладної діяльності з розроблення криміналістичних прийомів, методів і рекомендацій, передання знань про них владним суб'єктам доказування, формування у них навичок і вмінь, необхідних для ефективного застосування криміналістичних засобів у кожній судовій ситуації з метою позитивно-результативної реалізації своїх процесуальних функцій. З позицій ресурсного підходу криміналістичне забезпечення являє собою сукупність, розроблюваних криміналістикою технічних засобів, тактичних

прийомів і методичних рекомендацій, застосування яких оптимізує процес судового пізнання.

Практична складова криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ являє собою діяльність суду з формування та подальшого застосування комплексу розроблених накою криміналістикою та апробованих судовою практикою заходів, спрямованих на зниження впливу фактору інформаційної невизначеності початкового етапу судового провадження, прогнозування й запобігання раптової зміни судової ситуації, створення сприятливих умов для організованого, своєчасного початку та успішного проведення судового засідання і ухвалення законного й обґрунтованого рішення.

Нині в Україні, попри теоретичне обґрунтування криміналістики як галузі наукового знання, що розробляє засоби, прийоми і методи збирання, оцінки та використання доказів у кримінальному судочинстві, фактично (за змістом) вона переважно включає лише положення, що стосуються здійснення досудового розслідування. Це стримує її подальший розвиток у напрямі застосування досягнень природничих і технічних наук до вирішення завдань судового провадження [319, с. 381].

Водночас у спеціальних літературних джерелах не перший рік активно обговорюються проблеми «судової криміналістики», «криміналістики судової діяльності», «тактики і методики судового розгляду». Не вщухають гострі наукові дискусії щодо «криміналістичної адвокатології», «криміналістичного забезпечення діяльності прокурора», «криміналістичної складової суду» [355, с. 149].

Ці тенденції закономірно обумовлюють необхідність визначення напрямів удосконалення криміналістичного забезпечення названих видів процесуальної діяльності. Однак попри те, що наявність довгострокової стратегії є одним з головних чинників ефективного розвитку системи, спроби розробити концепцію розбудови системи криміналістично-

го забезпечення судового провадження та обґрунтувати форми її реалізації в науці досі не робились.

Для початку необхідно в декількох словах окреслити саме поняття концепції та алгоритм її побудови. У загальнотеоретичному сенсі концепція визначається як система поглядів, понять про ті чи інші явища або процеси, спосіб їх розуміння, тлумачення; основна ідея будь-якої теорії, головний задум; ідея чи план нового, оригінального розуміння; конструктивний принцип певних видів діяльності [72]. Концепція повинна демонструвати самостійність і системність наукового знання, відображаючи в загальному вигляді: джерела його формування та розвитку; онтологічну сутність пізнаваного явища; сукупність елементів, що утворюють предмет пізнання; категоріально-термінологічний апарат; структуру, принципи, цілі, завдання, функції нової теорії; її місце в системі науки, результати попередніх фундаментальних наукових досліджень і прикладних розроблень у цій галузі. Тобто все те, що ми намагались показати у попередній частині цього дослідження.

Отже, концепція розвитку криміналістичного забезпечення судового провадження (далі – Концепція) може бути представлена як упорядкована сукупність науково обґрунтованих поглядів, принципів і загальних положень, що визначають цілі та конкретні завдання, структуру та стратегічний напрям побудови системи криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ. Необхідність розроблення й обґрунтування Концепції обумовлена:

1) наявністю передумов до формування вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження;

2) необхідністю узагальнення та систематизації наявних теоретичних побудов і криміналістичних рекомендацій з розроблення, впровадження та використання в судовій практиці технічних, організаційно-тактичних і методико-криміналістичних засобів;

3) потребою практики судового розгляду кримінальних справ у розробленні та впровадженні науково обґрунтова-

них криміналістичних рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності судового провадження.

Концепція спрямована на систематизацію наукових знань в області криміналістичного забезпечення судового провадження. Її метою є визначення шляхів досягнення якісно вищого, порівняно з наявним, рівня організації науково-дослідної діяльності та впровадження її результатів у практику кримінального судочинства. Пропонована Концепція рівною мірою адресована суб'єктам публічного адміністрування у галузі науки, представникам власне наукової, освітньої та практичної сфер діяльності. На нашу думку, вона дозволить усунути недостатню ефективність наукових розроблень, посиливши їхню практичну значущість.

З урахуванням головної мети повинна бути сформульована ключова ідея стратегії розвитку, тобто те, завдяки чому та як повинна розвиватися система. Смісл Концепції бачиться у визначенні науково обґрунтованих орієнтирів у галузі теоретичних досліджень і шляхів упровадження їхніх результатів у судову практику. Водночас стратегічним напрямом розвитку наукового складника системи криміналістичного забезпечення має стати побудова на базі даної Концепції окремої теорії криміналістичного забезпечення судового провадження.

Особливо важливу роль у сучасній науці відіграють планування та координація наукових досліджень, єдине керівництво ними, чітке визначення напрямів наукових досліджень у криміналістиці [22, с. 199]. З огляду на це одним з основних завдань Концепції є об'єднання на її основі вчених, наукові інтереси яких спрямовані на розв'язання проблем кримінального судочинства і по можливості досягнення консенсусу з питання магістрального напрямку розвитку системи його криміналістичного забезпечення.

Пропонована Концепція ґрунтується:

- на результатах дослідження генези наукових поглядів щодо доцільності розширення предметної області криміна-

лістики внаслідок включення до неї закономірностей криміналістичної діяльності на стадії судового провадження;

- на філософському вченні про істину як теоретичну основу цілевизначення в діяльності суду;
- на визначенні типологічної приналежності кримінального судочинства України як передумови усвідомлення ролі суду в кримінальному процесі;
- на розумінні активної ролі суду в процесі встановлення істини у кримінальному провадженні;
- на результатах дослідження криміналістичних проблем реалізації судом методу внутрішнього переконання;
- на сформованих у науці уявленнях про поняття та зміст системи криміналістичного забезпечення;
- на аналізі сучасного стану криміналістичного забезпечення судового провадження та визначенні шляхів його розвитку;
- на баченні криміналістичного забезпечення судового провадження як складної, цілісної та динамічної системи;
- на результатах вивчення наявних підходів до розв'язання проблеми використання даних криміналістики в процесі судового розгляду кримінальних справ;
- на наукознавчих постулатах щодо науковості теорії та наявних підходах до побудови окремих криміналістичних теорій;
- на уявленнях про базові професійні якості судді, необхідні для ефективного управління судовими ситуаціями;
- на розумінні того, що навчання майбутніх суддів криміналістичних прийомів і методів є невіддільною частиною системи криміналістичного забезпечення судового провадження;
- на усвідомленні важливості безперервного післядипломного навчання, створення сполучних ланок між криміналістичною теорією та судовою практикою, що забезпечують впровадження наукових розроблень у практику судового провадження;

- на сучасному досвіді реалізації криміналістичних знань у сфері кримінального судочинства;
- на загальній характеристиці умов кримінального судочинства;
- на наукових уявленнях щодо організаційно-тактичного та методико-криміналістичного забезпечення судового провадження;
- на ситуаційному підході в криміналістиці та знанні про криміналістичні ситуації;
- на результатах вивчення особливостей дослідження, перевірки та оцінки доказів у суді;
- на баченні проблем правового забезпечення організаційно-тактичної діяльності суду;
- на усвідомленні необхідності створення та впровадження нової змагальної технології судового дослідження;
- на розумінні специфіки судової діяльності, що вимагає нетрадиційних підходів до побудови комплексів методико-криміналістичного забезпечення судового провадження.

Ключова точка росту системи криміналістичного забезпечення судового провадження – це її перехід на більш високий рівень організації, що в змозі забезпечити консолідацію всіх наявних у цій галузі теоретичних знань в межах окремого криміналістичного вчення. Наразі відсутність прориву в розв'язанні прикладних проблем, що заявляються метою формування вчення про криміналістичне забезпечення, пояснюється недостатньо чітким визначенням поля, в межах якого вони мають бути розв'язані. Закономірності, котрі вивчаються тією чи іншою наукою, пов'язані між собою об'єктом. Фрагмент реальності, що у більшості випадків презентується численними дослідниками як об'єкт пізнання різноманітних теоретичних побудов, у назві яких використовується термін «криміналістичне забезпечення», ширше об'єкта науки криміналістики. Тому не виключено, що ідея криміналістичного забезпечення як єдиної функціонуючої системи виробництва, впровадження й використання криміналістичних засобів,

виявиться конструктивною на полі міждисциплінарних досліджень, предмет яких формується таким чином, щоб його можна було вивчати засобами дисциплін, що беруть участь у дослідженні, а отримані результати спрямовувати на уточнення та вдосконалення досліджуваного об'єкта.

Основними напрямками реалізації Концепції є:

- формування на її базі окремої теорії криміналістичного забезпечення судового провадження;
- розроблення інструментального забезпечення всіх форм і етапів кримінальної процесуальної діяльності на стадії судового провадження;
- впровадження в програми юридичних вишів, факультетів, закладів післядипломної освіти спеціальних навчальних курсів;
- створення сполучних ланок між теорією криміналістики та практикою кримінального судочинства;
- удосконалення нормативно-правового забезпечення судової діяльності;
- підвищення кваліфікації працівників суду.

В результаті реалізації Концепції очікуються такі ефекти:

- а) вдосконалення та розвиток криміналістики через стимулювання наукових досліджень відповідної предметної області;
- б) забезпечення розроблення комплексу науково-методичних рекомендацій з організації, тактики та методики судового розгляду кримінальних справ;
- с) підвищення професійного рівня та ефективності кримінального судочинства.

До основних цілей Концепції відноситься забезпечення кримінального судочинства сучасними науково обґрунтованими криміналістичними рекомендаціями, спрямованими на його оптимізацію. Досягнення цієї мети забезпечується здійсненням низки завдань, з-поміж яких:

- 1) підвищення ефективності науково-дослідної діяльності, спрямованої на проведення фундаментальних і приклад-

них досліджень та розроблень у відповідній галузі криміналістики;

2) удосконалення технологічного, організаційно-тактичного та методико-криміналістичного забезпечення судового провадження;

3) розвиток багаторівневої системи безперервної інноваційної підготовки висококваліфікованих фахівців і наукових кадрів на основі консолідації теоретичних досліджень і безперервного навчання судових працівників.

Перспективними засобами підвищення ефективності взаємодії криміналістичної науки, освіти та практики є:

- включення судових працівників до авторських колективів для проведення науково-дослідних розроблень;
- проведення науково-практичних конференцій, круглих столів, семінарів з проблем криміналістичного забезпечення судового провадження;
- залучення представників професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ до професійного навчання співробітників судових органів;
- введення посади наукового консультанта в кримінальних палатах апеляційних судів, підвищення статусу консультантів у місцевих судах і наповнення їхніх функціональних обов'язків новим змістом з урахуванням необхідності науково-методичного забезпечення судочинства;
- упровадження в навчальні програми Національної школи суддів України криміналістичної тематики¹;
- впровадження в освітній процес рівня підготовки магістрів права спеціального курсу «Криміналістичне забезпечення судового провадження».

¹ 97,2 % опитаних нами суддів підтвердили необхідність наявності у судді криміналістичних знань і вважали за потрібне доповнення учбових програм Національної школи суддів України криміналістичною тематикою. 3-поміж пріоритетних тем судова методика – 47,5 % респондентів, організація судового провадження – 21,5 %, тактика проведення окремих судових дій – 19,2 %.

Зміст Концепції не є вичерпним, вона покликана забезпечити ознайомлення криміналістичної спільноти з авторським баченням основних напрямів та інструментів модернізації діяльності з криміналістичного забезпечення судового провадження та закласти основи для стратегічного й поточного планування науково-дослідного розроблення цієї проблемної області. У наступних частинах нашого дослідження у розгорнутому вигляді представлені деякі складові запропонованої Концепції.

Розділ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТАКТИКИ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

2.1. Поняття, предмет і місце судової тактики в системі криміналістики¹

Методологія наукового дослідження вимагає: перш ніж братися за розв'язання окремих питань слід визначитися з загальною проблемою, оскільки те, що притаманне цілому, властиво і його частині. З огляду на це з'ясування сутності судової тактики та визначення її місця в науці криміналістиці, неминуче вимагає отримання деякої сукупності відомостей про зміст вищої щодо неї системи, якою є криміналістична тактика.

В юридичній літературі існує чимало різноманітних визначень криміналістичної тактики. Однак попри відносно змістовне розмаїття не важко помітити дещо, що об'єднує всі без винятку дефініції цього поняття – всі вони вказують на те,

¹ Автором усвідомлюється, що використання терміну «судова тактика» як і «судова методика» або «судова криміналістика» (за Л. Ю. Ароцкером), «судове дослідження» (за Р. С. Белкіним) можуть викликати справедливі нарікання з огляду на те, що прикметник «судова» в різних родах і відмінках у криміналістичній традиції позначає вельми широке коло об'єктів, з-поміж яких судова експертиза, медицина, психологія, балістика та багато інших. Разом з тим у межах цього дослідження застосування терміну «судова тактика/методика» є виправданим і використовується в його прямому значенні для номінації відповідного підрозділу криміналістичної тактики/методики.

Терміни «тактика судового провадження», «тактика судового розгляду», «тактика судових дій», які використовуються в цьому дослідженні позначають поняття, що співвідносяться як загальне й окреме від попереднього до наступного. Терміни «судова тактика», «тактика судового провадження», «тактика суду» мають синонімічне значення.

що криміналістична тактика – це насамперед система: система наукових засобів і методів [279, с. 173]; система наукових положень і розроблених на їхній основі рекомендацій [15; 22, с. 217; 141, с. 6]; система теоретичних положень і практичних рекомендацій [99, с. 172]; система наукових положень і тактичних прийомів [19, с. 3; 301, с. 5-6]; система прийомів проведення слідчих і судових дій [325]. Тож і вивчати криміналістичну тактику необхідно як систему, з використанням універсального пізнавального інструментарію, яким озброює дослідника загальна теорія систем і який далеко не повною мірою використовується науковцями при розробленні відповідної проблематики.

Системний підхід передбачає можливість структурного та функціонального аналізу складних явищ, до числа яких належить криміналістична тактика. Перший з них дозволяє проаналізувати будову системи, з'ясувати природу її компонентів і характер зв'язків між ними. Другий дає можливість зрозуміти, як система діє, визначити мету системи, зрозуміти механізми її досягнення, вивчити взаємозв'язок системи із зовнішнім середовищем, оцінити результати її діяльності.

Вивченню системних властивостей криміналістичної тактики, її складу і структури, характеру внутрішніх і зовнішніх зв'язків, механізму функціонування присвячена одна з наших попередніх робіт [187, с. 8-37]. Наразі ж, не вдаючись до глибокого структурно-функціонального аналізу системи «Криміналістична тактика», зупинимось на висвітленні деяких проблем її складу, відхилившись від основної теми дослідження настільки, наскільки це необхідно для з'ясування питань, винесених у заголовок цього підрозділу.

Відтоді як А. Вейнгарт опублікував свою «Кримінальну тактику» (1904 р.) [30] за тактико-криміналістичною тематикою опубліковано безліч підручників, практичних і навчальних посібників, підготовлено й успішно захищено низку докторських та чимало кандидатських дисертацій, опубліковані численні монографічні дослідження проблем

криміналістичної тактики. Проте й на сучасному етапі свого розвитку вона все ще не має чітко визначеної структури, що забезпечувала б її внутрішню єдність.

Огляд спеціальної літератури дозволяє погодитися з узагальненням В. А. Журавля [83], котрий виділяє дві наявні щодо цього точки зору: традиційну й новаторську. За першою до структури криміналістичної тактики входять два елементи: 1) загальні положення (поняття й предмет криміналістичної тактики, її принципи, сфера реалізації, рекомендації з організації та планування розслідування й судового розгляду та ін.); 2) тактика провадження окремих слідчих та судових дій.

Новаторський погляд передбачає у структурі криміналістичної тактики такі елементи: 1) загальні положення; 2) окремі підгалузі – слідча тактика, судова тактика (тактика суду (судді), тактика державного обвинувачення, тактика професійного захисту), тактика розшукової діяльності, тактика злочинної діяльності; 3) окремі наукові теорії (вчення про криміналістичну версію, теорія тактичних операцій, теорія слідчої ситуації, теорія прийняття тактичного рішення, теорія систематизації тактичних прийомів та ін.); 4) тактика провадження слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та судових дій.

Віддаючи перевагу традиційному підходу до формування системи криміналістичної тактики, відзначимо кілька суперечливих, на наш погляд, моментів новаторських пропозицій. Перший з них стосується віднесення до третього розділу криміналістики тактики злочинної діяльності.

Завданням криміналістичної тактики є розроблення на основі відповідних теоретичних положень рекомендацій щодо організації та планування кримінального провадження, визначення оптимальної лінії поведінки його суб'єктів, прийомів проведення окремих процесуальних дій. Знання про злочинну діяльність, як складову об'єкта криміналістики, відбивається при викладі змісту теоретичних основ цієї

науки через поняття механізму злочину та конкретизується у розділі методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень шляхом опису їхньої криміналістичної характеристики.

Також викликає заперечення об'єднання в одну підгалузь (судову тактику) суб'єктів з різними за змістом процесуальними функціями. Точка зору, згідно з якою термін «судова тактика» позначає родові поняття, що включає тактику суду, обвинувачення й захисту [200, с. 171; 357, с. 311], в сучасних умовах вимагає уточнення. Насамперед до цього спонукає чинне законодавство, яким істотно змінено порядок реалізації функції прокурора у кримінальному процесі.

Відповідно до частини другою статті 37 КПК України прокурор здійснює свої повноваження протягом усього кримінального провадження з його початку до завершення, а отже здійснюючи процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, прокурор повинен приступати до проектування тактики державного обвинувачення з моменту розкриття злочину. Саме на цьому етапі починає формуватися судова перспектива кримінального провадження.

Таким чином створюється певний тандем слідчого і прокурора, який повинен забезпечити розслідування кримінального правопорушення [300, с. 46] та підтримати державне обвинувачення в суді. Тому, на нашу думку, тактика прокурора повинна мати наскрізний характер: від початку кримінального переслідування до участі в судових дебатах. Вона спрямована на встановлення досудовим розслідуванням істини у справі та її доведення перед незалежним і неупередженим судом. З огляду на це допустимо говорити про тактику кримінального переслідування, що складається з двох, поєднаних спільною метою, компонентів, якими є тактика розслідування злочинів і тактика підтримання державного обвинувачення.

Ідея існування двох підсистем криміналістики – криміналістики обвинувачення та криміналістики захисту нале-

жить О. Я. Баєву [15, с. 175]. Правомірність постановки питання щодо розроблення в межах науки криміналістики заходів забезпечення здійснення адвокатами захисної діяльності підтримують Я. О. Береський, Р. М. Жамієва, Л. О. Зашляпін, Г. О. Зорін, І. І. Когутич, О. О. Маріна, О. Острогляд, М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва, В. Ю. Шепітько, В. Ю. Юсупов, О. Г. Яновська та деякі інші науковці, доводи яких нам видаються непереконливими з огляду на таке.

Просуваючи ідею криміналістичної адвокатології, О. Я. Баєв аргументує необхідність втілення тактики захисту в систему криміналістики потребою оптимізації не тільки діяльності сторони обвинувачення, але й сторони захисту. На його думку, саме криміналістичні знання певних закономірностей дозволять розробляти засоби оптимізації діяльності суб'єктів з різноспрямованими функціями (тактика кожного з них передбачає пізнання та врахування тактики протилежного суб'єкта). В остаточному підсумку, з погляду автора, це оптимізує й саму науку, що вивчає ці проблеми – криміналістику [15, с. 177].

При першому наближенні наведені положення здаються цілком слушними. Розробник криміналістичних засобів розкриття істини у кримінальному провадженні не може не враховувати ймовірність тактичного протистояння особи, інтересам якої встановлення дійних обставин справи, як правило, не відповідає. По суті тактична майстерність багато в чому й полягає у здатності передбачати поведінку суперника в тій чи іншій ситуації та вміло долати всілякі хитрощі або пряму протидію протилежної сторони.

Однак, будучи бездоганними з точки зору формальної логіки (поза контекстом завдань криміналістики), подібні судження жодним чином не переконують нас у необхідності розширення предмета науки криміналістики шляхом розроблення тактичних засобів захисту в кримінальному процесі. Обґрунтовуючи свої висновки з позиції системного підходу, О. Я. Баєв залишає поза увагою одну дуже суттєву властивість

кожної штучної системи – прагнення всіх її елементів до досягнення глобальної мети. Власне, одне з визначень системи так і звучить: система є засіб досягнення мети [327, с. 50].

Щодо криміналістики, то ця наука за мету ставить допомогу правосуддю у розкритті матеріальної істини в кримінальній справі [373, с. 3]. Натомість адвокат має прагнути до просування інтересів клієнта [407, с. 278]. Лише деякі з них не зараховують до своїх інструментів засоби, що дозволяють приховати хоча б частину того, що вважається фактичною істиною [449, с. 1067]. Справа адвоката, за словами М. Франкеля, полягає в тому, щоб виграти, якщо це можливо, не порушуючи закону. Він не займається пошуком істини як такої [400, с. 1036–1037]. До завдань захисної діяльності розкриття дійсних обставин досліджуваної події відноситься лише за умови, що це відповідає інтересам підзахисного.

Відтак головне, що відрізняє криміналістику від теорії професійного захисту – принципова відмінність у цілях. І саме тому прибічники «криміналістики захисту» у своїх дослідженнях допускають неминучі протиріччя, коли вимушено погоджуються з призначенням криміналістики сприяти протидії злочинності (що жодним чином не відноситься до завдань захисної діяльності) і кількома рядками нижче стверджують, що криміналістика покликана допомагати не лише представникам сторони обвинувачення (слідчому, прокурору) чи суду (судді) у здійсненні ними своїх основних професійних обов'язків, а й адвокату-захиснику, на плечі якого, як виявляється, з-поміж іншого лягає тягар дієвого спостереження за тим, щоб розслідування було неупередженим та повним [95, с. 49].

Насправді ж адвокати-захисники стурбовані насамперед пошуками не істини, а упущень, прогалин, помилок слідства, доказом не істини, а того, що вона не встановлена обвинуваченням [21, с. 195–196]. Тож, як слушно стверджує А. Ф. Волобуєв, ідея віднесення до завдань криміналістики розроблення тактики дій адвоката є абсурдною, оскільки це фактично

означало б розроблення рекомендацій щодо протидії розслідуванню і перешкодженню встановленню істини [40, с. 155].

Звісно, нерозумно заперечувати проти того, що захисник повинен використовувати у своїй діяльності всі досягнення криміналістичної науки. Необхідність наукового обґрунтування та розроблення тактики захисту в кримінальному провадженні безперечно існує, проте використання здобутків криміналістичної науки для розбудови тактики захисту не дає підстав для віднесення закономірностей захисної діяльності до предмета криміналістики.

Практика свідчить, що науковий доробок криміналістів ефективно використовується в усіх галузях судового процесу, в інших царинах людської, й не лише правозастосовної, діяльності, але це жодним чином не свідчить про те, що криміналістика спеціально створює методи й засоби для різних видів і напрямів теоретичної та практичної діяльності [67]. Вона й надалі залишається наукою про закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які є основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки й використання доказів з метою розкриття, розслідування, судового розгляду й запобігання злочинів [354, с. 55-56].

Непереконливим, на наш погляд, є заперечення окремими науковцями існування теорії професійного захисту як самостійної науки з огляду на численні наукові роботи (УДК 347.965.45) за науковою спеціальністю 12.00.10, у межах якої проводяться дослідження з питань участі адвокатів у різних видах судового процесу, оптимізації адвокатської стратегії і тактики, створення ефективних засобів реалізації ними своїх професійних завдань. Поготів безґрунтовно виводити з цього твердження висновок про належність теорії професійного захисту до криміналістики [118, с. 241].

Захист обвинувачуваного є об'єктом іншої науки – адвокатології, до прикладних завдань якої відноситься удосконалення адвокатської практики, пов'язаної зі здійсненням ад-

вокатами різних функцій, зокрема захисту в кримінальних справах [17, с. 66-67]. До предметної ж області криміналістики слід віднести розробку рекомендацій з аналізу, оцінки, прогнозування, моделювання розвитку ситуацій кримінального провадження з огляду на позицію сторони захисту та її врахування суб'єктами криміналістичної діяльності при реалізації тактичних задач розслідування та судового розгляду кримінальних справ.

Запорукою методологічно правильних та обґрунтованих висновків щодо предмета криміналістичної тактики є системний підхід до розуміння змісту цього феномену, а тому ще раз наголосимо: однією з неодмінних властивостей системи є взаємозв'язок її компонентів та їх підпорядкування загальній меті. Мета є системоутворюючим фактором, оскільки елементи об'єднуються та функціонують як ціле заради її досягнення [305, с. 277]. Кожна система має певні межі, що визначаються метою її функціонування і саме мета, заради якої створюється система, диктує вибір складу й структури системи [327, с. 50].

Впровадження в криміналістику, метою якої є створення засобів і методів викриття злочинців, підсистеми з іншими, діаметрально протилежними цілями зруйнує систему науки криміналістики. Тактика захисту повинна розглядатися криміналістикою, як тактика протиборчої сили. Важливим завданням тактики є вивчення засобів і методів противника, його підходів до їх реалізації в тій чи іншій ситуації, виявлення сильних і слабких сторін його тактики. Без знання закономірностей захисної діяльності неможливе планування досудового розслідування і судового провадження, моделювання поведінки суперника, прогнозування наслідків застосування тактичних прийомів і комбінацій на результати окремої слідчої (судової) дії чи кримінального провадження загалом.

Подібно до того, як криміналістика не розробляє, але вивчає злочинну діяльність (поведінку злочинця до, під час і після вчинення правопорушення), тактика захисту не роз-

робляється, але вивчається криміналістикою для озброєння суб'єктів криміналістичної діяльності знаннями про можливі варіанти поведінки підозрюваного (обвинуваченого) та адвоката, що представляє його інтереси. Тільки в такому значенні адвокатська діяльність може розглядатися як один з елементів предмета криміналістики загалом і криміналістичної тактики зокрема.

Щодо суду як суб'єкта криміналістичної тактики зазначимо, що історія розвитку криміналістики переконливо продемонструвала необхідність доповнення предмета цієї науки закономірностями судового дослідження. Проте й дотепер не всі науковці вважають за необхідне використання тактичних засобів судом. Ба більше, деякі з них категорично заперечують існування тактики суду. Будучи найактивнішим супротивником розповсюдження положень криміналістичної науки на діяльність суду, О. Я. Баєв категорично стверджує, що не суд як такий, а дві сторони, які змагаються в суді (обвинувачення і захисту) є суб'єктами криміналістичної тактики при судовому розгляді кримінальних справ, немає ані тактики суду як такої, ані тактики судового розгляду як такого [15, с. 360].

Поділяючи думку невтомного критика сучасної криміналістики О. С. Александрова про те, що активний суд у купі з прокурором і слідчим стає загрозою не тільки для прав особистості, але й для істини [4, с. 152], О. Я. Баєв вважає, що тільки «інквізиційне» розуміння функції суду може дозволити вважати його суб'єктом криміналістики, для якого у зв'язку з цим і будуть розроблятися відповідні прийоми і засоби [14, с. 48]. Проте, дозволимо собі не погодитися з цими судженнями, бо насправді криміналістика зобов'язана своїм народженням не розшуковому (інквізиційному) процесу, а зовсім навпаки – змагальному та змішаному типам кримінального судочинства [212].

За розшукового типу процесу, в його чистому виді, судова дискреція зводиться до мінімуму й не потребує науково

обґрунтованих рекомендацій з дослідження доказів задля формування внутрішнього переконання судді, діяльність якого суворо регламентована законодавчими приписами. В інквізиційному процесі суддя переважно відіграє роль «реєстратора подій». Отримання показань обвинуваченого за допомогою тортур вважається оптимальним методом досягнення істини і є достатнім для ухвалення обвинувального вироку навіть за відсутності інших доказів.

На зміну добре відомим методам інквізиції якраз і прийшла криміналістика як наука, що вивчає злочинну діяльність, узагальнює досвід розкриття та розслідування злочинів, розробляє положення, на підставі яких створюються рекомендації з оптимізації судово-слідчої практики. Насправді, зародження криміналістики, як виду діяльності, а потім і її теоретичне осмислення було відповіддю на веління нового часу, що повернув до кримінального судочинства змагальні засади, за яких відшукування істини колишніми засобами було справою немислимою. Як будь-яка інша наука виникає у відповідь на потреби суспільно-історичної практики, так і поява криміналістики була продиктована необхідністю боротьби зі злочинністю в умовах, коли уповноважені суб'єкти втратили звичні й досі здавалося надійні засоби протидії злочинним проявам.

Насмілимося заперечити професору Баєву і в тому, що незначна кількість виправдувальних вироків, за його словами, пов'язана з психологічною установкою суддів на боротьбу зі злочинністю, яка передбачає наявність тактики цієї боротьби [14, с. 45]. Знання тактичних прийомів і методів необхідні судді зовсім не для переслідування злочинця, але для встановлення істини у справі.

Така вже сутність характерного для континентальних правових систем публічно-змагального кримінального процесу, який передбачає доказову активність суду, покладаючи на професійного суддю обов'язок вирішувати не тільки питання права, але й питання, що відносяться до фактичних об-

ставин кримінального провадження – питання факту. І доти, доки суддя буде відповідальним за обґрунтованість вироку, він потребуватиме ефективних засобів встановлення істини, які йому здатна запропонувати криміналістична тактика. Причину ж справді не надто значної, порівняно з країнами загального права, питомої ваги виправдувальних вироків¹ необхідно, думається, шукати у відмінностях національних систем кримінальної юстиції, в різниці підходів до організації досудового розслідування, судової статистики тощо.

Наприклад, зважаючи на якість документування й адміністративного розслідування правопорушень, часткова криміналізація яких, має відбутися в Україні з огляду на ухвалення закону про кримінальні проступки, що передбачено п. 1 розділу X КПК України, з великою часткою імовірності можна прогнозувати істотне збільшення числа виправдувальних вироків після введення згаданого закону в дію. Не слід також забувати про закриті провадження, за якими слідчі й прокурори припинили кримінальні переслідування з реабілітуючих підстав і, по суті, виправдали переслідувану особу. За умови, що всі без винятку кримінальні провадження після оголошення про підозру переходять під юрисдикцію суду, кількість виправдувальних вироків відповідно зростає. Не зайве згадати й про те, що при відмові прокурора від обвинувачення (хоча такі випадки, слід визнати, не надто численні й скоріше є винятком із загального правила) суд замість того, аби виправдати обвинуваченого, змушений закривати провадження у справі (частина друга статті 26 КПК України).

Звертає на себе увагу в цьому зв'язку й кількість затверджених судом процесуальних угод, а також вироків постановлених виключно на підставі визнання обвинуваченим

¹ За даними судової статистики в Україні процент виправданих осіб від числа засуджених становив: 2016р. – 0,98 %; 2017р. – 0,92 %; 2018р. – 1,02 % (Див.: Судова влада України / Офіційний сайт. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/)

своїєї вини¹. Очевидно впровадження в кримінальний процес подібних процедур не в останню чергу переконує окремих криміналістів у відсутності необхідності розроблення тактичних рекомендацій для суду, який в їх розумінні стає «реєстратором подій», що відбуваються в залі судового засідання.

Однак, чи завжди без дослідження будь-яких доказів суд може бути впевненим, що обставини, визнані сторонами встановленими і як такі не потребують перевірки, відповідають фактичним обставинам кримінального провадження? І чи не ховається за угодою «тактична» хитрість слідчого, котрий зумів за відсутності достатньої кількості допустимих доказів, переконати сторону захисту в їх непохитності або іншими методами схилити підозрюваного до співпраці? Не виключено, що при ретельному дослідженні доказової бази у таких справах під час судового розгляду могла бути встановлена неспроможність обвинувачення, що тягне виправдання особи, притягнутої до кримінальної відповідальності.

Тож, на нашу думку, названі процедури вимагають від судді ще ґрунтовніших криміналістичних знань і тактичних навичок. Якщо для слідчо-прокурорської тактики в обговорюваному питанні нагальними є методи переконання протидіючої сторони у доцільності сприяння розслідуванню, відшкодування заподіяної шкоди, то для тактики суду важливим є розроблення прийомів встановлення продуктивного контакту з учасниками процесуальних угод, методів безпомилкового розпізнавання брехні чи оман, визначення правильності розуміння обвинуваченим змісту визнаних обставин, з'ясування добровільності волевиявлення, яке не повинно бути наслідком застосування насильства, примусу,

¹ Протягом 2018 року судами першої інстанції затверджено 9901 угода про визнання винуватості та 8193 угод про примирення, що становить 20,59 % від кількості засуджених осіб (Див.: Судова влада України / Офіційний сайт. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2018). Облік справ, розглянутих із застосуванням норм ст. 349 КПК України, не ведеться.

погроз або обіцянок чи впливу будь-яких інших факторів. Відтак розроблення психологічних основ тактики так званих компромісних процедур в кримінальному провадженні – один з перспективних напрямів розвитку криміналістичної тактики, а тактика суду, на який покладена відповідальність за відповідність затвердженої угоди вимогам закону, є визначальною.

Загалом доводи О. Я. Баєва та його прибічників зводяться до постулату, за яким криміналістична тактика існує тільки в конфліктних умовах, протиборства сил з різними цілями, а отже вона не властива діяльності судді. Наприклад, В. В. Ко-нін переконаний, що тактика як вид діяльності, є тільки там, де мають місце суперництво, протиборство, а оскільки суд не має суперників, то й тактики у нього не може [128]. Протиборство, розбіжність інтересів учасників певного виду діяльності вважають основними чинником криміналістичної тактики Г. О. Шумак [140, с. 261], В. П. Бахін і Н. С. Карпов [20], В. К. Весельський [33, с. 4] та ін.

Проте зазначений підхід призводить криміналістичні дослідження до збіднення, внаслідок неправильного тлумачення норм кримінального процесуального закону, що регулюють діяльність суду [150]. Тактику не можна розглядати тільки як систему засобів, спрямованих на подолання протидії, опору зацікавленої сторони (підозрюваного, обвинуваченого, лжесвідка тощо). Тактичні прийоми можуть бути спрямовані на подолання добросовісної помилки, розширення й поглиблення дослідження у справі тощо.

Ключовим завданням будь-якої тактичної рекомендації є встановлення об'єктивної істини у справі. Тому криміналістична тактика важлива не тільки для викриття особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а й для того, щоб жоден невинуватий не був необґрунтовано звинувачений або засуджений. Таким чином, тактика – це не тільки протидіюча сила, але й надійний інструмент у руках судово-слідчого й оперативного працівника [357, с. 11-12], а отже виключення

суду з-поміж суб'єктів криміналістичної тактики, засноване на такому однобічному розумінні її сутності, уявляється неприпустимим.

Першим визначення поняття судової тактики запропонував Л. Ю. Ароцкер (1964 р.), котрий розглядав її як систему заснованих на кримінальному процесуальному законі прийомів і методів планомірної підготовки й проведення судового розгляду та окремих судових дій, що забезпечують встановлення істини у справі [8, с. 29]. Надалі в криміналістичній літературі з'являлися інші, більш або менш розгорнуті дефініції тактики судового розгляду [24; 47; 134, с. 24; 117; 200 та ін.], аналіз яких дозволяє сформулювати попереднє уявлення про зміст цього поняття, суттєві ознаки якого можуть бути описані таким чином:

1) судова тактика – це система наукових положень, розроблених на їхній основі прийомів і методів судового дослідження та рекомендацій щодо їх доцільного використання;

2) джерелами судової тактики є: кримінальний процесуальний закон; теоретичні положення криміналістики та інших наук (психології, логіки, менеджменту); слідчо-прокурорська та судова практика;

3) метою судової тактики є сприяння здійсненню завдань кримінального судочинства – швидкому, всебічному та об'єктивному дослідженню обставин кримінального провадження, встановленню істини у справі та ухваленню судом законного й обґрунтованого рішення;

4) відповідно до цього завданнями судової тактики є розроблення ефективних методів судового дослідження та рекомендацій щодо визначення раціональної лінії поведінки судді залежно від тих чи інших судових ситуацій, напрацювання засобів організації і планування судового розгляду та способів проведення окремих судових дій і надання суду практичних порад щодо їх застосування.

Важливим для повноцінного розуміння сутності судової тактики є визначення об'єкта та предмета, що досліджують-

ся у межах цього підрозділу криміналістичної тактики. Невірно, на наш погляд, вважати об'єктом судової тактики певні закономірності, як про це йдеться у деяких дослідженнях [51, с. 64]. Об'єктом будь-якої науки є певний фрагмент реальності, на пізнання якого вона націлена. Виходячи з цього, логічно вважати, що судовою тактикою вивчається відповідна їй частина об'єкта криміналістичної науки, а саме діяльність зі здійснення правосуддя у кримінальному провадженні.

Предметом науки є зв'язки й залежності, що обумовлюють функціонування об'єкта, тобто закони його існування. Тож неправильно розглядати предмет тактики судового розгляду як систему наукових положень і специфічних прийомів та способів проведення судом процесуальних дій.

Очевидно, що в цьому випадку відбувається підміна елементів предмета тактики судового провадження компонентами складу її системи. На наш погляд, предмет судової тактики так само як і її об'єкт має визначатися скрізь призму предмета криміналістики як частина загальної системи об'єктивних закономірностей, що вивчаються цією наукою.

Тобто предметом судової тактики є група специфічних залежностей, що діють на відповідній стадії кримінального процесу. З погляду І. І. Когутича, ними є закономірності взаємовідносин учасників судового провадження за типових ситуацій збирання (формування) та дослідження й використання доказів [117, с. 16]. Вважаємо, що це, загалом, правильний підхід до визначення предмета судової тактики, однак перелік віднесених до нього закономірностей може бути суттєво доповнено.

Окрім зазначених, до базових елементів предмета судової тактики слід віднести закономірності: організації та планування судового провадження; дослідження, перевірки й оцінки певних джерел доказів; прийняття й реалізації тактичних рішень; підготовки й проведення окремих процесуальних дій; отримання та використання інформації про криміналістично значущі властивості особистості обвинуваченого, потерпіло-

го, інших учасників кримінального провадження; поведінки особи в умовах судового провадження та ін.

Названі закономірності виражаються у різного роду залежностях, з-поміж яких:

- обумовленість судової діяльності метою доказування – встановлення дійсних обставин досліджуваної події;
- залежність порядку й обсягу дослідження доказів від ставлення особи до висунутого проти неї обвинувачення;
- обумовленість тактичної діяльності суду необхідністю усунення суперечностей у наданих сторонами доказах або потребою перевірки їхньої достовірності;
- відповідність лінії поведінки судді законодавчо визначеним умовам судового розгляду;
- ситуаційна обумовленість тактичних рішень та процесуальних дій;
- обумовленість лінії поведінки судді наявністю та змістом криміналістично значущої інформації про об'єкт тактичного впливу;
- залежність поведінки особи в умовах відкритого судового провадження від її морально-психологічних якостей, соціально-психологічного портрету;
- необхідність урахування психологічних механізмів сприйняття, запам'ятовування та відтворення в умовах публічного процесу доказової інформації особами з різними психотипами;
- обумовленість використання спеціальних знань відсутністю таких у суб'єктів судового дослідження та недопустимістю суміщення процесуальних функцій.

Щодо змісту та структури судової тактики в криміналістичній літературі наводяться різні погляди [357, с. 309-310; 116, с. 16; 24; 47 та ін.]. До визначення місця судової тактики в системі криміналістики також існує декілька підходів [114; 126, с. 19; 189, с. 46 та ін].

Наша позиція щодо цього базується на розумінні того, що всі функціональні системи незалежно від рівня своєї органі-

зації та від кількості компонентів, з яких вони складаються, мають принципово одну й ту ж функціональну архітектуру [7, с. 44]. Виходячи судова тактика як підрозділ тактики криміналістичної повинна включати теоретичні положення, що розкриваються її поняття, зміст, структуру, основні категорії, наукові засади організації та планування судового провадження, зосереджені у загальній частині, а також, згруповані в спеціальній частині, засоби, прийоми та методи, що використовуються при проведенні окремих судових дій.

Тож, на нашу думку, вірною є позиція науковців, які вважають судову тактику складовою тактики криміналістичної [36; 308, с. 107 та ін.], підсистемою цього розділу криміналістики, структурна модель якої може бути описана таким чином:

1. Загальна частина – теоретичні положення щодо предмета, методів, мети та завдання тактики суду в кримінальному провадженні; базові категорії судової тактики; відповідні елементи вчення про судові ситуації та судові версії, організацію та планування судового провадження; технологія судового дослідження;

2. Спеціальна частина – рекомендації щодо оптимальних методів організації, планування та проведення окремих судових дій.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що криміналістична тактика складається з двох підрозділів: 1) об'єднаної спільною метою тактики кримінального переслідування, що включатиме (а) слідчу тактику й (б) тактику процесуального керівництва та підтримання державного обвинувачення, суб'єкти якої є представниками однієї сторони кримінального процесу; 2) тактику судового провадження або судову тактику (тактику суду). Остання може бути представлена як підрозділ криміналістичної тактики, що являє собою систему наукових положень і заснованих на них прийомів і рекомендацій з організації та планування судового провадження, обрання суддею раціональної лінії поведінки, ефективних

способів проведення процесуальних дій, спрямованих на дослідження, перевірку й оцінку судових доказів з метою встановлення дійсних обставин досліджуваної події та ухвалення законного й обґрунтованого рішення.

У практичному вираженні судова тактика є особливим видом діяльності суду з аналізу наявної ситуації, прийняття на його основі тактичних рішень, втілених у план судового дослідження та його здійснення в ході судового розгляду. У процесі цієї діяльності суддя на основі власних знань і навичок з урахуванням конкретних умов судового провадження визначає оптимальну лінію своєї поведінки, формуючи для її реалізації комплекс засобів, прийомів і способів досягнення мети кримінального процесуального доказування – встановлення істини у справі.

2.2. Процесуально-правові чинники та обмеження тактики суду в кримінальному провадженні

Розвиток криміналістичної тактики як системи найбільш оптимальних засобів досудового розслідування та судового розгляду кримінальних справ відбувається у рідкісній регламентованій кримінальним процесуальним законом процедури. Вимоги, що пред'являються законодавцем до правил, за якими відбувається з'ясування судом значущих для кримінального провадження обставин і перевірка їх доказами, називають умовами судового розгляду.

Проблематика судового розгляду та його загальних умов достатньо глибоко й ретельно опрацьована у межах теорії кримінального процесу, до сфери якого вона традиційно відносилась. Проте з розширенням предметного поля криміналістики завдяки включенню до нього закономірностей судової діяльності постало завдання розгляду відповідних питань під криміналістичним кутом зору. Тому вчені, наукові інтереси яких були спрямовані на розроблення засобів

тактико-криміналістичного забезпечення судового провадження, неминуче стикалися з необхідністю висвітлення криміналістичних аспектів умов, за яких відбувається судовий розгляд кримінальних справ.

Однак, попри наявність окремих робіт криміналістичного спрямування, автори яких так чи інакше торкалися означеної тематики, вона, з огляду на кардинальні зміни, що відбулись у процесуальному законодавстві протягом останнього десятиліття, залишається актуальною. Нагальність з'ясування ступеня впливу процесуальних особливостей доказування на стадії судового розгляду на специфіку тактичних прийомів і методів судового дослідження на цій стадії кримінального провадження обумовлюється потребою обґрунтування на підставі виявлених залежностей (закономірностей) необхідності створення оригінальних засобів криміналістичного забезпечення судового провадження.

Основні положення, які безпосередньо впливають на специфіку дослідження обставин кримінального провадження в суді, визначають строки, межі та загальний порядок судового розгляду, що протікає в умовах змагальності, відкритості, безперервності та безпосередності дослідження судом показань, речей і документів. Тож розглянемо детально умови судового провадження, як формально закріплені законом, так і ті, що не сформульовані у виді окремих норм, але визначаються процесуальною формою судового розгляду та істотно впливають на особливості судової тактики.

Неупередженість суду означає його безсторонність, суд не стає ані на бік обвинувачення, ані на бік захисту та не протистоїть жодній зі сторін. Суд визначає хід розгляду справи з урахуванням думок учасників судового провадження. Більшість процесуальних дій здійснюються судом за їх згодою або клопотанням, без яких він не має права вчиняти окремі пізнавальні та забезпечувальні дії.

Реалізуючи своє право уточнювати досліджувані обставини, суд при застосуванні тактичних прийомів повинен

залишатись у рамках тактичної лінії сторони, яка в даний момент досліджує доказ. Ураховуючи клопотання, доводи та заперечення сторін і покладені на нього функції, суд приймає тактичне рішення з тим, аби судовий розгляд (1) забезпечував реалізацію сторонами їхніх процесуальних прав та виконання ними процесуальних обов'язків і (2) рухався шляхом наближення до істини.

Разом з тим у межах своїх повноважень суд має право ініціювати будь-яку процесуальну дію пізнавального характеру, метою якої завжди є не сприяння одній зі сторін, але досягнення цілей кримінального процесуального доказування – встановлення дійсних обставин досліджуваної події. Саме тому, як зазначалось, для суду на відміну від сторін кримінального процесу не властиві ситуації тактичного ризику, йому байдуже яким буде результат судової дії, якщо тільки він сприятиме встановленню істини у справі.

Змагальність кримінального процесу (стаття 22 КПК України) передбачає доказову активність учасників судового провадження та субсидіарний характер доказової діяльності суду. Субсидіарну функцію суду слід розуміти як таку, що компенсує недостатню активність сторін у встановленні істини в кримінальному провадженні. Це означає, що активними учасниками судового розгляду повинні бути насамперед сторони. І тільки після того як усі суб'єкти доказування виконали свої «програми», а у суду залишилися сумніви щодо того чи іншого елемента предмета доказування, він зобов'язаний, зберігаючи внутрішню безсторонність та зовнішню неупередженість, роз'яснити зацікавленим особам гносеологічні наслідки невчинення ними необхідних процесуальних дій.

Якщо вони не пристануть на пропозицію доповнити судовий розгляд, суд повинен самостійно вжити заходів, спрямованих на одержання додаткових даних. Для цього він за законом має право за власною ініціативою допитати свідка, експерта, призначити експертизу, витребувати документи.

Якщо ж і його зусилля виявляться марними, суд повинен ухвалити виправдувальний вирок.

Диспозитивність кримінального провадження (стаття 26 КПК України) гарантує вільне використання сторонами своїх прав у межах та у спосіб, передбачених процесуальним законом. Формою її законодавчої реалізації є закріплення процесуальних прав сторін, з-поміж яких і ті, що не сформульовані як такі буквально, але впливають з окремих положень закону, зокрема щодо: визначення меж обвинувачення та права відмовитися від нього; укладення угод про примирення чи визнання винуватості; відмова від судового розгляду в спрощеному провадженні або від дослідження доказів щодо певних обставин за загального порядку кримінального провадження.

Водночас повноваження суду щодо вирішення зазначених питань обмежуються позиціями сторін. Звісно, у передбачених законом випадках він може не погодитися з їхніми домовленостями, але вплинути, скажімо, на свавільну відмову прокурора від обвинувачення або його необґрунтоване пом'якшення суд не здатен, що ставить процес з'ясування дійсних обставин кримінального провадження у певні рамки, вийти за які суд не має права, на що звернув увагу Верховний Суд в одній зі своїх постанов [248].

Незмінність складу суду та безперервність судового розгляду (статті 319, 322 КПК України). Судовий розгляд у кримінальному провадженні повинен бути проведений в одному складі суддів. У разі якщо суддя позбавлений можливості брати участь у судовому засіданні, він має бути замінений іншим суддею, після чого судовий розгляд розпочинається спочатку. Продовження розгляду справи судом в оновленому складі можливе лише за умов, що проти цього не заперечують сторони та потерпілий. Запорукою уникнення ускладнень, пов'язаних з необхідністю повторення судових дій, проведених попереднім складом суду, є належна організаційно-підготовча діяльність головуючого.

Судовий розгляд відбувається безперервно, крім часу, призначеного для відпочинку. Вичерпний перелік підстав для відкладення судового засідання визначено законом (стаття 322 КПК України). Незмінність складу суду та безперервність судового розгляду має на меті забезпечити ухвалення судом рішення під свіжим і цілісним враженням того, що кожен суддя бачив і чув на суді й означає: 1) що рішення суду має слідувати безпосередньо за слуханням справи, так щоб його увага не відволікалася від справи сторонніми заняттями у проміжок між слуханням і рішенням; та 2) що кожен суддя повинен вислухати всю справу, від початку до кінця [342, с. 279].

Разом з тим, попри безумовно позитивний вплив безперервності судового розгляду на здійснення правосуддя, вона суттєво обмежує пізнавальний потенціал таких тактичних прийомів як, скажімо, повторний допит, що нерідко дозволяє слідчому виявити ознаки свідомого спотворення допитуваним значущих для кримінального провадження фактів і обставин. Позитивний результат при цьому можливий у разі забезпечення відносно тривалого інтервалу між початковим та повторним допитами.

За законом в суді також допускається повторний допит свідка, потерпілого в тому самому або наступному судовому засіданні, зокрема, якщо під час судового розгляду з'ясувалося, що ці особи можуть надати показання стосовно обставин, щодо яких вони не допитувалися (частина чотирнадцята статті 352 КПК). Проте динамічність судового дослідження, обумовлена вимогою його безперервності, не передбачає відкладання розгляду справи на тривалий час з метою використання повторного допиту як прийому викриття брехні, необхідністю застосування якого допитувачу навряд чи вдасться переконати суд у необхідності проведення повторного допиту.

Безпосередність і усність судового дослідження (стаття 23 КПК України). Під час судового провадження всі надані сто-

ронами докази підлягають безпосередньому дослідженню. Суд особисто повинен заслухати показання обвинуваченого, потерпілого, свідків, дослідити висновки експертів, протоколи окремих слідчих дій та інші документи, оглянути речові докази.

Водночас судовий розгляд не виключає можливість дослідження матеріалів досудового слідства без повтору в суді тих дій, у результаті яких вони були отримані. Скажімо, в судовому засіданні не повторюється слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання, результати яких зафіксовані у протоколах відповідних слідчих дій. Проведення огляду місця події під час судового розгляду доцільне за умови, що дані протоколу слідчого огляду, які мають значення для кримінального провадження, аргументовано оспорується кимось із учасників судового провадження або в разі, коли суд визнає за необхідне оглянути певне приміщення чи ділянку місцевості.

Джерелом фактичних даних (відомостей) стосовно речових доказів виступає протокол огляду предмета [225]. Тому огляд речових доказів у судовому засіданні є необхідним за наявності обґрунтованого бажання суб'єкта доказування звернути увагу суду на окремі якості предмета (ознаки, сліди), що залишені поза увагою слідчого.

Найбільш повній реалізації засади безпосередності дослідження доказів сприяє усність при проведенні процесуальних дій. Усність є такою формою подання доказів і обговорення питань при провадженні процесуальних дій, яка найкращим чином впливає на правильність сприйняття доказів та встановлення безпосереднього контакту між судом і учасниками судового провадження. Водночас допитувані мають право користуватися нотатками, коли показання стосуються розрахунків чи інших даних, які важко зберегти в пам'яті (частина дванадцята статті 352 КПК), що не суперечить усності судового розгляду, бо й у цьому разі показання даються усно [147, с. 89].

На особливу увагу в цьому плані заслуговує припис частини четвертої статті 95 КПК України, згідно з яким суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання або отриманих слідчим суддею в порядку, передбаченому статтею 225 цього Кодексу. Позиція Верховного Суду з цього питання непохитна навіть у разі смерті допитаної слідчим особи [220], про що мусить пам'ятати прокурор, затверджуючи обвинувальний акт, положення якого виключно або переважно ґрунтується на визнанні вини підозрюваним, показаннях потерпілого або свідка.

Відкритість судового провадження (стаття 27 КПК України). На відміну від досудового слідства, для якого не характерна публічність процесу, судовий розгляд відбувається гласно й відкрито за участю сторін та інших осіб, присутність яких у залі судового засідання не може не впливати на зміст тактики проведення окремих судової дій. При цьому варто пам'ятати, що страх публічних виступів – найпоширеніша фобія, попереду тільки смерть, павуки чи висота. За даними Національного інституту психічного здоров'я (США) страх публічних виступів торкається близько 73% населення [441].

Зазвичай, допитуваному небайдужа реакція присутньої у залі публіки, що здатна кардинально змінити його настрій, негативно позначитися на процесі пригадування та відтворення обставин, які стосуються предмета допиту, створити негативний емоційний стан і тим самим ускладнити встановлення істини. Реакція присутніх у залі осіб у деяких випадках може виступати як своєрідна форма навіювання, під впливом якого свідки іноді можуть змінювати свої показання [69, с. 385]. Для особи, яка веде допит, у такій обстановці ускладнюється встановлення особистого контакту з допитуваним, використання окремих прийомів допустимого психологічного впливу.

Колективний характер дослідження доказів з одного боку сприяє об'єктивності дослідження, перевірки та оцін-

ки доказів, оскільки при цьому звертається увага на більшу кількість обставин, висловлюються думки, зауваження, заперечення, що під час досудового слідства могли лишитися поза увагою учасників кримінального провадження та самого слідчого або навмисне були проігноровані ними з «тактичних» міркувань. Можливості суду у встановленні об'єктивної істини у справі збільшуються завдяки, приміром, застосування таких методів отримання показань як шаховий або перехресний допит. З іншого боку можуть виникнути небажані конфлікти між учасниками судового розгляду, що ускладнюють процес судового дослідження.

Особиста присутність обвинуваченого в судовому засіданні та його обізнаність щодо наявних проти нього доказів дає йому можливість брати безпосередню участь у здійсненні всіх пізнавальних дій, на рівні з державним обвинувачем допитувати викликаних для цього осіб. Порівняно з допитом на досудовому слідстві допит особи в суді надає стороні захисту можливість провести його більш ефективно, оскільки на цей час сторонам вже відомі всі суттєві елементи пред'явленого обвинувачення та всі докази, отримані під час досудового розслідування [250].

Разом з тим поінформованість обвинуваченого щодо обсягу та характеру зібраних доказів, як правило, унеможливає використання фактору раптовості. З тих самих причин виключається можливість застосування таких поширених у слідчій практиці прийомів як демонстрація можливостей розслідування, обізнаність допитувача щодо предмета допиту, перебільшення наявності доказів тощо. Водночас у підсудного з'являється можливість застосування вербальних і невербальних способів впливу на потерпілих, свідків обвинувачення, що вимагає від головуючого підвищеного контролю за поведінкою обвинуваченого та порядком у залі судового засідання.

Стислі часові рамки процесу дослідження обставин кримінального провадження, істотно обмежують можливо-

сті суб'єктів судового доказування щодо аналізу ситуації та вибору оптимальної лінії поведінки. Слідчий, коли це обумовлено тактичною доцільністю, може вдаватися до багатогодинного, а іноді й до багатоденного допиту, застосовуючи тактичні перерви, комбінації, операції.

Натомість безперервність судового дослідження не передбачає використання такої тактики, якщо тільки тривалість допиту не обумовлена обсягом кримінального провадження. В судовому засіданні допитувачу доводиться протягом кількох хвилин вступити з допитуваним у психологічний контакт, поставити йому потрібні запитання та отримати на них відповіді. Безумовно, під час судового допиту також не виключається застосування тактичних комбінацій, що чекають на розроблення в межах теорії криміналістичного забезпечення судового провадження.

Більша, порівняно з досудовим слідством, віддаленість досліджуваних фактів і обставин у часі створює ризики втрати окремих речових і особистих доказів. На відміну від досудового розслідування судовий допит, наприклад, проводиться через місяці, а то й роки після скоєння злочину, коли емоції, пов'язані з цією подією, вже зблідли в очікуванні початку суду, що призначається теж далеко не відразу. Обвинувачений встигає так багато разів повторити свою брехливу історію, що й сам може нарешті в неї повірити і, даючи свідчення, він, у певному сенсі, вже не брехатиме [368, с. 140-141]. Водночас суттєва віддаленість обставин досліджуваної події від моменту свідчення про них у судовому засіданні сумлінної особи створює істотні складнощі у відтворенні нею сприйнятої в минулому інформації з огляду на забування або «напластування», утвореного в процесі зберігання побаченого, почутого або відчутого у пам'яті.

Концентрація всіх джерел доказів в одному місці дає можливість оперативнішого дослідження фактичних обставин справи, встановлення їх взаємозв'язків і суперечностей, застосування перехресного та шахового методів допиту,

пред'явлення допитуваному наявних у справі доказів з метою актуалізації забутого або подолання брехні.

Специфічність пізнавальної діяльності суду. Завданням суду в процесі доказування є всебічне, повне й неупереджене дослідження всіх доказів, перевірка ймовірної розбіжностей між ними та за наявності таких отримання додаткової інформації необхідної для розв'язання питання щодо того, які з наданих сторонами доказів є достовірними. Складність пізнавальної діяльності суду полягає в тому, що суддя досліджує кожний доказ за участю сторін, утримуючи водночас у свідомості всю систему доказів у їх сукупності. На його психологічний стан впливає усвідомлення соціальної значущості своєї ролі, велика кількість комунікативних зв'язків, надмірне навантаження оперативної пам'яті, багатоплановість та нестандартність окремих ситуацій, що вимагають розв'язання в умовах обмеженого часу.

Таким чином, процесуальні умови судового розгляду кримінальних справ з необхідністю визначають специфіку ситуацій, які складаються під час судового дослідження, що не дозволяє повною мірою задовольнити потреби судової практики прийомами та методами, створюваними криміналістикою для сприяння реалізації завдань досудового розслідування й вимагає розроблення спеціальних наукових положень, які відображатимуть своєрідність ситуацій, притаманних умовам кримінального провадження, та сформулюють теоретичне підґрунтя для побудови системи криміналістичних рекомендацій з розв'язання різноманітних судових ситуацій.

2.3. Ситуаційний підхід – методологічна основа тактики суду в кримінальному провадженні

При відкритті кримінального провадження, в процесі досудового розслідування та судового розгляду справи виникає різна за ступенем складності обстановка кримінальної

процесуальної діяльності, на основі оцінки якої її суб'єкти приймають організаційні, тактичні та процесуальні рішення, обирають відповідні засоби, прийоми та методи своїх дій [44, с. 12]. У криміналістичній науці ця обстановка отримала назву «ситуація», а заснований на ній підхід став одним з основних інструментів методології сучасної криміналістики, що пронизує всі структурні розділи науки криміналістики, всі криміналістичні рішення, тактичні комплекси, слідчі дії та інші заходи практичної діяльності [67, с. 326].

Водночас поняття «судова ситуація» залишається предметом широкого обговорення як одна з центральних наукових категорій, з якою пов'язаний подальший розвиток предмета криміналістики [107]. Тому, обґрунтовуючи необхідність включення цього поняття до структури концептуального апарату теорії криміналістичного забезпечення судового провадження, доцільно піддати природу та зміст ситуації ретельному аналізу.

В основі ситуаційного підходу лежить поняття «ситуація», що означає сукупність умов і обставин, які створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей [306]. Це перший з трьох загальнотеоретичних підходів до визначення цього феномену. Другий полягає в тому, що основним елементом у структурі ситуації вважається її суб'єктивний образ. Вважається, що суб'єкт не відображає навколишню дійсність, а створює ситуацію у власній свідомості індивідуально.

Третім є підхід, який передбачає поєднання об'єктивного та суб'єктивного принципів і є найбільш продуктивним для розуміння системної сутності криміналістичних ситуацій¹, адже ситуація не може існувати без людини, котра, сприймаючи навколишнє середовище, через власну оцінку доповнює його суб'єктивний сенсом.

¹ Криміналістична ситуація – термін, який позначає загальне поняття, що поширюється на всю сукупність ситуацій, які виникають в сфері кримінально-процесуальної діяльності, в тому числі слідчі, судові, експертні та ін.

Як відомо, Р. С. Белкін категорично відмовлявся включати оцінку ситуації у зміст цього поняття. Дорікаючи І. Ф. Герасимову щодо того, що той не бачить різниці між об'єктивною реальністю та її оцінкою, він вважав, що оцінка завжди зовнішнє щодо оцінюваного. Навіть якщо розглядати ситуацію як інформаційну модель реальності, стверджував науковець, то й тоді в цю модель оцінка не входить, вона виражає відношення суб'єкта до моделі, оскільки модель – результат змістовного пізнання, а оцінка її – результат пізнання оцінювального [23, с. 98].

Наведені судження можна вважати цілком справедливими з позицій класичної науки, згідно з основоположним принципом якої пояснення й опис має включати тільки характеристики об'єкта, а відхилення від цих норм сприймається як відмова від ідеалу об'єктивності знання. Однак наука пройшла цей етап свого розвитку, на зміну класичній прийшла неklasична наукова парадигма, в рамках якої протиставлення об'єкта та дослідника виявилось справедливим лише для «ненаділених психікою» об'єктів. Коли досліднику протистоїть об'єкт, «наділений психікою» відбувається порушення «фізичних» постулатів, а дослідник стає всього лише одним з персонажів у специфічній системі рефлексивних відносин [158, с. 88].

В кінці ХХ століття наука вступила в новітню стадію розвитку, що характеризується постнекласичним (за В. С. Стюпіним) типом наукової раціональності, який розширює поле рефлексії над діяльністю. У ньому враховується співвіднесеність одержуваних знань про об'єкт не тільки з особливостями засобів і операцій діяльності, але й з ціннісно-цільовими структурами [158, с. 88-89].

Звісно, постнекласична науковість не скасовує класичний і неklasичний типи раціональності, вони як і раніше працюють на своїх рівнях. Виходячи з цього, в одній з наших попередніх робіт обґрунтовувалось негативне ставлення до критичних нападок на криміналістичну теорію відображен-

ня, що відповідає класичним світоглядним установкам [186, с. 101-121].

І зараз ми так само переконані, що вона залишається надійною методологічною основою наукових досліджень і важливим інструментом розв'язання багатьох прикладних криміналістичних завдань, для яких постнекласична парадигма є надлишковою. Однак сучасні тенденції розвитку науки вимагають: там, де це обумовлено дослідницькими завданнями, де методи дослідження, що виправдали себе на попередніх етапах розвитку науки, недостатні для опису й пояснення деяких типів систем, потрібен новий підхід до розуміння окремих фрагментів об'єктивної реальності.

В сучасних умовах, коли складні, часто унікальні системи, що саморозвиваються, стають об'єктами переднього краю науки. Багато проблемних ситуацій дослідження, можуть значно легше долатися при усвідомленні особливостей постнекласичної раціональності [320, с. 28], до ґносеологічної парадигми якої належить розуміння того, що об'єкт і суб'єкт не протистоять одне одному, а передбачають, доповнюють і додатково розкривають одне одного.

З огляду на це ситуаційний підхід визначається як сукупність теоретичних, методологічних, методичних уявлень, в основі яких лежать два базових взаємопов'язаних принципи: (1) принцип ситуаціонізму, що акцентує на ситуаційних і контекстуальних впливах на поведінку людини, та (2) принцип суб'єктивної інтерпретації ситуації, відповідно до якого ситуація повинна описуватися, виходячи з суб'єктивних уявлень її учасників [56, с. 2].

Таким чином, для сучасних досліджень все більш притаманним стає визнання об'єктивно-суб'єктивної сутності криміналістичних ситуацій, що передбачає не тільки наявність об'єктивних умов, а й суб'єктивної оцінки обстановки, зважаючи на яку суб'єкт змушений корегувати лінію поведінки. Тому погляд, згідно з яким оцінка ситуації виноситься за дужки цього поняття, слід визнати такою, що обмежує дослід-

ницький потенціал ситуаційного підходу й не повною мірою відповідає актуальним тенденціям розвитку науки.

В сучасній криміналістиці простежується тенденція щодо застосування ситуаційної методології до розв'язання проблем судового провадження. Втіленню теорії криміналістичних ситуацій у сферу кримінального судочинства присвячені праці В. К. Гавло, С. Л. Кисленка, Д. В. Кіма, І. І. Когутича, Ю. В. Коренєвського, А. А. Корчагін, О. Ю. Корчагин, О. С. Кудрявицького, І. В. Румянцевой та інших криміналістів, які сходяться на тому, що оскільки процедура судового розгляду суттєво відрізняється від досудового провадження, судові ситуації не повторюють ситуації слідчі, а відтак суд не може безпосередньо застосовувати рекомендації, призначені для органів досудового розслідування. Водночас обґрунтовано вказується на схожість слідчих і судових ситуацій, що дозволяє при побудові вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження використовувати розробки у галузі теорії слідчих ситуацій, які мають тривалішу історію.

Найбільш розповсюдженою в криміналістиці є структура слідчої ситуації, запропонована Р. С. Белкіним, котрий виокремлює в ній систему компонентів, зміст та співвідношення яких визначає індивідуальний характер, стан і розвиток конкретної ситуації. Більшість із них екстраполюється на ситуацію судового розгляду та включають компоненти психологічного, процесуального й тактичного, матеріального і організаційно-технічного характеру [23, с. 97-98].

Судова ситуація формується під впливом низки об'єктивних та суб'єктивних факторів. З-поміж об'єктивних чинників, які впливають на стан судової ситуації: кримінально-правова кваліфікація досліджуваної події, що визначає предмет доказування у кримінальному провадженні; наявність доказів, їх характер та якість; ставлення підсудного до висунутого проти нього обвинувачення; кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності; обсяг обви-

нування (кількість епізодів злочинної діяльності); протидія встановленню істини з боку сторін, а іноді й потерпілого, свідків та інших осіб; наявність у розпорядженні суду необхідних сил, засобів, часу й можливості їх використання оптимальним способом.

До суб'єктивних факторів відносяться: психологічний стан та особливості осіб, які беруть участь у судовому провадженні; практичний досвід, психологічний стан, рівень знань і вмінь судді та професійних представників сторін; здатність судді приймати й реалізовувати рішення в проблемних умовах; активність суду, спрямована на зміну ситуації у сприятливому для судового розгляду напрямку; наслідки помилкових дій сторін і суду тощо.

Отож, судова ситуація як різновид ситуації криміналістичної має бути представлена цілісною складною системою інформаційно-пізнавального характеру, що об'єднує в собі як суб'єкта, так і оточуючу його дійсність та може бути визначена як наявне у певний момент судового провадження становище, що характеризується сукупністю умов та обставин, на підставі оцінки яких суддею приймаються рішення щодо обрання та застосування криміналістичних засобів, спрямованих на реалізацію, покладених на нього завдань.

Від поняття та змісту перейдемо до розгляду питання класифікації судових ситуацій, що має не тільки теоретичне, але також і суттєве практичне значення. Криміналістична ситуація – складне явище, а відтак важко піддається типізації. Криміналіст-практик, можливо, не завжди стикається з необхідністю ідентифікації конкретної судової ситуації. Проте необхідність опису та систематизації ситуацій судового провадження, нехай навіть і не цілком задовільна, диктується практичними потребами їхнього аналізу, діагностики, визначення алгоритмів розв'язання. Знання видів криміналістичних ситуацій дозволяє творчо підходити до організації та планування судового провадження, вибору тактики судового розгляду кримінальних справ.

З огляду на те, що дослідження в галузі слідчої тактики випереджають розроблення тактики судового розгляду кримінальних справ, класифікація судових ситуацій перебуває на етапі свого становлення. Водночас концептуальне положення, за яким ситуації досудового розслідування та судового розгляду, мають подібну пізнавальну сутність, уможливорює плідне використання розроблених у теорії слідчих ситуацій типологічних схем з метою впорядкування ситуацій судового провадження.

Проаналізувавши варіанти класифікації слідчих ситуацій, запропоновані Т. С. Балугіною, Р. С. Белкіним, М. О. Бурнашевим, С. В. Велікановим, В. К. Гавло, Л. Я. Драпкіним, І. А. Краснополським, І. О. Копиловим, Г. А. Матусовським, В. І. Рохліним, М. В. Салтевським, Р. М. Шехавцовим та іншими науковцями, виділімо види ситуацій, що мають практичне значення в аспекті нашого дослідження.

1. За ступенем загальності обставин судового провадження ситуації поділяються на типові, що характерні для розгляду певної категорії кримінальних справ, та індивідуальні, які відображають специфіку окремого судового провадження. Індивідуальна (конкретна) судова ситуація може бути типічною і атипічною.

Змістовно типова та типічна ситуації збігаються: відмінності лише вказують на характер взаємозв'язку криміналістичної науки та практики – наука виділяє в об'єкті ті чи інші закономірності (типове), адресуючи потім свої результати слідчому (прокурору, судді), який у тій чи іншій ситуації відшукує, перш за все, типічне. Типова ситуація, будучи абстрактною в силу її концептуалізації, відображає закономірності, виникаючих на практиці типічних ситуацій [110, с. 37].

Для атипічних ситуацій характерні неповторювані риси, що рідко зустрічаються. Цей вид ситуацій формується під впливом чинників, не властивих звичайному плину кримінального провадження, що дозволяє говорити про них як

про найбільш проблемні з погляду розв'язання завдань, які стоять перед суб'єктами доказування.

Не існує двох абсолютно однакових ситуацій, кожна з них має свої особливості, що повинні враховуватися судом при обранні лінії поведінки за певних обставин. Зважаючи на нескінченну різноманітність реальних ситуацій, практично неможливо розробити алгоритм, який однаково добре «працював» би навіть у схожих ситуаціях.

Тому для судді важливим є вміння творчо пристосувати, типові криміналістичні рекомендації до конкретних умов судового провадження. У разі ж, коли ступінь унікальності окремої ситуації унеможливорює її однозначну кваліфікацію, суддя повинен розробити для неї індивідуальну програму послідовних дій, мобілізуючи інтелектуально-евристичні здібності, власний досвід, знання криміналістичної теорії та судової практики.

2. За характером оцінюваного моменту можна виокремити етапні та проміжні судові ситуації. Етапними є ситуації: а) початкові – виникають під час підготовчого провадження (етапи призначення й проведення підготовчого судового засідання) та підготовчої частини судового розгляду; б) подальші – характеризують етап дослідження доказів; в) завершальні – охоплюють етапи судових дебатів, останнього слова обвинуваченого, ухвалення та проголошення остаточного рішення. Проміжні судові ситуації відображають стан судового провадження в періоди між судовими засіданнями й характеризуються наявністю певного обсягу виконаної роботи та досліджених доказів, які розкривають позиції сторін та окремі обставини кримінального провадження.

Етапи судового провадження – не просто часові відрізки, що послідовно змінюють один одного. Правильне визначення етапів судового провадження дозволяє повніше схарактеризувати його як системний об'єкт і розробити ефективні рекомендації щодо оптимізації судочинства залежно від

визначення якісного змісту певного моменту проходження кримінальної справи справі в суді.

3. Щодо можливості реалізації завдань кримінального судочинства ситуації судового провадження можна поділити на два великі класи за ознакою сприятливості умов судового провадження для здійснення судом його процесуальної функції: 1) сприятливі судові ситуації; 2) несприятливі судові ситуації. Сприятливі ситуації характеризуються достатньо повною інформаційною визначеністю, відсутністю процесуальних та жорстких міжособистісних конфліктів. Зазвичай такі ситуації виникають у разі визнання обвинуваченим винуватості, укладення процесуальних угод, що виключає необхідність дослідження всього масиву, зібраних у результаті досудового розслідування доказів та дозволяє швидко підготувати й провести судовий розгляд протягом одного судового засідання.

Несприятливі ситуації відрізняються наявністю істотних труднощів психологічного, організаційно-забезпечувального та пізнавального характеру, обумовлених відсутністю інформації, необхідної для належної організації судового провадження, конфліктом сторін, протидією судовому дослідженню з боку обвинуваченого або інших учасників кримінального процесу. Залежно від домінування того чи іншого фактору несприятливі ситуації мають декілька різновидів, серед яких у літературі найчастіше згадують ситуації інформаційної невизначеності, організаційно-управлінської невідповідності, тактичного ризику, конфлікту та проблемні ситуації.

Ситуації інформаційної невизначеності властиві як для досудового слідства, так і для судового провадження. Якщо органи досудового розслідування діють в умовах невизначеності щодо обставин, які підлягають доказуванню, і першорядним завданням тут є отримання криміналістично значущої інформації, необхідної для розкриття обставин кримінального правопорушення, то суду доводиться дослід-

жувати вже наявну сукупність наданих сторонами, але не відомих йому доказів.

Ю. В. Кореневський вказує три ситуації інформаційної невизначеності, характерні, на його думку, для судового розгляду: виникнення необхідності заповнення в суді прогалин досудового слідства; виявлення не усунутих протиріч у доказах; дослідження доказів, що істотно змінилися порівняно з досудовим слідством, або поява нових доказів [131, с. 62].

На наш погляд, наведені ситуації можуть бути визнані такими, що ускладнюють здійснення своїх процесуальних функцій сторонами, реалізацію ними тактичних завдань. З огляду на змагальність кримінального процесу, вимоги закону щодо неупередженості суду та неможливості збирання доказів на стадії судового розгляду, означені проблеми не є актуальними для суду. Дефекти доказової бази – це проблема її конструктора, а не безстороннього досліджувача фактів.

Неповнота досудового розслідування; втрата доказів через невідповідність вимогам допустимості, достовірності або їх знищення; відмова обвинуваченого, потерпілого чи свідка від давання показань або зміна ними показань, наданих під час досудового розслідування; значний проміжок часу між моментом вчинення злочину до розслідування та від отримання доказів до моменту судового розгляду, що не дозволяє встановити певні обставини суспільно небезпечного діяння; поява нових доказів під час судового розгляду; неочікувані результати судових дій, зокрема судових експертиз, які не узгоджуються з іншими доказами, що також відносяться окремими авторами до проблем судового розгляду, ускладнюють ситуацію для зацікавлених суб'єктів судового дослідження, але не для суду як неупередженого оцінювача результатів доказових зусиль сторін кримінального провадження.

Саме тому типова для слідчого та сторін судового провадження ситуація тактичного ризику не характерна для суду, котрий не стоїть перед проблемою вибору, коли мова йде

про вчинення дій, спрямованих на з'ясування дійсних обставин досліджуваної події. Суд оцінює результат застосування будь-якого тактичного прийому чи проведення будь-якої судової дії як прийнятний за умови, що він сприяє встановленню істини у справі якою б вона не була.

В умовах кримінального процесуального права України для суду ситуація тотальної інформаційної невизначеності на початкових етапах судового провадження обумовлена законодавчою заборорою надавати суду до початку розгляду справи по суті будь-які документи окрім обвинувального акту та за наявності цивільного позову відповідної заяви потерпілого. Частковому уникненню негативного впливу наслідків даної ситуації могло б сприяти з'ясування ставлення сторони захисту до висунутого обвинувачення під час підготовчого судового засідання, проте законодавець не надав суду й такої можливості.

Відсутність у розпорядженні суду матеріалів досудового розслідування до початку дослідження доказів у справі створює велетенську багатоаспектну проблему судового провадження. Непоінформованість судді щодо завершальної слідчої ситуації унеможливорює ефективне планування судового розгляду і в цілому належну організацію судового провадження.

Так само важко уявити конструктивне вирішення судом, який позбавлений будь-якої інформації про обставини кримінального провадження, процесуальних питань: про склад осіб, які братимуть участь у судовому розгляді; розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, які не підлягають оскарженню на досудовому слідстві; вирішення клопотань учасників судового провадження про здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту та витребування певних речей чи документів, про обрання, зміну чи скасування заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема запобіжного заходу; визначення режиму судового розгляду (відкритого чи закритого).

Очевидно, що ситуація інформаційної ізоляції суду позбавляє сенсу підготовче провадження як таке й створює проблему, що вимагає науково обґрунтованих рекомендацій з її розв'язання. Нижче нами будуть наведені деякі рекомендації, що дозволять мінімізувати негативний вплив ситуації інформаційної невизначеності початкового етапу судового провадження на реалізацію його завдань наразі ж докладно зупинимось на конфліктних судових ситуаціях.

Під час судового провадження не тільки виникає безліч криміналістичних ситуацій, але й можливе виникнення різноманітних конфліктів. У переважній більшості робіт, автори яких так чи інакше обговорюють проблему конфліктності кримінального процесу, наводиться теза про те, що ситуації конфліктів різної тривалості та гостроти виникають тоді, коли між учасниками процесу складаються відносини суперництва й протидії.

Водночас, як нам здалося, дослідники не завжди скрупульозно підходять до розгляду природи конфліктів, що відбуваються у кримінальному провадженні, без особливих поправок на специфіку кримінальної процесуальної діяльності переносючи у цю область теоретичні положення конфліктології, до предмета якої відносяться загальні закономірності виникнення й розвитку широкого спектра соціальних конфліктів. Водночас стверджується, що конфлікт сторін у кримінальному процесі є не тільки неминучим, але й необхідним явищем, прямо запрограмованим законодавцем.

Погодитися з такою точкою зору не можна. Конфлікт зовсім не є невід'ємним атрибутом кримінального судочинства. Протиріччя – так, але не конфлікт. Основою принципу змагальності сторін є не конфліктність кримінального судочинства, а протиріччя як рушійна сила розвитку будь-якого процесу, зокрема й судового, сила, що, як відомо, може бути як творчою, так і, безумовно, руйнівною.

Не можна ототожнювати протиріччя й конфлікт: перше – глибоке філософське поняття – рушій прогресу; друге –

одна з форм прояву протиріччя та ще й не сама позитивна, а в кримінальному процесі – абсолютно деструктивна. Безумовно, в основі будь-якого конфлікту лежить протиріччя, але далеко не кожна суперечність породжує конфлікт. Істина народжується в спорі, що ведеться за певними правилами. Спір, у якому повинна народжуватися істина, це скоріше полеміка, диспут, але аж ніяк не конфлікт.

Зазвичай у визначенні поняття процесуального конфлікту на перший план висувається протидія, що дійсно є одним з необхідних ознак будь-якого інтерсуб'єктного конфлікту. Проте, однієї лише протидії сторін для твердження про наявність між ними конфлікту недостатньо, вирішальним є характер такої протидії.

Змагання, суперництво, конкуренція також ґрунтуються на протиборстві сторін, однак воно, зазвичай, не є загостреним до ступеня ворожості або, якщо навіть така ворожнеча й має місце (наприклад, при конкуренції), вона не перетворюється на обопільні дії, що перешкоджають законній поведінці іншої сторони [371, с. 7]. Специфіка конфліктів у кримінальному судочинстві полягає не в протиріччі та протидії, вони передбачаються природою даного виду діяльності, а в аномальності поведінки її суб'єктів, що набуває делінквентних форм.

Не можна ставити знак рівності між процесуальним конфліктом і процесуальним спором. Поділ конфліктів на конструктивні та деструктивні давно усталений у загальній теорії конфлікту й успішно використовується психологією, менеджментом, педагогікою, іншими галузевими науками, у межах яких конфлікт розглядається як будь-яка відсутність згоди між двома або більше сторонами. Очевидно, що загальна концепція конфлікту переноситься й у правову площину. Звідси поділ конфліктів у кримінальному судочинстві не тільки на конструктивні, деструктивні, а й на внутрішні, зовнішні, ігрові та ін. [16].

Дійсно, багато в природі й сутності соціального та правового конфлікту, як одного з його видів, схоже, але не мож-

на забувати про специфічність сфери існування та прояву правового конфлікту. Інтереси юридичної науки й зокрема таких її галузей як кримінальний процес і криміналістика вимагають провести чітку грань між кримінальним процесуальним спором і процесуальним конфліктом, інакше у криміналістичній класифікації не залишиться місця для сприятливих слідчих і судових ситуацій. Виходячи з цього, наважимося висунути й обґрунтувати гіпотезу, згідно з якою у сфері кримінальної процесуальної діяльності немає місця позитивним конфліктам.

Як конфлікт, так і спір є формами людської взаємодії, в основі яких лежать протиріччя. Однак на відміну від спору – словесного змагання, в якому кожен учасник у межах формально визначених, загальноновизнаних або узгоджених сторонами правил аргументує свою думку й прагне спростувати доводи протилежної сторони, конфлікт характеризується граничною напруженістю відношень, результатом яких стає порушення зазначених правил. Спір, яким би гострим він не був, переростає в конфлікт тільки у тому випадку, коли одна зі сторін спору перетинає межу дозволеного, тобто здійснює порушення правових або етичних норм.

Не можна, наприклад, вважати конфліктом розбіжність між посадовими особами з питань юридичної оцінки певних фактів при провадженні у кримінальній справі. Відмінності в оцінці досліджуваної події або доведеності тих чи інших обставин кримінального провадження не обов'язково ведуть до конфліктів. Суб'єкти, які мають різні погляди, можуть цілком успішно взаємодіяти, конкуруючи один з одним у змагальному процесі й наближаючи таким чином встановлення істини у справі.

Подібні відносини повинні заохочуватися й підтримуватися судом. Конфлікт виникає тоді, коли відмінності в поглядах виражаються у таких формах взаємодії, які не відповідають правовим, моральним або професійним нормам поведінки.

Також невірно відносити до процесуальних конфліктів повне або часткове заперечення обвинуваченим своєї провини. Тим більше неправомірно вважати такими заяву про відвід представника протилежної сторони, непорозуміння з приводу можливості розгляду справи за відсутності будь-кого з викликаних сторонами осіб, відмову допитуваного свідчити проти себе самого, зміну попередніх показань тощо. Не відмова від давання показань, давання неправдивих показань або зміна раніше наданих свідчень самі по собі визначають конфліктність ситуації, а ставлення суб'єкта до відповідної тактики представника протилежної сторони, властивості його характеру, вміння володіти собою, рівень професійної підготовки та наявність досвіду, що дозволяють успішно долати протидію опонента.

На наш погляд, конфлікт процесуальний, як і той, що передує йому – кримінально-правовий конфлікт має місце там, де відбувається делікт, правопорушення, будь то кримінальне чи кримінальне процесуальне. Як би кому не були не до вподоби чиїсь висловлювання або поведінка, вони самі по собі не породжують конфлікт доти, доки залишаються у межах допустимого з точки зору закону, моралі або професійної етики. З огляду на це конфлікт у кримінальному судочинстві можна визначити як граничний випадок загострення протиріччя між його суб'єктами, що характеризується девіантністю поведінки, результатом якої стає порушення норм кримінального процесуального права.

Важливо відзначити, що конфліктні ситуації, як свідчить практика, можуть виникнути не тільки між сторонами, але й між особами, що беруть участь у справі на одному боці. Це відбувається тоді, коли дії одного з процесуальних «соратників» не відповідають цілям іншого. Скажімо, добросовісний захисник, який розуміє, що злочин справді скоїв обвинувачений, має ставити за мету не виправдання, а пом'якшення покарання, тоді як обвинувачений вимагає від нього відстоювання невинуватості. Схожа ситуація виникає, коли дер-

жавний обвинувач клопоче про зміну обвинувачення, а потерпілий наполягає на первісному обвинуваченні.

Конфлікти, що вивчаються криміналістикою, класифікуються залежно від стадій кримінального провадження, виду процесуальних дій та суб'єктів, які беруть у них участь. За формою вираження розрізняти очевидні та приховані конфлікти. Деяке методологічне та практичне значення має класифікаційний поділ, заснований на ознаках, що відносяться, строго кажучи, не до окремих груп процесуальних конфліктів як таких, а до характеру уявлень, складених про них слідчим або суддею. За цією підставою можна виділити конфлікти дійсні та уявні [371, с. 169].

Важливою характеристикою конфлікту є гострота протидії сторін, які беруть у ньому участь, і його тяжкість (інтенсивності), що визначається ступенем впливу конфлікту на можливість реалізації задач кримінального судочинства. Визнаючи умовність поділу процесуальних конфліктів на види за цим критерієм, зважаючи на його оціночну сутність, спробуємо все ж класифікувати кримінально-процесуальні конфлікти за істотністю шкоди, що завдається ними правосуддю, виділивши конфлікти низького, середнього та високого ступеня інтенсивності.

Перші з них характеризуються недотриманням норм моралі, професійної етики й можуть виражатися у неявці до суду без поважних причин прокурора або захисника, недодержанні порядку в судовому засіданні, невідкоренні розпорядженням головуючого. Сюди ж можна віднести деякі інші незначні (легко усуні) порушення процесуальної дисципліни, наприклад, неприбуття на виклик слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду без поважної причини підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, цивільного відповідача, представника юридичної особи. Процесуальні санкції за вчинення таких правопорушень та порядок їх застосування передбачені статтями 139, 140, 223-227, 330 КПК України.

Конфлікти середнього ступеня інтенсивності полягають у суттєвих порушеннях суб'єктами кримінального провадження встановлених процесуальним законом правил поведінки, що перешкоджають руху кримінальної справи. З-поміж них втеча, переховування від органів слідства та суду, злісне ухилення від явки до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду, невиконання обов'язків, покладених судом на підозрюваного, обвинуваченого при обранні запобіжного заходу, не пов'язаного з позбавленням волі або у виді домашнього арешту тощо.

Процесуальними засобами розв'язання таких конфліктів є оголошення розшуку обвинуваченого, обрання або зміна запобіжного заходу. До цієї ж категорії можуть бути віднесені конфлікти, що містять у своїй структурі делікти, відповідальність за які встановлено Кодексом України про адміністративні правопорушення, зокрема прояв неповаги до суду (стаття 185-3), злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора (стаття 185-4), перешкоджання явці до суду народного засідателя, присяжного (стаття 185-5).

Тяжкі процесуальні конфлікти виражаються у вчиненні злочинів, передбачених нормами розділу XVIII КПК України, зокрема: введення в оману суду або втручання в діяльність судових органів; відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків; перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку; втеча з-під варти; втручання в діяльність захисника чи представника особи; завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою; притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності; порушення права на захист; погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного та ін. Це так звані делікти «подвійної» правової природи, що являють собою порушення норм кримінального

матеріального і водночас процесуального права та слушно називаються кримінально-процесуальними конфліктами [371, с. 69-170].

При обговоренні питання щодо конфліктів у сфері кримінального судочинства суттєво розрізняти поняття конфлікту від близького, але не тотожного поняття – «конфліктна ситуація», що використовується для позначення обстановки, в якій у даний момент відбувається судове провадження. Конфліктна ситуація – це не сам конфлікт, це сукупність умов виникнення конфлікту. Конфліктна ситуація передуює конфлікту.

Потенційно конфліктна кожна криміналістична ситуація, оскільки вона є наслідком кримінального конфлікту (правопорушення) та подальшої діяльності з його розв'язання (розслідування та судового розгляду), націленої на змагальність сторін, що зазвичай переслідують різні інтереси. Реальна ситуація конфлікту містить очевидні передумови для нього й характеризується ворожими проявами (інцидентами) у взаємодії сторін.

Розрізняють конфліктні ситуації зі строгим суперництвом (у яких інтереси сторін прямо протилежні, виграш однієї сторони означає програш іншої) та з нестрогим суперництвом (інтереси сторін не носять полярного, діаметрально протилежного характеру). За типом розв'язання конфліктні ситуації поділяють на гостроконфліктні, що відрізняються високою емоційною напруженістю, у певному сенсі стресовим станом сторін, бурхливими словесними реакціями, опором тощо, й негостроконфліктні, що протікають з меншим емоційним напруженням. Деякі дослідники називають ще один різновид конфліктних ситуацій – помилково конфліктні, що обумовлені помилковим розумінням сутності, мети, спрямованості психічного відношення, ролі його учасників [23, с. 142].

Для усунення конфліктної ситуації, потрібно нейтралізувати вплив на учасників судового провадження її об'єктивних та суб'єктивних факторів, що залежить від уміння судді

підтримувати у продуктивному річищі змагання сторін, та припиняти конфлікти, які виникають у судовому засіданні. Найзагальнішими засобами подолання будь-яких процесуальних конфліктів є діагностика конфронтації, прогнозування перебігу й наслідків конфлікту, планування дій щодо узгодження позицій сторін або іншого впливу на конфлікт.

Зняття емоційної напруги в процесі судового засідання вимагає від судді певної психологічної підготовки. Головуючий мусить вживати заходи до підтримання ділової, доброзичливої атмосфери в судовому засіданні, створення умов для вільних показань кожного учасника процесу, для задоволення їхніх законних інтересів [135]. Іноді тільки будучи публічно констатованим, афективний стан особи втрачає свою інтенсивність і владу над нею. Відтак суддя повинен вміти оцінити емоційний стан учасників процесу та діяти адекватно, а спокій і впевненість самого головуєчого – одна із запорок відповідної поведінки учасників процесу.

Підсумовуючи розгляд питання щодо класифікації судових ситуацій, слід визнати, що в цій галузі дослідження залишається низка невирішених проблем, які гальмують розвиток науки. Насамперед до них відноситься питання щодо принципової можливості «еталонної класифікації» та виправданості зусиль покладених на створення такої побудови.

Основною проблемою тут вважається розроблення універсального критерію розподілу, який би дозволив усе різноманіття ситуацій судового провадження привести до єдиної науково обґрунтованої класифікації. Проте дозволимо собі деякий скепсис з цього приводу, обумовлений розумінням складної системної сутності досліджуваного явища.

На наш погляд, суто формальний аналіз будь-якої класифікації ситуацій судового провадження виявить окремі суперечності та дублювання ситуацій в окремих класах. Не позбавлений цих вад і запропонований нами варіант, що нас аніскільки не бентежить, оскільки інакше й бути не може –

створення універсальної класифікації неможливе за визначенням.

Істотна частка суб'єктивізму в оцінці судової ситуації окремими суб'єктами кримінального провадження визначає відсутність всеохоплюючої типізації судових ситуацій, бо, скажімо, ситуація, що здається простою та сприятливою для державного обвинувача, може не бути такою для захисника або суду. Тож повністю виключити суб'єктивний підхід при розподілі об'єктів за класами, судячи з усього, неможливо, інакше довелося б відмовитися від багатьох усталених в науці (особливо соціально-гуманітарної сфери) класифікацій, заснованих на критеріях, які передбачають суб'єктивну оцінку.

Таким чином, класифікація завжди умовна, відносна й служить, головним чином, поточним потребам дослідження, спрямованого на упорядковану презентацію знань про властивості досліджуваного об'єкта за обраними класифікаційними ознаками. У класи об'єднуються об'єкти за провідним критерієм, однак вони, як правило, мають безліч інших параметрів, за якими можуть бути віднесені до іншої групи. Водночас класифікаційна ознака, що видається визначальною, може такою й не бути насправді, а з іншого боку багато що залежить від точки зору суб'єкта класифікації та мети дослідження.

Без розуміння складності системної природи досліджуваного об'єкта та визнання умовності будь-якої класифікації дискусія щодо класифікації судових ситуацій приречена на безкінечність. Однак це жодним чином не ставить під сумнів актуальність подальших досліджень в галузі криміналістичних ситуацій задля оптимізації судової діяльності шляхом типізації судових ситуацій і побудови надійних алгоритмів їх розв'язання.

2.4. Наукові основи та прикладні проблеми організації судового провадження

Судове провадження є складним видом соціальної діяльності, ефективність якої досягається оптимальною організацією певної послідовності процесуальних дій, що має бути правильно визначена та з тактичного погляду вдало реалізована. Організація судового провадження передбачає упорядкування та регулювання дій окремих учасників процесу з урахуванням передбаченої законом процедури. Суб'єктом управління судовим провадженням, а отже й особою відповідальною за його належну організацію є суддя, головуючий у справі, який керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, спрямовує судове дослідження на забезпечення з'ясування всіх обставин, що мають значення для кримінального провадження, усуваючи з судового розгляду все, що для нього значення не має.

Організація судового провадження невіддільна від поняття планування, що є істотним елементом пізнавальної діяльності суду й засобом розв'язання основної проблеми – подолання інформаційної невизначеності у кримінальній справі [332, с. 48]. Питання планування та організації судового розгляду кримінальних справ висвітлюються у роботах Л. Ю. Ароцкера, М. Й. Вільгушинського, К. П. Гаріна, В. Г. Танаевича, А. Л. Ципкіна та інших науковців. Планування розглядається в них як розумова діяльність, спрямована на підготовку судового розгляду кримінальних справ, моделювання ходу судових та інших процесуальних дій з дослідження доказів, їх послідовності й тактики проведення, визначення забезпечувальних організаційних заходів.

Важливе значення в теорії організації кримінального провадження має питання співвідношення термінів «організація» та «планування». Огляд спеціальної літератури дозволяє виділити декілька підходів до визначення характеру взаємозв'язку позначених ними понять:

- 1) організація та планування – рівні за класом, взаємозалежні категорії [130, с. 120; 176, с. 35];
- 2) планування – елемент організації [145, с. 267; 139, с. 285; 89, с. 36];
- 3) організація – поняття вужче за планування [141, с. 297];
- 4) планування – метод організації кримінального провадження [162, с. 111; 332, с. 48; 328, с. 6-7; 207, с. 61-62];
- 5) планування – програма (модель) організації кримінального провадження [130, с. 120].

Попри наявні у криміналістичній науці суперечності, а іноді взаємовиключні погляди на співвідношення організації та планування досудового розслідування та судового розгляду кримінальних справ, кожен з них містить раціональне зерно, що за умови синтезу може збагатити відповідну теоретичну конструкцію. Щодо судового провадження вона, на наш погляд, виглядає таким чином.

В аспекті впорядкування судового розгляду кримінальних справ організація та планування можуть повністю співпадати. Проте, організація не тотожна плануванню, її обсяг значно більший. До неї, окрім визначення та здійснення належної послідовності процесуальних дій і забезпечення їхньої ефективності, відноситься практичне створення сприятливих умов судового провадження. Тому ми приєднуємося до тих учених, які розглядають планування як метод організації кримінального провадження.

Організаційна діяльність суду в кримінальному провадженні складається з послідовних інтелектуальних і вольових операцій з прийняття та реалізації різноманітних тактичних і процесуальних рішень. Процесуальне рішення являє собою владне волевиявлення судді щодо правових питань, які виникають під час провадження у справі. Воно тісно пов'язані з рішенням тактичним, що зазвичай передує процесуальному, яке в такому разі стає елементом системи його втілення.

Тактичне рішення – це заснований на аналізі ситуації, що склалася, вибір оптимального та допустимого засобу (судо-

вої дії, прийому, операції), метою застосування якого є створення сприятливих умов для судового провадження шляхом цілеспрямованого впливу на той чи інший об'єкт. Тактичне рішення, як результат аналізу судової ситуації, спрямоване на організацію судового розгляду кримінальних справ, вибір мети тактичного впливу на судову ситуацію загалом або на її окремі компоненти, визначення методів, прийомів і засобів досягнення цієї мети.

Попри те, що більшість завдань суду є суто процесуальними, їх розв'язання залежить від ситуації, що склалася, а отже вони мають тактичний характер. До числа основних тактико-організаційних відносяться рішення суду щодо:

- розв'язання клопотань учасників судового провадження;
- витребування документів, зокрема скарг підозрюваного чи обвинуваченого, поданих ним під час кримінального провадження, та рішень за наслідками їх розгляду, а також виклику в судові засідання осіб для з'ясування добровільності укладення угоди про примирення між потерпілим і підозрюваним (обвинуваченим) чи угоди між прокурором і підозрюваним (обвинуваченим) про визнання вини;
- призначення розгляду в судовому засіданні обвинувального акту, який надійшов з клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні, та виклик для участі в ньому учасників кримінального провадження;
- порядку дослідження доказів під час судового розгляду;
- застосування заходів забезпечення кримінального провадження та проведення слідчих (розшукових) дій під час судового провадження;
- виклику будь-якої особи за наявності достатніх підстав вважати, що вона може дати показання, які мають значення для правильного вирішення справи по суті;
- призначення експертизи;
- проведення огляду певного місця;

- застосування криміналістичних засобів, методів і прийомів дослідження й перевірки доказів у ході проведення судових дій;

- відновлення з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами, якщо обвинувачений в останньому слові повідомить про нові обставини, які мають істотне значення для кримінального провадження.

Планування кримінального провадження ґрунтується на версіях його суб'єктів. Версія є логічною основою планування, що визначає основні завдання кримінального провадження, передуює складанню плану, спрямовує пізнавальну діяльність суду [329, с. 20]. Співвідношення категорій «версія» та «план» виражається так: план – модель діяльності з перевірки версії; версія – гіпотеза, що підлягають перевірці.

Версія обвинувачення відображена в обвинувальному акті, що оголошується прокурором на початку судового розгляду, версія захисту може бути представлена у будь-який момент дослідження обставин справи. Рефлексія щодо повноти встановлених на підтвердження версії обвинувачення фактів, а також розгляд версії захисту, не рідко приводить суддю до висновку про можливість альтернативних варіантів розвитку досліджуваної події загалом або її окремих обставин, а отже створює умови для висунення власних версій.

Одне з перших визначень судової версії, як обґрунтованого припущення суду про наявність або відсутність події злочину, про обставини його вчинення та про винуватість чи невинуватість підсудного, запропоноване Л. Ю. Ароцкером [8, с. 41-42]. На думку Я. М. Мазуніна, зміст судової версії, крім того, полягає у припущенні суду щодо правильності версії, викладеної в обвинувальному акті [168, с. 175].

Проте, на наш погляд, судова версія як вид версії криміналістичної може стосуватися тільки елементів предмета доказування. Не може бути версії щодо правильності чи неправильності якоїсь іншої версії. Обставини, що виникають

у процесі дослідження матеріалів кримінальної справи або судового розгляду, взагалі не відносяться до події кримінального правопорушення.

Отримавши необхідний обсяг інформації про обставини кримінального провадження, суддя може дійти таких висновків: а) версії захисту всебічно досліджені, враховані в обвинуваченні або обґрунтовано спростовані; б) версії захисту взагалі не перевірені, перевірені неякісно або необґрунтовано відкинуті; в) відомості про версії захисту в справі відсутні, як і інформація про перевірку слідством інших версій події [136, с. 11-12]. Вважаємо, що висунення судових версій можливе у всіх трьох випадках, якщо у судді виникають власні припущення про обставини події, що не враховані ані у версії обвинувачення, ані у версії захисту.

За твердженням Л. Ю. Ароцкера, судова версія заснована тільки на процесуальних джерелах, тобто на доказах [8, с. 42], однак із цим складно погодитись. Основою для побудови судових версій служать матеріали конкретної кримінальної справи, особистий досвід судді, дані криміналістичних методик розслідування окремих видів злочинів, науково-практичні рекомендації вчених. Відтак для висунення версій судом з успіхом може використовуватися як процесуальна (доказова), так і непроцесуальна та довідкова інформація.

У криміналістиці версії поділяються на загальні, що відносяться до елементів складу кримінального правопорушення, й окремі, які стосуються деяких обставин події, слідів, речових доказів [130, с. 58]. Загальна версія суду може співпадати з версією сторін або однієї з них, повністю або частково розходитися з загальними версіями обвинувачення та захисту. Судом можуть висуватися окремі версії щодо певних елементів механізму події та інших обставин предмету доказування.

Загальні судові версії можуть бути такими:

А. Відсутність події або складу злочину.

Версію про невинуватість обвинуваченого називають контрверсією. Вона, здебільшого, висувається для реалізації

принципу повного та всебічного дослідження всіх обставин кримінального провадження. Очевидно, що контрверсія виникає не безпідставно, а тільки за умови, що у справі наявні матеріали, які дають привід для сумніву в обґрунтованості обвинувальної тези.

Прикладом підтвердження версії про відсутність події кримінального правопорушення може бути справа з практики автора цього дослідження, під головуванням якого суд виправдав завідуючого відділу обласного бюро СМЕ, котрий обвинувачувався за частиною другою статті 364 КК України в тому, що з метою одержання неправомірної вигоди третіми особами, надавав усні розпорядження підлеглим йому працівникам не здійснювати самостійно прийом одягу для трупів від родичів померлих, а направляти їх з цими речами до приватних підприємців для оплати косметологічних та інших послуг. Сприймаючи цю вимогу як обов'язкову умову для видачі трупа, громадяни вимушено звертались безпосередньо до приватних підприємств, розташованих на території закладу, та лише після оплати відповідних послуг отримували тіла померлих. За версією слідства, така діяльність обвинуваченого спричинила тяжкі наслідки охоронюваним законом правам окремих громадян на загальну суму 345124 грн., що складається із заподіяної 398 особам шкоди, розмір якої становив від 85 до 1569 грн.

Дослідивши надані сторонами докази, суд констатував, що стороною обвинувачення не встановлено час вчинення інкримінованого обвинуваченому діяння та його мотиви. Не з'ясовано службове становище та коло конкретних повноважень обвинуваченого. Не встановлені особи, які нібито виконували злочинні накази обвинуваченого, а також набувачі вигоди, що начебто стала результатом службового зловживання, так само як і характер, розмір та неправомірність одержаної ними вигоди. Не підтверджено належними та допустимими доказами факт заподіяння тяжких наслідків або бодай істотної шкоди охоронюваним законом правам хоча б однієї

особи. За таких обставин суд дійшов висновку про відсутність події злочину й на цій підставі ухвалив виправдувальний вирок, з яким погодилися суди вищих інстанцій [39].

Версії про відсутність складу кримінального правопорушення висуваються, коли заперечується намір, об'єктивна або суб'єктивна сторона. Фактично обвинувачений заперечує не саму подію, а наявність складу злочину (кримінального проступку). Так було у розглянутій автором цього дослідження справі за обвинуваченням директора філії страхової компанії, який обвинувачувався в тому, що спільно з приватним підприємцем шляхом складання завідомо неправдивих офіційних документів заволодів грошовими коштами товариства, які легалізував підприємець.

Обвинувачені не визнали своєї вини, але не заперечували фактичні обставини укладення договору про надання підприємцем послуг, пов'язаних зі сприянням товариству в здійсненні його статутної діяльності, вчинення відповідних фінансових операцій, тобто об'єктивної сторони інкримінованих подій. Ухвалюючи виправдувальний вирок, залишений без змін судами вищих інстанцій, суд зазначив, що в справах, у яких характер умислу має значення для правової кваліфікації діяння, сторона обвинувачення зобов'язана пояснити, яким чином надані нею докази доводять наявність умислу, чого у цій справі не сталося [37].

Б. Відбулася інша подія, ніж та, що викладена у версії обвинувачення чи захисту.

В цьому випадку у судді виникає інше припущення щодо обставин і результатів події та правильності пропонуваної обвинуваченням матеріально-правової кваліфікації, аналіз якої дозволяє зробити висновок про неточності в оцінці деяких елементів складу кримінального правопорушення слідчим та прокурором. До такої версії суддя може дійти, висуваючи окремі версії щодо певних обставинах події, які у своїй сукупності породжують іншу загальну версію – про подію злочину загалом.

До прикладу, в одному з кримінальних проваджень особа обвинувачувалась у тому, що, перебуваючи у приміщенні торгівельної зали магазину, підійшла до стелажів з товаром та взяла чоловічу куртку, яку наділа на себе під власну куртку, та чоловічі брюки, які сховала під куртку, після чого, утримуючи вказаний товар при собі, пройшла через касову зону магазину, не розрахувавшись, та з місця вчинення кримінального правопорушення втекла, але невдовзі була затримана працівниками охорони магазину.

Змінюючи кваліфікацію дій обвинуваченого з частини другої статті 186 на частину другу статті 185 КК України, місцевий суд, з висновками якого погодились суди вищих інстанцій [244], виходив з того, що сторона обвинувачення не надала достовірних даних про те, що дії підсудного, які носили таємний характер, були викриті, про що знав останній, і з метою утримання викраденого втік з місця події. Адміністратор магазину суду пояснив, що лише здогадувався, що обвинувачений міг вчинити крадіжку, але не пред'являв останньому вимогу про повернення викраденого. Оглянутий у судовому засіданні відеозапис з місця події, також не доводив, що обвинувачений усвідомлював факт свого викриття й утікав від охоронців з метою утримання викраденого.

Налаштований на пізнання істини скептицизм суду щодо версій сторін кримінального провадження – запорука його об'єктивності. Тому суддя не повинен вірити словам, не підтвердженим фактами. Дотримання судом усіх правил версійної роботи можливе лише у разі дослідження не лише остаточної версії обвинувачення, але й висунення та перевірки версій, недосліджених або необґрунтовано відкинутих під час досудового розслідування. Тільки за таких умов суд має право визнати свою версію єдиною правильною, тобто такою, що повністю віддзеркалює дійсні обставини досліджуваної події.

Верховний Суд неодноразово наголошував, що суд не може залишити без уваги частину доказів та встановлених

на їхній підставі обставин лише з тієї причини, що вони суперечать версії обвинувачення. Для дотримання стандарту доведення поза розумним сумнівом недостатньо, аби версія обвинувачення була лише вірогіднішою за версію захисту. Законодавець вимагає, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку висунуло обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна та безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, – є та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винною за пред'явленим обвинуваченням [228, 252].

Окрім версій необхідно враховувати основи планування процесуального й тактичного характеру. Процесуальні основи – це приписи закону щодо проведення обов'язкових процесуальних дій у певні терміни; основи тактичні – це той тактичний задум, яким керується суддя, визначаючи порядок і послідовність дослідження наданих сторонами доказів, обираючи лінію поведінки під час проведення окремих судових дій.

Огляд літературних джерел показує, що проблема організації судового провадження звужується в них до питань планування судового розгляду. Проте його ефективному здійсненню та досягненню мети доказування в суді першої інстанції – достовірному встановленню обставин, які мають значення для кримінального провадження – значною мірою сприяє планування й організація етапів та дій, що передують процесу безпосереднього судового дослідження, а саме підготовчого судового засідання та початкової частини судового розгляду.

Найголовнішим при виборі тактики та розробленні плану її реалізації є аналіз і узагальнення криміналістично значущої інформації, оскільки суб'єкт, який не проаналізував наявну інформацію, не в змозі прийняти тактично правильне рішення. Тільки вивчивши попередню інформацію, проаналізувавши, наскільки це можливо, завершальну ситуацію

досудового розслідування, суддя здатний приступити до побудови програми судового провадження.

Цілком зрозуміло, що на стадії підготовчого провадження не вирішуються питання про винуватість чи невинуватість обвинуваченого, про доведеність самої події злочину, достатність та достовірність зібраних на досудовому слідстві доказів. Вказані питання є предметом судового розгляду, проте в контексті криміналістичного забезпечення судового розгляду суд мав би сформувати уявлення про наявні у сторін докази, без чого неможливо оцінити судову ситуацію та спрогнозувати її розвиток. З нашого погляду, це доречно та навіть необхідно для визначення тактики суду, планування судового провадження.

Оперативність судового провадження та його конструктивність залежать від безперервності судового розгляду, що можливо лише за умови його належного планово-організаційного забезпечення, яке так само немислиме без вихідної інформації, що забезпечує процес прийняття тактичних рішень необхідними даними для аналізу минулих, наявних і майбутніх ситуацій. Тож закономірність, що забезпечує ефективність кримінального судочинства можна зобразити як ланцюг залежностей, ключовою ланкою якого є інформація:

інформація → організація → безперервність → розумні строки + якість

Основою планування на етапі підготовки до судового розгляду є аналітичні заходи, які здійснюються у двох напрямках. Насамперед аналізується судова практика за відповідною категорією кримінальних справ. Передусім це стосується постанов Великої Палати Верховного Суду, судів касаційної та апеляційної інстанцій. Не втратили своєї актуальності й деякі постанови Пленуму Верховного Суду України. Іноді корисно також ознайомитися з практикою судового розгляду схожих кримінальних справ судами першої інстанції.

Далі проводиться аналіз обвинувального акту та доданих до нього матеріалів, методи якого будуть докладно розгляну-

ті в рамках базової методики судового провадження. Вивчення суддею доступних йому на цьому етапі матеріалів кримінального провадження слід розглядати у двох аспектах:

– процесуальному, де основними завданнями є вирішення питань, передбачених статтями 314-315 КПК України. Особливу увагу слід приділяти порушенням процесуального законодавства, які є підставою для повернення обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору;

– криміналістичному, як інформаційну базу для організації та планування, судового розгляду, вибору тактичних прийомів проведення судових дій.

Ситуація надзвичайної інформаційної невизначеності на етапі підготовчого провадження спонукає до скрупульозного вивчення обвинувального акту та додатків до нього, які дозволяють: а) отримати відомості щодо кількості обвинувачених та епізодів злочинної діяльності, кримінально-правової кваліфікації правопорушення, обсягу та характеру процесуальних дій, вчинених на стадії досудового розслідування, наявності (в окремих випадках) процесуального конфлікту; б) скласти уявлення про соціальний статус та деякі риси психологічного портрету особи притягнутої до кримінальної відповідальності, а в окремих випадках і потерпілого, а також про ставлення обвинуваченого до інкримінованого правопорушення.

Очевидно, що для планування судового розгляду слід максимально ефективно використати результати підготовчого провадження. Виходячи з аналізу обвинувального акту, документів, інших матеріалів, наданих суду учасниками кримінального провадження та їхньої поведінки під час підготовчого судового засідання, думок сторін стосовно питань, зазначених у статтях 314-315 КПК України, характеру заявлених ними клопотань, можна прогнозувати тактику захисту, ймовірність проведення скороченого судового розгляду тощо.

Планування судового розгляду кримінальної справи повинне включати:

- визначення версії обвинувачення, версії захисту та основних доказів, на яких вони ґрунтуються ;
- висування версії суддею та визначення доказів, що її обґрунтовують (здатні обґрунтувати);
- аналіз обставин, які входять до предмета доказування, та можливості їх встановлення в судовому засіданні;
- визначення кола процесуальних дій, порядку їх проведення, розгляд можливих варіантів їх сполучення;
- планування основних судових дій.

За результатами аналізу обвинувального акту, матеріалів та інформації одержаної на попередніх етапах у плані судового розгляду мусять знайти відображення:

1. Епізоди злочинної діяльності, особи, притягнуті до кримінальної відповідальності, та їх взаємозв'язок.
2. Версії обвинувачення, захисту, судді (судові версії).

Якщо обвинувачений визнає себе винним, то після його допиту першою досліджуються версія обвинувачення. У разі коли підсудний заперечує свою провину, за допомогою його показань паралельно перевіряється версія обвинувачення та контрверсія – припущення про можливість іншого варіанту розвитку досліджуваної події. Важливо, щоб останнє було аргументовано до певного ступеню правдоподібності, що давав би підстави для розумного сумніву в обґрунтованості обвинувальної тези. Тільки така версія вимагає перевірки.

Наприклад, в одному з кримінальних проваджень особа, яка обвинувачувалась у вчиненні злочину, передбаченого частиною другою статті 121 КК України, постійно змінювала свої показання, щоразу висуваючи різні, суперечливі та кардинально протилежні версії події. Водночас вона не озвучила жодної власної версії, яка була б чіткою, конкретною, логічною, послідовною та водночас не суперечила наявним у матеріалах кримінального провадження доказам.

Тобто у цьому випадку мова йшла про існування багатьох різних версій, сама лише наявність яких не покладає на суд обов'язку спростовувати кожну з них. Переглядаючи рішення у цій справі, Верховний Суд зазначив, що законодавець вимагає лише, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку надало обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна та безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, є та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винуватою за пред'явленим обвинуваченням [236].

3. Оптимальна послідовність і тактика судових дій, що включає:

- допити обвинувачених (перші – ті, що бажають давати показання, серед них спочатку ті, що мають другорядну роль);
- допити потерпілих (за епізодами);
- допити свідків (перші – очевидці, з-поміж них спочатку ті, що володіють більшою інформацією про подію злочину);
- пред'явлення для впізнання;
- огляд речових доказів, документів, звуко- та відеозаписів;
- огляд на місці;
- застосування заходів забезпечення кримінального провадження та проведення слідчих (розшукових) дій;
- додаткові, повторні допити;
- допит експерта;
- проведення експертиз.

Під час планування судових дій прогнозується тактика їх проведення. Суддя виходить із наявних у справі матеріалів. Він може прогнозувати можливі зміни деяких доказів (частіше показань обвинуваченого або свідків). Головним у структурі плану є питання по суті кожного доказу. Потрібно продумати зміст і послідовність запитань. Багато залежить

від ступеня повноти дослідження доказів слідчим і від появи під час судового розгляду нових версій. Мають значення також зв'язки між різними доказами та встановлюваними ними обставинами.

Щодо визначення дати та часу судового засідання виникають певні труднощі. У судовій практиці збільшилося число випадків, коли у судові засідання не з'являються без попередження не тільки обвинувачені, свідки чи потерпілі, але й обвинувач або захисник¹. Найчастіше це відбувається через зайнятість в іншому провадженні. Об'єктивна причина тому – нездатність суду забезпечити суворе дотримання принципу безперервності судового розгляду через відсутність належного законодавчого забезпечення підготовчого судового провадження.

Без повернення цьому правилу початкового змісту не буде вирішено ані означена проблема, ані багато інших. За наявних реалій суддям залишається вимагати від професійних представників сторін безумовного дотримання узгодженого з ними графіку судового розгляду, донесення до їх розуміння, що змінити його може лише головуючий у справі, а не визначенні сторонами чи іншими судами будь-яких інстанцій пріоритети.

Час початку судового засідання залежить також від того, як за часом призначені інші справи, що мають бути розглянуті суддею. Розподіл справ за часом слід здійснювати, виходячи з їхньої складності: розподілити провадження оптимально за днями тижня та протягом робочого дня.

¹ За даними судової статистики протягом 2022 (2021) року через неявку в судові засідання обвинувачених, свідків, захисників, прокурорів та інших учасників процесу зафіксовано 98 тис. [159 тис.] фактів відкладення розгляду кримінальних проваджень. обвинувачених, свідків, захисників, прокурорів та інших учасників процесу зафіксовано 98 тис. [159 тис.]. Із них через захисника – 9 тис. [14,5 тис.]; прокурора – 2,3 тис. [7 тис.]. (Див.: Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2022 році. Судова влада. Верховний суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_zdisn_pravos_2022.pdf).

Слід домогтися виключення ситуації, коли особа викликана у простій справі, розгляд якої буде тривати півгодини, дочекає до того кілька годин через те, що до цього було призначено складнішу справу, розгляд якої затягнувся. Це, знов таки, зекономить час, підвищить повагу до судді та сприятиме конструктивному розгляду справи.

Планування передбачає уточнення переліку учасників процесу. Прокурор, потерпілий, цивільний позивач, обвинувачений, та його захисник, цивільний відповідач та його представник беруть участь у судовому розгляді відповідно до свого статусу. Участь у судовому провадженні свідків, спеціалістів, експертів заснована на необхідності дослідження за участю цих осіб певних фактів і обставин.

Розглядаючи клопотання учасників кримінального провадження про допит тих чи інших осіб, суддя повинен вимагати аргументації його необхідності, маючи на увазі, що вона буде обґрунтованою за умови наведення обставин, для доведення яких викликається свідок, або доказів, дослідження яких вимагає спеціальних знань чи професійних навичок. Поміж іншим, отримана таким чином інформація може бути використана як орієнтуюча для прогнозування майбутніх ситуацій судового розгляду та його планування. Оптимально визначивши терміни виклику учасників кримінального провадження, розподіливши їх у часі хоча б за днями, а у складних справах і протягом дня, можна досягти економії часу та певного підвищення ефективності їх участі у судовому засіданні, виключивши зайві повторні виклики, просиджування свідка без виклику до зали судового засідання, а потім неявку в наступне засідання тощо.

Безперервність судового розгляду вимагає, аби вже на етапі підготовчого судового провадження головуючий мав чітке уявлення про склад осіб, які братимуть участь у судовому розгляді та вичерпний список осіб, які будуть допитуватись у судовому засіданні. Саме до такої організації процесу

суд повинен всіляко спонукати суб'єктів доказування у кримінальному провадженні.

Планування судового розгляду передбачає прогнозування строків його проведення, що залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників. До об'єктивних факторів належить кількість справ, які знаходяться у провадженні судді, кількість учасників процесу (свідків, потерпілих, обвинувачених, захисників та ін.), криміналістична складність досудового розслідування, характеристика предмета судового розгляду тощо. Суб'єктивними чинниками впливу на тривалість судового розгляду є професіоналізм судді, наявність у нього достатніх знань, навичок та досвіду.

Не можна визнати правильним існуючу ще серед деяких суддів думку, що планування судового провадження необхідне тільки у багатоепізодних, групових справах¹. Навіть розгляд найпростіших справ потребує планування. Різниця у плануванні судового розгляду у «простих» і «складних» справах полягає тільки в тому, що в одних випадках план буде простішим, а в інших – більш складним [8, с. 66].

Криміналістична складність досудового розслідування є характеристикою змістовної сторони розслідування. Вона включає кількість сил і засобів, що були застосовані для встановлення обставин кримінального правопорушення, обсяг та інтенсивність слідчих дій. Зв'язок між криміналістичною складністю досудового розслідування й складністю судового розгляду неоднозначний. Досудове провадження ускладняється при розслідуванні багатоепізодних або групових злочинів. Зазвичай, у таких випадках складним, об'ємним буде й судовий розгляд.

Однак, складність судового розгляду не завжди обумовлена криміналістичною складністю досудового розслідування. Великий обсяг слідчої роботи притаманний тривалому встановленню особи (осіб), що вчинила неочевидний злочин.

¹ 13,5 % опитаних нами суддів повідомили, що планують розгляд лише складних, зокрема групових, багатоепізодних справ.

Водночас обґрунтування обставин, які входять до предмета доказування, під час судового дослідження вимагає меншої кількості доказів ніж та, що зібрана на досудовому слідстві.

У такому випадку складність досудового розслідування не відповідає складності судового розгляду. До матеріалів такої справи суд має залучати виключно джерела інформації, що мають значення для встановлення обставин досліджуваної події й не приймати від прокурора решту документів, зібраних у ході розкриття й розслідування злочину, перевірки версій, які не знайшли свого підтвердження, аби не ускладнювати процес судового дослідження.

Як зазначалось, на попередніх етапах судового провадження складність судового розгляду прогнозується в основному за обвинувальним актом, аналіз якого дозволяє отримати уявлення про характер кримінального правопорушення та його механізм, кількість вчинених злочинів або злочинних епізодів, кількість обвинувачених. Прогнозуванню складності судового розгляду сприяє інформація щодо соціально-психологічної характеристики обвинуваченого та його поведінки під час досудового слідства. На цій основі можна припускати ймовірну поведінку обвинуваченого в суді, зокрема ступінь його протидії встановленню істини. Кількість свідків, які будуть викликатися до суду, обсяг їхніх показань також впливає на тривалість судового розгляду.

Важливим суб'єктивним чинником, що визначає термін судового розгляду є ставлення обвинуваченого до інкримінованого правопорушення, від чого залежить рішення щодо обсягу доказів, які будуть досліджуватись у судовому засіданні. Ось чому важливо вдатися до тактично грамотного з'ясування позиції сторони захисту, що дозволить значно зекономити час, сили й засоби. І хоча позиція обвинуваченого може змінитися як у несприятливий, та і у сприятливий для судового розгляду бік, але її важливо з'ясувати заздалегідь.

Визначивши й проаналізувавши зазначені фактори, можна зробити висновок про ступінь складності судового розгляду

ду й, відповідно, про можливу його тривалість та застосувати наведені нами прийоми розподілу його у часі (щодо призначення засідання та виклику осіб). Постановлення ухвали про призначення справи до судового розгляду тягне здійснення організаційно-підготовчих дій з вирішення передбачених кримінальним процесуальним законом питань та створення умов для забезпечення ефективності судового розгляду.

Підсумок планування включає в себе визначення оптимального порядку, строків, способів і засобів судового дослідження й передбачає складання письмового плану, що втілюється у двох розповсюджених формах: замітках і розгорнутому плані. Замітки робляться у простих справах і зазвичай містять питання, які необхідно з'ясувати з різних джерел. Розгорнутий план складається у складних справах з метою повноти судового дослідження. Він повинен містити вказівки на обставини, що підлягають встановленню певними судовими діями, та прийоми і засоби їх встановлення щодо кожної судової дії. Якщо суддя має власні версії, то письмовий план складається у кримінальній справі будь-якого ступеня складності.

Складений план реалізується в судовому засіданні. У підготовчій частині судового розгляду головуючий здійснює процесуальні дії, що по суті носять організаційно-тактичний характер. Основним питанням, яке вирішується на цьому етапі та суттєво впливає на план судового розгляду, є визначення обсягу та порядку дослідження доказів (стаття 349 КПК України). Рішення щодо цього можуть вимагати корегування плану судового розгляду.

Фактором, що суттєво позначається на процесі планування є преференція сторони захисту щодо збирання та подання суду доказів, адже за чинним законом виникнення обов'язку захисту щодо відкриття матеріалів кримінального провадження прямо пов'язане з наявністю відповідного запиту від прокурора [254]. Водночас показання до джерел доказів, що мають бути відкриті захисником за запитом прокурора,

не відносяться [247], хоча захисник будує свою тактику в суді на підставі аналізу всіх матеріалів досудового слідства, маючи інформацією про всі обвинувальні докази [53, с. 156–158].

Такий стан справ неминуче поверне до кримінального судочинства практику «притримування» захисниками доказів до найвигіднішого, з їхнього погляду, моменту, що, як правило, наставав у кінці судового розгляду. Ця тактика в минулому була досить поширеною й мала деструктивний вплив на хід судового дослідження.

Очевидно, що використання адвокатами в процесі доказування фактору раптовості не сприятиме забезпеченню дотримання судом принципу безперервності судового розгляду, без чого вирішення інших хронічних проблем кримінального судочинства просто немислиме. Тому слід погодитися з думкою американських колег, котрі вважають, що розкриття інформації має відбуватися на ранній стадії процесу, незабаром після оголошення про підозру, і закон повинен наказувати це обом сторонам, а не ставити розкриття інформації однією стороною залежно від дій іншої [385, с. 154].

Ще однією проблемою, виникнення якої може суттєво вплинути на план судового розгляду, є право сторони захисту збирати докази протягом усього кримінального, зокрема й судового провадження [233]. Проблема тут не тільки в порушенні принципу змагальності, одним із втілень якого є рівність права сторін кримінального провадження на збирання та подання до суду доказів. Надання стороні захисту необмеженого за часом права на збирання й надання до суду доказів не відповідає духу закону, що спрямовує процесуальну діяльність суб'єктів доказування на безперервність судового розгляду як інструменту забезпечення розумних строків кримінального провадження.

Не дарма стаття 333 КПК України містить норми, що стимулюють сторони до належного виконання процесуальних функцій таким чином, аби залучення нових фактичних даних у ході судового розгляду було виключенням із загального

правила, за яким збір доказів здійснюється на стадії досудового розслідування. Передбачено, зокрема, що під час розгляду клопотання про надання тимчасового доступу до речей і документів суд враховує причини, через які доступ не був здійснений під час досудового розслідування.

Так само при вирішенні клопотання сторони кримінального провадження щодо доручення органу досудового розслідування провести певні слідчі (розшукові) дії для встановлення фактів або перевірки обставин, які мають істотне значення для кримінального провадження, суд, серед іншого, враховує причини, з яких не були здійснені належні дії для їх встановлення чи перевірки на стадії досудового розслідування.

Під час судового провадження суд разом зі сторонами досліджує докази, зіставляє їх із матеріалами досудового слідства, з питаннями, відбитими у письмовому плані судового розгляду. Складність судового дослідження полягає в тому, що суддя, утримуючи в пам'яті зміст матеріалів кримінальної справи, одержуючи нові відомості від допитуваних осіб, повинен у ході судового засідання аналізувати інформацію в сукупності. В результаті такої розумової діяльності суддя приймає рішення про зміну й доповнення плану судового розгляду, що може виразитися, зокрема, в уточненні послідовності дослідження доказів, виборі інших тактичних прийомів проведення судових дій, конкретизації питань, які підлягають з'ясуванню. Все це й є діяльністю судді з планування протягом судового засідання.

Підсумовуючи все вищевикладене, пропонуємо задля оптимізації організаційно-підготовчої діяльності суду та забезпечення таким чином дотримання безперервності судового розгляду протягом розумного строку законодавчо доповнити вимоги до змісту обвинувального акту викладенням доказів, що підтверджують обставини кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, із зазначенням того, яка обставина яким доказом підтверджується.

ся, а також докази, отримані в результаті перевірки доводів обвинуваченого на свій захист¹.

Подібні норми містить кримінальне процесуальне законодавство Німеччини (§ 200) [442], Польщі (стаття 332) [448], Чехії (§ 177) [457], а також Естонії, кримінально-процесуальний кодекс якої, крім того, зобов'язує захисника подати до суду акт захисту (статті 226, 227) [338], що видається вельми корисним для належної підготовки справи до розгляду документом і заслуговує на запозичення.

Як зазначалось, кримінальне процесуальне законодавство України не покладає на сторону захисту обов'язку ознайомлювати протилежну сторону з наявними у неї доказами, що дає захисту невинуватенню перевагу над обвинуваченням та створює умови для деструктивного впливу на організацію судового розгляду. З огляду на це вважаємо доцільними доповнити закон нормами, що покладають на адвоката-захисника обов'язок подати до суду акт захисту, який має містити обґрунтування позиції щодо обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, та докази, які сторона захисту бажає подати до суду, із зазначенням того, яку обставину яким доказом передбачається довести, а також перелік осіб, про виклик яких у судові засідання клопоче захисник². За загальним правилом, суд не має приймати до розгляду докази, не зазначені в акті захисту, крім випадку, коли захисник обґрунтує відсутність у нього на момент складання акту відомостей про існування певного доказу.

З метою спонукання адвокатів до належного виконання наведених положень необхідно повернути до кримінального процесу інститут окремої ухвали суду. Тим паче, що правозастосовна практика демонструє постановлення судами ухвал, які не вирішують справи по суті, однак звертають увагу уповноважених органів на встановлені у криміналь-

¹ Цю пропозицію підтримали 83,1 % опитаних нами суддів.

² Впровадження цієї норми для належної організації судового провадження вважали корисною 84,3 % опитаних нами суддів.

ному провадженні факти порушення закону, що потребують вжиття належних заходів реагування.

2.5. Технологія судового дослідження

Фундаментальні зрушення у соціально-політичному житті України, що відбулися після поновлення нею державного суверенітету, створили передумови для реформування національного законодавства у напрямку його гармонізації з правом Європейського Союзу. Введений у дію в 2012 році Кримінальний процесуальний кодекс України суттєво удосконалив процедури кримінального провадження, підсилив незалежність і неупередженість суду, зміцнив гарантії захисту прав підозрюваних, обвинувачуваних та інших учасників кримінального провадження, розширив доказові спроможності захисту, розмежував процесуальні функції суб'єктів кримінального судочинства й кінець кінцем максимально наблизив його до змагальної моделі кримінального процесу.

У нових процесуальних умовах мала б відбутися зміна технології судового дослідження, проте цього досі не сталося. Процедура судових дій, і це природно, алгоритмізована процесуальними нормами у загальних рисах, визначає лише деякі межі, яких мають дотримуватися суб'єктами доказування. Що, наприклад, є в законі щодо правил прямого чи перехресного допитів? Тільки те, що при проведенні першого з них заборонено ставити навідні запитання – небагато. А як у законі визначено порядок подання суду зібраних сторонами доказів? Відповідь проста – ніяк. Що й казати про змістовний бік цього процесу.

Слід визнати, що рівень науково-методичного забезпечення судового провадження також далекий від потреб сьогодення. То звідки взятися сучасним знанням про порядок дослідження доказів у наших прокурорів, адвокатів, суддів.

І це при тому, що публічний допит у судовому засіданні, наприклад, значно складніший порівняно з допитом на досудовому слідстві, який проводиться в тиші слідчого кабінету, де слідчий його головний і, зазвичай, єдиний суб'єкт, у руках якого всі «нитки» цього акту.

Не на висоті й судова практика, яка, як відомо, «без теорії сліпа». Практикуючі в суді юристи з покоління в покоління вчилися судовому доказуванню один в одного і підійшли до початку функціонування нового закону з досвідом кримінальної процесуальної діяльності, набутим у кардинального інших правових реаліях. Однак найсумніше полягає в тому, що вони протягом ось уже понад 10 років безуспішно намагаються узгодити старі знання та вміння з докорінно зміненими законодавчими установками.

Безсумнівно, сили інерції потужні; страх змін постійний! Змінити звички професіоналів складно [431, с. 8], але необхідно. Тож сформулювати та описати метод судового доказування, спосіб розкриття перед судом змісту та значення зібраних сторонами доказів, розробити та запропонувати правила проведення окремих судових дій, пов'язати їх у єдиний процес (технологію) судового дослідження – ось одна з найактуальніших проблем сучасної криміналістики, на розв'язання якої націлена теорія криміналістичного забезпечення судового провадження.

Термін «технологія», попри відсутність його усталеного доктринального визначення, широко застосовується у криміналістиці щодо положень, у яких йдеться про загальнотеоретичну характеристику розслідування, криміналістичну техніку, тактику та методику, судову експертизу [333, с. 18]. Основні підходи до розуміння криміналістичної технології розглядаються в теоретичній та практичній площинах у роботах А. А. Барцицької, Р. С. Белкіна, Ю. Л. Дябловой, В. А. Журавля, О. С. Князькова, Р. В. Комісарчука, В. Негребецького, В. В. Тіщенко, В. Ю. Толстолуцького, Ю. С. Шекіної та інших криміналістів.

Технологічність притаманна як процесу виявлення, дослідження, оцінки та використання доказів так і процесу наукового розроблення засобів роботи з ними. При вирішенні питання про співвідношення понять «тактика» і «технологія», на наш погляд, слід виходити з розуміння того, що технологічність – одна з багатьох властивостей теорії та практики криміналістичної тактики, як і в цілому науки криміналістики та кримінальної процесуальної діяльності, різні напрямки якої можуть бути більш або менш технологічними [182, с. 91].

Технологія судового дослідження – це певним чином формалізована частина тактики, шлях яким має рухатись процес судового пізнання, наповнюваний окремими тактичними прийомами та методами. Водночас оцінку ситуації, обрання адекватних засобів тактичного впливу на її розгортання та їх уміле застосування можна вважати креативним аспектом криміналістичної тактики. Розглядувана у цьому ракурсі, технологія близька до судової методики, різниця між ними у ступені загальності розроблюваних положень. Технологія судового дослідження є основою для створення базової методики судового провадження, про яку йтиметься в останньому розділі нашого дослідження.

Зрештою, використання поняття «технологія» досить влучно відображає сутність і провадження чітко регламентованих процесів шляхом їх поступової реалізації [334, с. 29]. Тож у прикладному значенні технологія судового дослідження – це науково обґрунтована послідовність судових дій, процесуальних і тактичних рішень, спрямованих на пізнання елементів предмета доказування у кримінальному провадженні.

Дослідження доказів полягає у пізнанні судом їхнього змісту, перевірці достовірності існування фактів і обставин, які становлять цей зміст, визначенні належності та допустимості доказів і встановлення взаємозв'язку та узгодженості окремих складових доказової бази. В суді дослідження обставин, які мають значення для кримінального провадження, почи-

нається з визначення порядку, відповідно до якого сторони кримінального провадження представляють свої докази.

Судова практика склалася таким чином, що зібрані сторонами докази подаються ними під час розгляду судом клопотань учасників судового провадження в порядку статті 350 КПК України та зводиться до передання суду доказових джерел з розрахунком на їх подальше оголошення головуючим. На нашу думку, такий підхід себе не виправдовує, це «калька» з процедури судового слідства КПК УРСР 1960 року. Необхідно відокремити розгляд клопотань учасників судового провадження, пов'язаних з рухом кримінальної справи, від подання сторонами доказів, яке має стати стрижнем етапу з'ясування судом обставин, встановлених під час досудового розслідування, та перевірки їх доказами.

Для раціоналізації судового дослідження в межах чинного законодавства насамперед потрібно визначитися з поняттям «подання доказів». Попри доволі широке використання як у науковому обігу, так і в практичному вжитку, законодавець лише один раз згадує відповідний термін у контексті рівності права сторін на подання до суду речей, документів, інших доказів (частина друга статті 22 КПК України), не розкриваючи механізму його реалізації. Проте ця обставина не повинна зупиняти суддів у прагненні оптимізувати свою діяльність, застосовуючи для цього такі організаційно-тактичні заходи, які з одного боку не входять у протиріччя з вимогами закону, а з іншого – сприяють реалізації завдань та основних засад кримінального судочинства (оперативності, безперервності, процесуальної економії та ін.).

Правильно, з нашого погляду, вчиняють науковці, які розглядають подання доказів у судовому провадженні у двох аспектах: 1) як фізичне передання суду зібраних речей і документів; 2) як демонстрацію сторонами своїх доказів, спрямовану на їх дослідження в судовому засіданні й доведення їхньої переконливості [149, с. 173-174]. Однак необхідно йти далі у розумінні природи інституту подання доказів, наз-

вані аспекти якого – це дві сторони одного явища, єдиного процесу. Для усвідомлення його неподільної сутності суддям необхідно відмовитися від надто формального, спрощеного, виключно буквального сприйняття норм, які регулюють процедуру судового розгляду.

Норми кримінального процесуального законодавства здатні регулювати суспільні відносини лише у взаємодії одна з одною, що вимагає системного підходу до тлумачення їхнього змісту, який у нашому випадку дозволяє стверджувати, що порядок дослідження доказів це не тільки черговість відповідних дій, але затверджений судом регламент роботи з окремими видами доказів, визначений ним метод, за яким здійснюється судове дослідження. З огляду на це головуючий повинен чітко й зрозуміло для учасників судового провадження розмежувати фази визначення обсягу і порядку дослідження доказів (стаття 349 КПК України), розв'язання судом клопотань сторін (стаття 350 КПК України) та подання сторонами своїх доказів, залежно від встановленої послідовності їх дослідження.

Дослідники тактики підтримання державного обвинувачення слушно наголошують на тому, що подання прокурором доказів здійснюється за допомогою доведення їхнього змісту до суду та інших учасників судового процесу для того, щоб: 1) розкрити сутність кожного доказу та його взаємозв'язок з предметом доказування; 2) показати зв'язок цього доказу з досліджуваною подією; 3) сформулювати у свідомості суду переконання у безперечному підтвердженні доказом, обставини, що має значення для кримінального провадження, забезпечуючи тим самим досягнення кінцевої мети доказування – формування у суду переконання в обґрунтованості пред'явленого підсудному обвинувачення [94, с. 18].

Таким чином подання доказів логічно перетворюється з механічного передання головуючому матеріалів досудового розслідування на процес демонстрації сторонами своїх доказів, обґрунтування їхньої вагомості, переконливості, дове-

дення допустимості. Суддя повинен вимагати від прокурора, захисника, інших суб'єктів процесуального доказування під час надання ними документальних доказів не тільки наведення найменування документів, якими вони аргументують свої позиції, але й розкривати їх зміст та повідомляти про обставину, на підтвердження якої вони подаються, так щоб це було зрозуміло як для суду, так і для будь-якого стороннього розсудливого та неупередженого спостерігача.

Відповідну настанову головуючий має дати суб'єктам доказування, визначаючи порядок дослідження доказів, а попередньо орієнтувати ще на етапі підготовчого судового засідання. Прикладом тут можуть слугувати американські Стандарти кримінального судочинства [379], згідно з якими суддя першої інстанції (бажано до кримінального процесу або на його початку) має встановити та оголосити основні правила поведінки, яких повинні дотримуватися сторони, прокурор, захисник, свідки та інші особи у залі суду, та які не викладені у Кримінально-процесуальному кодексі чи опублікованих регламентах суду (стаття 6-3.1).

Пропонований нами метод, безумовно, оптимізує процес судового дослідження, підвищить його якість, забезпечить дійсну змагальність сторін, які на відміну від суду докладно ознайомлені зі змістом зібраних під час досудового розслідування доказів і як ніхто інший здатні ефективно оперувати ними в судовому засіданні, реалізуючи функцію судового доказування. Для цього його суб'єкт повинен не просто перелічити й передати зібрані ним джерела доказів головуючому. Подаючи докази, необхідно пояснювати доказове значення кожного з них, систематизувати докази стосовно попередньої чи наступної тези, наголошуючи на висновках, які витікають із сукупності окремих доказів.

Водночас, як зазначають закордонні дослідники, можливість подати складні судові докази в залі суду таким чином, щоб вони були повністю зрозумілі всім зацікавленим сторонам, залишається проблематичною з огляду на те, що інди-

відуальні суб'єктивні інтерпретації можуть перешкоджати колективному та правильному розумінню складних середовищ та представлених у них свідчень [437].

Дослідження у галузі освіти показали, що учні краще запам'ятовують інформацію, коли залучають більше органів чуття [408]. Тому можна вважати, що суд із більшою ймовірністю братиме участь у дослідженні обставин злочину протягом усього судового розгляду, якщо докази подаватимуться захоплюючим чином. До того ж, ставлення, яке людина має до сказаних слів, відрізняється від того, що вона має до зображень [414, с. 212].

Процеси цифровізації мають вирішальне значення для ефективної роботи судів у XXI столітті [458, с. 7]. Основною перевагою використання технології під час судового розгляду є різноманітність методів презентації, використання яких може допомогти зробити доказ більш переконливим для суду. Тривимірні моделі будівель, наприклад, можуть дати суду можливість отримати уявлення про місце злочину, чого інакше він би не мав. Так само цифрова візуалізація травм жертви може дати ближче й наочне уявлення про серйозність нападу [408].

Одне з найбільш перспективних досягнень у технології залів судових засідань – доповнена реальність (AR), яка накладає тривимірні цифрові візуалізації на реальне середовище, а також взаємодіє в режимі реального часу. Ця технологія може кардинально змінити свідчення потерпілих. Жертви, особливо у справах про сексуальне насильство, часто почуваються ображеними в залі суду, тому вони можуть не захотіти свідчити особисто. Водночас показання, надані за допомогою відеоконференцзв'язку, з меншою, порівняно з технологією AR, імовірністю спричинять співчуття або довіру з боку присяжних [408].

Свідчення AR забезпечують безпечну та ефективну злоту середину. З AR жертви можуть постати перед судом у вигляді голограми, що здається ближчим до особистих свід-

чень, ніж відеоконференція. Ці докладніші зображення дозволяють суду побачити тонкі невербальні сигнали, що впливають на достовірність [408].

Впровадження у зал суду дедалі складніших технологій змінює процес судового розгляду. Сучасні технології особливо корисні у випадках інтенсивного документообігу. Можливість швидкого й ефективного перегляду документів і відеокліпів значно прискорює час судового розгляду [414, с. 216].

Звісно, щоб такі технології працювали, самі зали суду повинні мати можливість їх підтримувати. З іншого боку, якщо метод є надто передовим, аби суб'єкт доказування міг ефективно використати його, він може здатися невмілим. Здатність юриста використовувати технології так само важлива, як і сама технологія [408].

На жаль, у наших судах сторони не використовують не те що сучасні технології, які стали звичайним явищем за межами системи правосуддя, але навіть такі традиційні для західних юрисдикцій методи, як запис інформації на дошці чи мольберті або презентаційні дошки [428]. Безумовно, було б наївним сподіватися на те, що найближчим часом у залах судових засідань України з'явиться «Електронна система подання доказів» [429], що дозволяє сторонам з мінімальними зусиллями подавати документи, кольорові фотографії, предмети, відео та використовувати електронні презентації, щоб доводити подробиці до суду. Вся візуальна презентація за наявності такої програми може бути прокоментована за допомогою анотатора із сенсорним екраном на трибуні або майданчику для свідків; потім роздрукована у кольорі і представлені як доказ [391].

Проте й наявні в українських судах технології вже зараз могли б дозволити сторонам використання ноутбуків, планшетів та інших пристроїв мультимедійної демонстрації доказів у залі суду. Незважаючи на те, що наразі не існує встановлених правил використання технологій у залі суду, використання інтерактивних дисплеїв, відеосвідоцтв та ви-

користання кількох екранів для демонстрації документів, а також схем, графіків, інших матеріалів, що додатково ілюструють досліджувану подію – все це способи, за допомогою яких технології можуть покращити враження від презентації доказів.

Може виникнути сумнів щодо того, чи відбулось безпосереднє дослідження судом усіх наданих сторонами доказів у випадку, коли суддя особисто не оголошує тексти досліджуваних у судовому засіданні документів. Відповідь на це питання має бути позитивною. Судове дослідження – колективний процес, під час якого сторони і суд під керуванням головуючого досліджують наявні докази.

Верховний Суд в одній зі своїх постанов щодо цього зазначив, що мета норм, які регулюють дослідження письмових доказів у суді, полягає в тому, щоб кожна сторона мала можливість звернути увагу суду на аспекти, важливі для обґрунтування її позиції. Якщо з певних причин сторона вважає, що письмовий документ має бути повністю або частково оголошений, вона має право заявити таке клопотання відповідно до частини 1 статті 358 КПК України [242].

Кодекс не визначає, хто саме має оголосити ці докази. Виходячи зі змісту частин 1 та 2 статті 22 КПК України подання суду доказів, і, відповідно, застосування такого способу їх подання, який забезпечить потреби суду й права інших учасників провадження, покладається на сторону, яка надає такі докази або посилається на них. У певних випадках, ураховуючи особливі потреби сторони, суд може прийняти цей обов'язок на себе [242]. Показово, що абсолютна більшість опитаних нами суддів (92,7%) також погодилася з тим, що розкривати зміст доказу в судовому засіданні має сторона, яка його подає до судового дослідження, а не суд, який має бути звільнений від обов'язку оголошувати надані сторонами документи.

Слід зазначити, що в ті часи, коли суд особисто оголошував і обвинувальний висновок, і надані сторонами документи, головуючий був попередньо ознайомлений з матеріала-

ми кримінальної справи й мав змогу завчасно узагальнити зміст кожного документа, щоб надалі навести його в залі судового засідання. Зараз це неможливо, надання суду будь-яких джерел доказів до початку судового розгляду заборонено законом (частина четверта статті 291 КПК України). Відтак покладання на суд обов'язку доведення до присутніх змісту залучених до справи документів означає перечитування у судовому засіданні текстів, які іноді містяться у десятках, а то й сотнях томів.

Такий спосіб отримання відомостей про обставини досліджуваної події не відповідає ані духу закону, ані здоровому глузду. Якби правило безпосередності дослідження судом доказів (стаття 23 КПК України) ототожнювалося з неодмінним оголошенням суддею тексту досліджуваного у судовому засіданні документа, то, за логікою, при колегіальному розгляді справи воно мало б розповсюджуватися на всю судову колегію, що є очевидним абсурдом. Безпосереднє судове дослідження – це особисте сприйняття його учасником вербальної, тобто мовної (усної або письмової) інформації, і з методологічної точки зору немає суттєвої різниці, які органи чуття для цього задіяні.

Разом з тим резюмування змісту документа неминує пов'язане з певними висновками й узагальненнями, що можуть поставити під сумнів неупередженість суду. Про те, що «вбачається з документу» має повідомити сторона; що вгледів у ньому суд, він повідомить у підсумковому рішенні. Розкриття головуючим сутності наведених у документі фактичних даних означає перебирання на себе процесуальних функцій сторони, яка надає його для дослідження.

Необхідно також зазначити, що оголошення документів – це не тільки можливість для сторони, яка на нього посилається, переконати суд у наявності або відсутності певних фактів, воно значною мірою пов'язане з гласністю судового процесу, оприлюдненням, так би мовити, доказів. У нарадчій кімнаті суд ще раз детально вивчає всі докази й надає оцінку

кожному з них з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупності наданих доказів – з точки зору взаємозв'язку та достатності для ухвалення остаточного рішення, після проголошення якого розумна та неупереджена публіка зможе оцінити його справедливість, перевіривши наскільки наведені в ньому висновки відповідають тому, що вона спостерігала у судовому засіданні.

Отже, кожна сторона має прийти до суду з власним «кейсом». Якщо захисник під час досудового розслідування зібрав якісь докази, він не мусить передавати їх слідчому для долучення до матеріалів досудового розслідування. Закон лише зобов'язує його відкрити докази противній стороні та й то тільки на вимогу останньої.

Натомість слідчий через обов'язок виявляти як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого без будь-якого запиту повинен відкрити захисту й надати суду всі зібрані докази, навіть ті, що певним чином суперечать обвинувальній тезі. Без цього досудове розслідування не може вважатися неупередженим і загалом справедливим.

У процесі подання доказів прокурор, адвокат мають продемонструвати перед судом як належність та допустимість окремих джерел фактичних даних, так і логічні зв'язки між ними, доводячи певні обставини, критикуючи докази процесуального супротивника, підкреслюючи недоліки чужих та переваги власних доказів. Інакше суд як і раніше буде сумлінно «бубоніти» незнайомі йому до цього (значні за обсягом, нерідко рукописні) тексти, а сторони нудьгуватимуть через попередню й детальну з ними обізнаність.

Водночас подання доказів не вичерпується наданням суду письмових, електронних документів або речових доказів. Обґрунтування сторонами необхідності допиту свідків, експертів, забезпечення прибуття цих осіб до суду та їх допит перед судом це теж подання доказів – фактичних даних, відомості про які мають допитувані.

При цьому повноваження судді щодо участі у проведенні допиту вельми обмежені. Якщо стосовно допиту підсудного у чинному законі заголовуючим зберіглося право протягом усього допиту ставити запитання для уточнення й доповнення його відповідей, то втручання суду в процес допиту свідка (потерпілого) обмежено контролем за ходом допиту з метою уникнення зайвого витрачання часу та захисту свідків (потерпілих) від образи та недопущення порушення правил допиту. Навіть зняти запитання, що не стосуються суті кримінального провадження, за буквальним змістом закону, головуючий має право за протестом сторони кримінального провадження.

Тож не цілком вірно вважати, що допит у суді веде суддя. Основними та з формального погляду єдиними суб'єктами судового допиту є сторони кримінального провадження. Змагальність процесу передусім від них вимагає бути активними учасниками допиту. Допит прокурора націлений на з'ясування обставин, покладених в основу обвинувачення. Допит захисту спрямовано на обґрунтування заперечень проти нього.

Обидві сторони, таким чином, прагнуть через свідчення допитуваного переконати суд в обґрунтованості своїх аргументів. І саме на них законодавець покладає ведення судового допиту та визначає його послідовність: свідка обвинувачення першим допитує прокурор, а свідка захисту – захисник або обвинувачений, який взяв захист на себе.

Зазначимо, що в судах країн англо-американської правової сім'ї докази зазвичай подаються через свідків, яких викликають особисто для давання показань і перехресного допиту у відкритому судовому засіданні. Реальні (речові) докази, ймовірно пов'язана зі злочином (наприклад, зброя), здебільшого приймаються через особу, яка може свідчити про їхнє походження [393, с. 17]. На наш погляд, такий порядок цілком доцільний і може бути запозичений для включення до технології судового дослідження, можливим шляхом за-

провадження якої в судову практику нам бачиться судове тлумачення, що має своїм завданням не тільки з'ясування та роз'яснення сутності окремих норм законодавства, але й сприяння удосконаленню правового регулювання кримінального судочинства через подолання дефектів і недоліків кримінального процесуального права, надання гнучкості законодавчих формулювань.

Очевидно, що обсяг цього завдання унеможливило його розв'язання через практикований наразі формат роз'яснень окремих законодавчих приписів у постановах Верховного Суду за результатами перегляду судових рішень у конкретних кримінальних справах. Думається, що це гідний виклик для його Пленуму, який має нарешті розпочати реалізацію однієї зі своїх основних та найбільш очікуваних суддівським співтовариством функцій – підготувати роз'яснення та рекомендації з питань дослідження судом обставин і встановлення фактів, запропонувати у межах наявних норм кримінального процесуального законодавства нову технологію судового доказування¹.

¹ Відповідно до пункту 10-2 статті 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Пленум Верховного Суду за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ.

Розділ 3

ОСНОВИ ТАКТИКИ СУДОВИХ ДІЙ

3.1. Поняття та види процесуальних дій суду в кримінальному провадженні

Кримінальний процес – це насамперед регламентована законом діяльність осіб, спеціально уповноважених на здійснення кримінального судочинства. Процесуальна діяльність судді у кримінальному провадженні включає кілька аспектів, найважливішим з яких є пізнавальний. З цього погляду вся його діяльність спрямована на набуття знання про дійсні обставини досліджуваної події й ухвалення на його основі законного, обґрунтованого та справедливого рішення у справі.

Пізнавальна діяльність суду є необхідною умовою аналізу зібраних фактів, оцінки доказів, пізнання істини під час розгляду кримінальних справ [18, с. 128]. Істина в судовому провадженні пізнається в процесі доказування, що здійснюється його суб'єктами шляхом оперування, зібраними під час досудового розслідування та додатково отриманими в ході судового розгляду доказами, на підставі яких суд ухвалює рішення про винуватість або невинуватість особи, притягнутої до кримінальної відповідальності.

Процесуальними засобами доказування в суді є передбачені законом джерела, що містять фактичні дані про обставини, які мають значення для кримінального провадження. Серед них показання обвинувачених, потерпілих, свідків, речі та документи, висновки експертів. Одержання з цих джерел необхідних даних здійснюється через допит, огляд, дослідження речових доказів, експертних висновків, прото-

колів слідчих (розшукових) дій та інших документів, звуко- і відеозаписів.

Проблеми теорії та практики судової діяльності й зокрема питання сутності та класифікації процесуальних дій суду в кримінальному провадженні розглядали Л. Ю. Ароцкер, М. О. Баєв, В. С. Балакшин, В. М. Бозров, О. П. Ващук, Г. А. Воробйов, Ю. М. Грошевий, Л. О. Зашляпін, О. В. Капліна, С. Л. Кисленко, І. І. Когутич, Ю. В. Кореневський, І. І. Кравчук, П. А. Лупинська, О. Р. Михайленко, В. Т. Нор, Ю. К. Орлов, В. О. Попелюшко, П. І. Репешко, С. Б. Росінський, С. В. Стародумов, І. І. Шепітько та інші представники наук кримінального процесу й криміналістики. А втім, у юридичній літературі й донині спостерігається деяка плутанина щодо змісту та обсягу поняття судової дії. Можливо, тому й законодавець уникає використання відповідного терміну попри на те, що він міцно закріпився у науковому та практичному обігу.

Тим часом однозначне визначення цього, як і будь-якого іншого наукового терміну, є важливим теоретичним завданням, розв'язання якого дає досліднику розуміння того, з яким саме об'єктом він має справу в тому чи іншому випадку. Правильне визначення змісту терміну «судова дія» передовсім дозволить відповісти на питання про те, які саме із передбачених законом дій слід вважати судовими.

Відмова законодавця від використання терміну «судова дія» та легального визначення позначеного ним поняття призводить до затяжних теоретичних дискусій з цього питання та певною мірою дезорієнтує практику. Проаналізувавши наявні в науці погляди, С. Б. Росінський зазначає, що деякі вчені взагалі уникають використання категорії «судові дії», вказуючи на те, що суд, як і органи досудового розслідування, проводить слідчі дії або «судові дії слідчого характеру». Окремі фахівці, говорячи про пізнавальні прийоми, що проводяться судом, використовують складніші конструкції: «слідчі дії в судовому провадженні», «слідчі дії, які проводяться судом на стадії судового розгляду» [299].

Сам С. Б. Росінський віддає перевагу терміну «судова дія». Однак, формулюючи, загалом, правильну дефініцію відповідного поняття, слушно наголошуючи на пізнавальній сутності судових дій, автор помилково, як нам здається, ототожнює терміни «судова дія» та «судова дія слідчого характеру», що, на його думку, відрізняються лише лаконічністю та простою сприйняття першого з них [299]. На наш погляд, ці терміни позначають різні за обсягом поняття, які можуть співвідноситися тільки як загальне й окреме, адже якщо є судові дії слідчого характеру, то логічно припустити існування й інших судових дій, які не мають таких характеристик.

Зазвичай, до судових дій слідчого характеру відносять допит, пред'явлення для впізнання, огляд певного місця, речей і документів, визнаних речовими доказами, проведення експертизи, методи яких мають багато спільного з однойменними слідчими діями. Відтак не цілком переконливим уявляється судження І. І. Шепітько, яка категорично відкидає термін «судові дії слідчого характеру» на тій лише підставі, що дії суду нічого спільного з діяльністю слідчого не мають [359, с. 22].

Оцінюючи наукову обґрунтованість цього терміну необхідно акцентувати не на суб'єкті проведення, але виходити з дослідницької сутності відповідних дій слідчого й суду, співставності їхньої правової регламентації. Відтак ключовим словом, що найточніше передає зміст поняття «судова дія слідчого характеру» є не «слідчий», а «слідство», або дослідження.

Проблемним щодо переліку доступних суду дій слідчого характеру є питанням щодо того, чи може суд вдатися до інших, окрім вище названих, способів одержання інформації, яка має значення для кримінального провадження. На нашу думку, відповідь на нього має бути позитивною, адже пізнавальний арсенал суду не вичерпується діями, передбаченими нормами, що регламентують процедуру судового розгляду. Не всі норми, які стосуються порядку проведення

процесуальних дій суду зосереджено у розділі IV КПК України «Судове провадження в першій інстанції». Скажімо, у главі 20 цього Кодексу, норми якої регулюють порядок проведення слідчих (розшукових) дій, зустрічаємо положення щодо отримання судом зразків для експертного дослідження (частина перша статті 245).

Тож, на наш погляд, у необхідних випадках суд має право здійснити й інші, передбачені законом пізнавальні дії. Наприклад, суд з дотриманням етичних норм, обумовлених публічним характером судового дослідження, може провести в судовому засіданні освідування особи, суть якого полягає в огляді людини з метою встановлення на її тілі особливих прикмет або ознак фізіологічного стану, слідів злочину, зокрема порушень шкірного покриву. Необхідність проведення такого огляду виникає, зокрема при розгляді справ про заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило непоправне знівечення обличчя (частина перша статті 121 КК України).

Огляд тіла потерпілого у такому випадку повинен бути проведений судом в обов'язковому порядку, оскільки ступінь тяжкості тілесного ушкодження, що виразилась у непоправному знівеченні обличчя людини, визначається виключно судом, а судово-медичний експерт обмежується лише констатацією непоправності зазначеного ушкодження. Отож, якщо головуючий вважає, що без безпосереднього сприйняття об'єкта освідування суд не зможе скласти думку про певні обставини й переконаний, що проведення такої судової дії не суперечить нормам моралі та не принижує гідність освідуваної особи, він, за наявності згоди останньої, повинен організувати проведення цієї дослідницької дії.

Дискусійним залишається питання віднесення до категорії судових дій оголошення протоколів слідчих (розшукових) дій та інших долучених до матеріалів кримінального провадження документів, дослідження звуко- та відеозаписів, які справді дещо відрізняються від допиту, огляду та інших судо-

вих дій ступенем безпосередності дослідження доказів. І цей аргумент, безсумнівно, справедливий, проте його не можна розцінювати як фактор, що виключає віднесення зазначених процесуальних прийомів до судових дій [299]. Зважаючи на те, що зазначений спосіб отримання доказової інформації за методом дослідження її джерел близький до огляду документів, вважаємо виправданим його віднесення до групи судових дій слідчого характеру.

Однак лише суто дослідницькими діями склад системи судових дій не вичерпується. Зазвичай сторони оперують в суді доказами, зібраними під час досудового розслідування. Проте в судовому засіданні можливі ситуації, що вимагають отримання додаткових відомостей, необхідних для встановлення обставин, які мають важливе значення для кримінального провадження або для перевірки наявних даних. Для цього суд має право розглянути клопотання та ухвалити рішення про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема дозволити сторонам тимчасовий доступ до речей та документів. Також суд за клопотанням сторін на підставі та в порядку, передбачених законом (стаття 333 КПК України), може доручити органу досудового розслідування проведення слідчих дій (наприклад, слідчого експерименту, екстумації та огляду трупа). Ці дії не пов'язані з процесом безпосереднього дослідження, але спрямовані на отримання необхідних для цього об'єктів.

Деякі з дій цієї групи не мають детальної процесуальної регламентації. Проте це не змінює їх цільової спрямованості та швидше говорить про неповноту законодавчого регулювання окремих дій слідчого та суду щодо збирання (одержання) доказів. Йдеться про розгляд судом клопотань учасників судового провадження про витребування певних речей чи документів (пункт четвертий частини другої статті 315 КПК України).

Переконані, що суд з метою реалізації своєї процесуальної функції – ухвалення законного й обґрунтованого рішення

ня у справі, діючи у межах судового розгляду, має право і з власної ініціативи витребувати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб речі, документи, відомості, необхідні для перевірки достовірності та допустимості наявних доказів. Така необхідність може виникнути, наприклад, у разі призначенням за ініціативою суду повторної експертизи, для проведення якої необхідні додаткові дані, що містяться у медичних, технічних, бухгалтерських та інших документах.

Отже, всі судові дії мають спільні риси, але й властиві кожній з них особливості, відрізняються характером розв'язуваних завдань, порядком проведення, своєрідністю використовуваних при цьому прийомів. В основі розмежування судових дій за підвидами лежать розбіжності у ступені пізнавальної виразності, особливостях процесуальної регламентації та пов'язаних з цим методах проведення. Більшість з них можна кваліфікувати як власне пізнавальні або суто дослідницькі – це судові дії слідчого характеру, вони спрямовані лише на дослідження доказів.

Решта судових дій не має вираженого дослідницького характеру, їх завдання – отримання додаткових джерел фактичних даних щодо предмета судового дослідження чи об'єктів, які підлягають дослідженню. І все-таки вони є першим кроком на шляху до пізнання досліджуваної події, що дозволяє говорити про пізнавальну спрямованість таких дій і на цій підставі зарахувати їх до групи судових дій, об'єднаних спільною метою – отримання відомостей про обставини, що підлягають доказуванню. У своїй сукупності вони утворюють цілісну систему, елементи якої об'єднані метою встановлення істини у справі – тим, заради чого, власне, й здійснюється пізнавальна діяльність суду.

На підставі наведеного вважаємо головною ознакою, що відрізняє судову дію від інших процесуальних дій суду, є її пізнавальна спрямованість. Саме цей аспект найбільш виразно

віддзеркалює сутність судових дій. Кожна з них напрямлена на отримання відомостей про обставини, що підлягають доказуванню, а в своїй сукупності вони мають за мету встановлення істини у справі шляхом дослідження й перевірки наявних та отримання додаткових доказів. До інших сутнісних ознак, що дозволять нам у підсумку сформулювати визначення цього поняття, відносимо законодавчу регламентованість та колективний характер процесу дослідження.

Окремі науковці включають до системи судових дій організаційно-забезпечувальні та судово-контрольні дії суду [116, с. 200]. Дійсно, під час судового провадження суд здійснює низку процесуальних дій, спрямованих на створення умов необхідних для успішного проведення судового розгляду. Щодо основної діяльності суду – судового дослідження вони мають другорядний, підлеглий, допоміжний характер. До числа завдань, розв'язуваних через проведення судових дій цієї групи, питання, пов'язані з підготовкою до судового розгляду: визначення дати та місця його проведення, складу учасників; розгляд клопотань суб'єктів судового провадження; вчинення інших дій, необхідних для підготовки та проведення судового розгляду, що можуть бути класифіковані як організаційно-підготовчі.

Крім цього, на цій стадії кримінального провадження використовуються окремі форми судового контролю. Зокрема, розглядаються скарги на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора при застосуванні заходів безпеки та щодо відмови у визнанні потерпілим, здійснюються судові виклики, приводи, накладення грошового стягнення, вживаються запобіжні та інші обмежувальні заходи, застосовуються заходи процесуального впливу щодо порушників порядку судового засідання.

Однак, по-перше, слід зазначити, що не всі заходи забезпечення кримінального провадження, застосовувані судом, є контрольними. Про який контроль може йтись у разі, коли виклик до суду, привід або грошове стягнення застосовують-

ся за ініціативою суду? По-друге, від дій, здійснюваних слідчим суддею в межах свої повноважень, вони відрізняються більшою орієнтованістю на досягнення дієвості судового провадження, запобігання та припинення неправомірної поведінки його учасників, оскільки на відміну від слідчого судді суд особисто веде кримінальне провадження й відповідає за забезпечення швидкого, повного та неупередженого судового розгляду з безумовним дотриманням при цьому прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

По-третє, й це головне, ані організаційно-підготовчі, ані так звані судово-контрольні дії не мають безпосереднім і провідним завданням одержання доказової інформації й через це не можуть бути включені до системи судових дій. Тож усі вони цілком обґрунтовано можуть бути об'єднані в одну – організаційно-забезпечувальну групу процесуальних дій суду. Віднесення організаційних, підготовчих, забезпечувальних дій суду до категорії судових розмиватиме систему, елементи якої структурно пов'язані спрямованістю на спільний результат – отримання достовірного знання щодо предмета доказування в кримінальному провадженні.

Отже, нами у загальних рисах розглянуто дві основні групи процесуальних дій суду: судові й організаційно-забезпечувальні. Однак їхня класифікація була б неповною без визначення в ній місця значного за обсягом кола дій суду, пов'язаних з рухом справи, а також дій, передбачених процедурою судового розгляду. Усі вони можуть бути віднесені до третьої групи з найменуванням «інші процесуальні дії суду».

Виходячи з цього, процесуальні дії суду в кримінальному провадженні можна визначити як систему регламентованих законом судових, організаційно-забезпечувальних, а також інших процесуальних дій, пов'язаних з рухом справи й процедурою судового розгляду. Відповідно до цього її елементами є:

1) судові дії:

– судові дії слідчого характеру – допит, пред'явлення для впізнання, огляд місця та речових доказів, освідчування, при-

значення експертизи, дослідження протоколів слідчих (розшукових) дій та інших документів, звуко- і відеозаписів;

– інші судові дії пізнавальної спрямованості – отримання зразків для експертного дослідження, витребування речей і документів, надання тимчасового доступу до речей і документів, доручення органу досудового розслідування про проведення окремих слідчих (розшукових) дій;

2) організаційно-забезпечувальні дії суду:

– підготовчі дії – визначення дати, місця проведення та суб'єктного складу судового розгляду, розгляд клопотань його учасників судового, скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора про відмову у визнанні потерпілим та щодо застосування ними заходів безпеки, вчинення інших дій, необхідних для підготовки до судового розгляду;

– забезпечувальні дії – судові виклики, приводи, грошові стягнення, запобіжні та інші обмежувальні заходи;

3) інші процесуальні дії суду:

– пов'язані з рухом справи – відкладення судового розгляду та призупинення судового провадження, об'єднання та роз'єднання кримінальних справ, спрямування справи за підсудністю;

– передбачені процедурою судового розгляду – оголошення складу суду, роз'яснення права відводу, встановлення особи обвинуваченого та роз'яснення йому суті обвинувачення, розгляд клопотань учасників судового провадження та ін.

Підсумовуючи, ще раз підкреслимо значення пізнавальних дій як ключових актів діяльності суду в кримінальному провадженні та з огляду на це у наступних частинах цього розділу розглянемо тактику судових дій – врегульованих законом процесуальних дій пізнавальної спрямованості, що здійснюються суб'єктами доказування під керуванням та за безпосередньої участі суду або за його дорученням іншими уповноваженими особами з метою встановлення істини у

справі шляхом дослідження та перевірки наявних і отримання додаткових доказів.

3.2. Загальні положення тактики судових дій

Судові дії є єдиним способом отримання судом фактичних даних щодо обставин досліджуваної ним події. Від їх успішного проведення залежить ефективність судового доказування та досягнення завдань кримінального судочинства загалом. У межах теорії криміналістичного забезпечення судового провадження підлягають розробленню гносеологічні, тактичні та технологічні проблеми *судових дій*.

Тактичні та психологічні особливості окремих судових дій розглядались у роботах О. С. Александрова, Л. Ю. Ароцкера, В. М. Бабунича, В. Л. Васильєва, В. К. Весельско-го, М. Й. Вільгушинського, Г. А. Воробйова, І. І. Когутича, В. Я. Колдіна, В. О. Коновалової, Ю. Г. Корноухова, В. О. Попелюшка, М. І. Порубова, К. В. Проніна, М. О. Селіванова, М. В. Терзієва, А. Г. Тимофєєва, В. Г. Тихині, П. П. Цветкова, В. Ю. Шепітька, М. Г. Щербаковського та інших криміналістів, внесок яких у створення підвалин судової тактики незаперечний. Однак комплексне розроблення проблем криміналістичного забезпечення судового провадження в сучасних правових реаліях лише починається й формування основ тактики судових дій є одним з провідних завдань цього напрямку криміналістики.

Як процесуальні способи отримання та перевірки доказів, судові дії ґрунтуються на відповідних правових нормах. До основних правил проведення судових дій відносяться вимоги законності, поваги до людської гідності, положення про презумпцію невинності, забезпечення права на захист, змагальність сторін, безпосередність дослідження доказів, гласність, відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами.

Порядок проведення окремих видів судових дій (допиту, огляду, пред'явлення для впізнання та ін.) регламентований нормами глави КПК України, присвяченої процедурі судового розгляду. Практичному втіленню законодавчих конструкцій мають сприяти знання суддею криміналістичних моделей судових дій, що розробляються наукою криміналістикою. Насамперед це стосується тактики судових дій як процесу інформаційної взаємодії суду з об'єктами його впливу.

Судова дія як серцевина системи судового провадження й сама є складним системним явищем. Тому й вивчатися вона повинна як система у всьому розмаїтті компонентів і зв'язків. Основними елементами структури тактики судової дії є суб'єкт, об'єкт, мета, конкретні завдання, окремі конструктивні, організаційні, комунікативні, власне пізнавальні, посвідчувальні дії та співвідносні з ними методи і прийоми, а також результат судової дії, як усвідомлений та певним чином відображений судом підсумок її проведення.

При першому наближенні відповідь на питання про суб'єкт судової дії здається абсолютно очевидним – якщо дія судова, то й здійснює її суд (суддя). Проте не все так просто. Організатором судової дії справді є суддя, який головує у справі. Він же керує її проведенням. Однак учасниками судової дії слід вважати всіх суб'єктів доказування, оскільки всі вони з огляду на покладені на них законом функції або зацікавленість у результатах судового провадження беруть активну участь у її проведенні й так чи інакше здійснюють операції, які передбачаються технологією проведення тієї чи іншої дії.

Таким чином, судова дія як елемент процесу колективного дослідження обставин кримінального правопорушення здійснюється судом та іншими учасниками кримінального провадження під керуванням суду та за його безпосередньої участі. Предметом пізнання при цьому виступають певні фрагменти минулої реальності та обставини їх розслідування, а об'єктами пізнавальних дій – носії доказової інформації

(особи, предмети, документи, пов'язані з досліджуваною подією).

Не всі судові дії однаково розповсюджені в судовій практиці. Найпоширенішою судовою дією слідчого характеру є допит, без проведення якого не можливе жодне судове провадження (статті 351-354, 356 КПК України). Доволі часто в судовому засіданні оглядаються речові докази, досліджуються документи, протоколи слідчих дій, звуко- та відеозаписи (статті 357-359 КПК України). Важливою пізнавальною дією залишається проведення експертизи за ухвалою суду (стаття 332 КПК України).

Практично не проводиться в суді пред'явлення для впізнання (стаття 355 КПК України). Поодинокими є випадки огляду судом певного місця або речових доказів поза межами суду, але це й не дивно, адже огляд на місці визначено законодавцем як дія, що проводиться у виняткових випадках (стаття 361 КПК України).

Будь-яка дія спрямована на досягнення певної мети – ідеального прагнення, що дозволяє побачити перспективи чи реальні можливості штучної функціонуючої системи. Узагальнено мета кожної судової дії зводиться до отримання достовірних відомостей про обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Конкретні цілі окремих процесуальних актів можуть полягати в одних випадках в одержанні від фізичних осіб вербальної інформації про відомі їм обставини досліджуваної події, в інших – у дослідженні речей і документів та отриманні невербальної доказової інформації, що міститься в них. Поряд із цим судові дії (наприклад, пред'явлення для впізнання, огляд, експертиза) проводяться для перевірки, конкретизації, уточнення наявних даних, зокрема через отримання необхідних для цього додаткових доказів (доступ до речей та документів, доручення щодо проведення слідчих дій).

Класифікація способів отримання, перевірки та дослідження доказів на вербальні та невербальні в теорії кримі-

нального процесу та криміналістики є досить поширеною. В її основу покладено різницю в методах одержання доказової інформації (за С. А. Шейфером). Залежно від того який з пізнавальних методів є превалюючим судову (слідчу) дію відносять до категорії вербальних (мовленневих) або невербальних, при проведенні яких опис та розпитування поступається спостереженню, виміру, порівнянню та ін.

Під невербальними судовими діями у найзагальнішому сенсі слід розуміти регламентовані кримінальним процесуальним законом засоби безпосереднього дослідження судом матеріальних носіїв інформації з метою отримання відомостей про обставини, що мають значення для кримінального провадження. Чинне законодавство дозволяє віднести до таких дослідження речових доказів, освідування та огляд на місці.

До цієї ж групи судових дій з певним застереженням включається й пред'явлення для впізнання, проведення якого засноване на поєднанні методів спостереження, порівняння та опитування. Однак, треба сказати, що в умовах колективного дослідження доказів, за якого кожен з його учасників має право ставити запитання свідкам, експертам, спеціалістам щодо оглянутих речових доказів (частини треті статей 357, 358 КПК України), звертати увагу суду на те, що, на їхню думку, може мати доказове значення при огляді на місці (частина четверта статті 361 КПК України), невербальними такі дії можуть вважатися лише умовно.

Мета реалізується шляхом розв'язання завдань, тобто окремих цілей, яких бажано досягти на певному етапі. Цілі судової дії реалізуються шляхом розв'язання найрізноманітніших тактичних завдань. Наприклад, до завдань допиту можна віднести встановлення психологічного контакту з допитуваним, відновлення у пам'яті сприйнятих колись фактів, нейтралізацію протидії, подолання відмови від давання показань, спонукання до співпраці, розпізнання неправдивих показань, викриття брехні тощо. Основними завданнями ог-

ляду речового доказу є дослідження об'єкта та демонстрація слідів кримінального правопорушення, обґрунтування їхнього зв'язку з досліджуваною подією. Освідчування має своїм завданням виявлення та посвідчення наявності особливих прикмет, фіксацію пошкоджень на тілі особи, що оглядається. Тактичними завданнями пред'явлення для впізнання є ототожнення суб'єктом індивідуально визначених об'єктів упізнання або встановлення їхніх відмінностей, перевірка показань, що передували впізнанню.

Проте, незалежно від того, чи має судова дія власне дослідницький характер чи спрямована на отримання необхідних для цього об'єктів, чи пов'язана вона з одержання вербальної або переважно невербальної інформації, діяльність суду з її проведення складається з кількох етапів. Технологічно судова дія є системою впорядкованих, послідовних, різних за своїм змістом, окремих дій та операцій, що включає 1) прийняття рішення про проведення судової дії, 2) підготовку її проведення, 3) безпосередній акт пізнання, 4) фіксацію та 5) оцінку його результатів. Особливості кожного етапу визначають необхідність відповідного набору прийомів, що оптимізують реалізацію його тактичних завдань. Розроблення оптимальної функціональної моделі судової дії, що відображає особливості поетапного досягнення цілей, які стоять перед ним, є одним з важливих завдань концепції криміналістичного забезпечення судового провадження.

Будучи системним явищем, кожна судова дія водночас є частиною системи вищого рівня, якою є судовий розгляд. Склад останньої у кожному конкретному випадку залежить від ситуації, що склалася у справі. В одних випадках система судового розгляду охоплює весь комплекс організаційно-забезпечених та пізнавальних дій суду, в інших – включає допит обвинуваченого та мінімально необхідний для проведення судового засідання набір підготовчих заходів.

Діяльність суду в кримінальному провадженні складається з послідовного прийняття та втілення різноманітних

процесуальних і тактичних рішень. На відміну від слідчого, який здебільшого самостійно приймає рішення щодо проведення необхідної слідчої дії, суддя, зазвичай, керується пропозиціями сторін кримінального провадження щодо обсягу доказів, дослідження яких потребує проведення відповідних судових дій. Звісно, він вільний у визначенні переліку таких дій, однак завжди повинен пам'ятати про те, що необґрунтована відмова у задоволенні заявленого щодо цього клопотання може призвести до неповноти судового розгляду та як наслідок до скасування судового рішення.

З моменту прийняття рішення про проведення судової дії розпочинається робота з організаційно-тактичного забезпечення його реалізації. У необхідних випадках таке рішення оформляється ухвалою суду, наприклад, про витребування речей та документів, про проведення експертизи, про доручення органу досудового розслідування провести окрему слідчу дію та ін.

На першому етапі необхідно сформулювати завдання судової дії, ознайомитися з відповідним нормативним матеріалом, криміналістичними рекомендаціями щодо її проведення. Далі слід вирішити питання, пов'язані з моментом проведення судової дії, визначенням кола її учасників, необхідністю використання технічних засобів, залучення спеціалістів.

Важливою складовою цього етапу є побудова когнітивного образу майбутньої дії, прогнозування поведінки її учасників і можливих сценаріїв розвитку ситуації та розроблення відповідно до них альтернативних варіантів власних дій. Якість такої конструкції залежить від обсягу відомостей про результати досудового розслідування, особистості учасників судової дії, їхніх відносини між собою та ставлення до досліджуваної події.

Рішення щодо обсягу та послідовності проведення пізнавальних дій суд приймає безпосередньо перед початком дослідження доказів, про наявність джерел яких заявлено сторонами кримінального провадження. З огляду на це уяв-

ляється недостатньо переконливим включення окремими авторами до системи загальних основ тактики судової дії положення щодо раптовості її проведення [199, с. 132], адже одним із ключових завдань організаційно-підготовчого етапу судового провадження є запобігання, або принаймні мінімізація, ймовірності усіляких несподіванок під час судового розгляду. Раптовість судової дії – це стереотипне запозичення відповідного прийому, що справді надзвичайно ефективно використовується слідчою тактикою. Навіть «за тактичної необхідності» судова дія не повинна бути раптовою, що, звісно ж, не виключає застосування окремих неочікуваних прийомів у ході її проведення.

Суд позбавлений можливості попередньо ознайомитися з наявними у сторін доказами, тому вихідні дані, які він має на початок судового розгляду, дуже обмежені. За таких обставин інформаційною базою для побудови прогностичної моделі судової дії є відомості, наведені в обвинувальному акті та додатках до нього, а також отриманих під час підготовчого судового засідання документів, заявлених клопотань та висловлених у ході їх обговорення міркувань. Безсумнівно, важливе тактичне значення має з'ясування головуючим ставлення підсудного до пред'явленого обвинувачення та вступні промови сторін, які на практиці, на жаль, не надто охоче використовують таку можливість¹.

Завдання судової дії, що відображаються у плані її проведення, формуються насамперед особами, які порушують питання щодо необхідності проведення тієї чи іншої пізнавальної дії. Обґрунтовуючи заявлене клопотання, його суб'єкти мають повідомити про очікувані результати та переконати суд у тому, що вони мають значення для кримінального провадження.

¹ На запитання щодо того, чи користуються сторони правом на вступні промови, ствердно відповіли лише 17,9 % опитаних нами суддів. Решта дали негативну відповідь (17,9 %), або повідомили, що це трапляється рідко (24,4 %) або дуже рідко (28,2 %).

Завдання судової дії можуть змінюватися через зміну судової ситуації. У цьому випадку виникає необхідність переходу до іншого сценарію і добре, якщо відповідна альтернатива була передбачена головуючим під час підготовки до судової дії та розроблення плану її проведення. Інакше судді доведеться коригувати лінію поведінки в екстремальних умовах, що не може гарантувати продуктивність його дій.

План проведення судової дії, крім зазначення завдань та моменту її проведення, повинен містити інформацію про:

- а) осіб, щодо яких проводиться судова дія та об'єкти, щодо яких вона проводиться;
- б) докази, необхідність використання яких може виникнути під час проведення судової дії;
- в) прийоми роботи з цими доказами, послідовність їх застосування залежно від розвитку ситуації;
- г) технічні засоби, якщо їх використання передбачається тактикою судової дії.

Визначаючи коло учасників судової дії, необхідно керуватися як приписами закону, так і криміналістичними рекомендаціями щодо тактики проведення відповідної дії. Обов'язковими учасниками судової дії є суд і сторони кримінального провадження, а також особа, щодо якої вона проводиться. Залежно від специфіки судової дії її обов'язковими учасниками також можуть бути законний представник малолітнього свідка (потерпілого), педагог чи психолог та ін.

Розроблений план здійснюється на етапі безпосереднього проведення судової дії. Сформульовані судом пізнавальні завдання розв'язуються за допомогою відібраних відповідно до попередньо визначених альтернатив тактичних засобів (методів і прийомів). Тактико-криміналістичним засобом є процесуальна та організаційна форма реалізації найбільш доцільних і допустимих способів дій щодо дослідження доказів учасниками судового провадження та судом з метою успішного розв'язання завдань кримінального судочинства.

Судові дії здійснюються за допомогою певних методів та прийомів, що співвідносяться з конкретною ситуацією судового розгляду та умовами, у яких він відбувається. Працюючи з об'єктами судової дії, суд використовує практичні методи дослідження, зокрема розпитування, спостереження, вимір, порівняння тощо, а також методи розумової діяльності (моделювання, прогнозування, аналіз, синтез, узагальнення та ін.).

Тактичний прийом виступає окремим виразом методу, його конкретизацією щодо ситуації, що склалася. Фактично кожен метод реалізується через сукупність окремих прийомів, які напрацьовуються судовою практикою, аналізуються, узагальнюються криміналістичною наукою та рекомендуються нею до застосування суб'єктами судового доказування. Якщо методом отримання показань є розпитування, то прийомами його здійснення є збудження асоціативних зв'язків, пред'явлення доказів, стимулювання позитивних якостей допитуваного, використання протиріч між його показаннями та іншими матеріалами справи, деталізація показань, припущення легенди тощо.

Тактичний прийом судової дії можна визначити як оптимальний у даній ситуації спосіб реалізації її завдань. Він не носить нормативного характеру, суддя на свій розсуд обирає спосіб дії, який, на його погляд, є найефективнішим для конкретного випадку, виходячи з оцінки умов кримінального провадження, обстановки судового засідання, беручи до уваги психологічні особливості осіб, з якими йому доводиться взаємодіяти під час проведення судової дії.

Водночас тактичні прийоми отримання та дослідження доказів у суді не повинні суперечити вимогам закону та загальноновизнаним нормам моральності. Використання тактичного прийому не має принижувати честь і гідність учасника судової дії, загрожувати його життю або здоров'ю, допускати поширення відомостей про деталі інтимного та сімейного життя особи тощо. Гарантією достовірності отри-

маних за допомогою тактичного прийому результатів є його наукова обґрунтованість.

Як зазначалось у попередньому розділі цього дослідження, розроблення засобів захисної діяльності не відноситься до предмета науки криміналістики. Здійснюючи функцію захисту у судовому провадженні, адвокат використовує загальні та окремі тактичні прийоми, розроблені криміналістикою в незмінному або пристосованому до захисної діяльності виді, а також специфічні прийоми, напрацьовані адвокатською практикою.

Серед загальних прийомів сторони захисту використання недоліків досудового розслідування та судового розгляду, порушень слідчим, прокурором та судом вимог процесуального закону, подання клопотань про визнання доказів очевидно недопустимими тощо. До окремих належать прийоми, застосовувані захисником під час проведення певних процесуальних дій.

Особливість тактики сторони захисту полягає ще й у тому, що на відміну від сторони обвинувачення, версія якої викладається в обвинувальному акті та обґрунтовується доказами, відкритими протилежній стороні після закінчення досудового розслідування, захист не зобов'язаний розкривати свій тактичний задум і наявні докази. Сторона захисту повинна відкрити, наявні у неї докази, лише на запит прокурора (частина шоста статті 290 КПК України) і може скористатися ними фактично на будь-якому етапі судового провадження, бо має право збирати докази й на стадії судового розгляду (пункт другий частини четвертої статті 42 КПК України). Тож, обравши та узгодивши з обвинуваченим відповідну лінію захисту, адвокат вільний у виборі тактики її реалізації. Він сам визначає момент пред'явлення тих чи інших доказів та подання клопотань.

З огляду на це до завдань криміналістики слід віднести розроблення тактики проведення слідчих і судових дій за участю захисника, оскільки неможливо належним чином

організувати їх проведення, змодельовати лінію поведінки захисника, спрогнозувати наслідки застосування ним прийомів і комбінацій на результати окремої процесуальної дії чи кримінального провадження загалом без знання про засоби захисної діяльності та без рефлексії тактики захисту.

Важливе значення для тактики судової дії мають процесуальні умови судового дослідження. Змагальність сторін, гласність судового провадження, особиста участь обвинуваченого у всіх судових діях є для суду законодавчою даністю. Про вплив ситуаційних факторів та процесуальних умов судового розгляду на тактику суду у кримінальному провадженні йшлося у попередньому розділі. Істотними для вибору тактики судової дії також є:

- характер кримінального правопорушення;
- процесуальний статус особи, щодо якої проводиться судова дія, її ставлення до учасників процесу, до суду та досліджуваної ним події, зацікавленість щодо результатів кримінального провадження;
- ступінь поінформованості об'єкта тактичного впливу про значення для кримінального провадження відомостей, які від нього вимагаються;
- умови сприйняття особою інформації, що відноситься до предмета судової дії;
- соціально-психологічні, моральні, фізичні, психічні та інші особливості носія інформації.

Центральним моментом для системи є результат, оскільки будь-який комплекс і будь-яка множина стають системою тільки завдяки результату [7, с. 44]. Результат судової дії – це її підсумок, який відбиває рівень реалізації поставленої мети. В одних випадках аналіз та оцінка результатів судової дії дозволяє задовольнитися досягнутим рівнем знання про предмет судового дослідження та ухвалити на його основі остаточне судове рішення (коли дослідження доказів обмежене допитом підсудного, що повністю визнав себе винним), в інших – вимагає створен-

ня нової або коригування раніше розробленої моделі судового розгляду.

Факт проведення судової дії фіксується в журналі судового засідання, а перебіг – за допомогою звуко- та відеозаписувальних засобів. Проведення огляду місця та його результати відображаються в окремому документі – протоколі огляду місця та можуть фіксуватися технічними засобами.

Віддзеркалення оцінки результатів судової дії здійснюється сторонами в судових дебатах, а судом у підсумковому рішенні у справі з позицій допустимості та достовірності отриманих результатів та визначення їхньої значущості для встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Зрозуміло, що учасниками судової дії одному й тому ж результату може бути надана різна оцінка: від позитивної та нейтральної до негативної. Все залежить від процесуального інтересу суб'єкта доказування. І лише для безстороннього суду будь-який результат є позитивним, якщо в ньому втілено достовірне знання про предмет судового дослідження.

3.3. Судовий допит: види, методи, технологія

Допит є найпоширенішою та найскладнішою судовою дією, що полягає в отриманні від обвинувачених, потерпілих, свідків відомостей про обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. Тактичні та психологічні особливості окремих судових дій розглядалися у роботах Л. Ю. Ароцкера, В. М. Бабунича, В. Л. Васильєва, В. К. Весельського, М. Й. Вільгушинського, Г. А. Воробйова, М. М. Гапановича, О. В. Кобенка, І. І. Когутича, В. О. Коновалової, М. І. Порубова, К. В. Проніна, В. Ю. Шепітька та інших авторів, дослідження яких здебільшого відносяться або до радянського періоду розвитку криміналістики або до етапу, що передував введенню в дію КПК України 2012 року.

Звісно, ця обставина жодним чином не применшує значущості попередніх наукових здобутків для формування теоретичних підвалин тактики судового допиту. Проте чинний закон суттєво змінив процесуальний порядок проведення цієї пізнавальної дії (стаття 351-354, 356 КПК), що визначає актуальність подальшого розроблення відповідного напряму криміналістичної тактики. Серед досліджень останнього часу слід назвати кандидатські дисертації В. М. Бабунича, М. С. Максимішин, окремі роботи Костюченко О. Ю., М. С. Туркоти, В. С. Чернецької, І. І. Шепітько, Л. Ю. Янкової.

Вивчення нагальних проблем криміналістичного забезпечення судового допиту вимагає насамперед уточнення загальних засад його тактики, з-поміж яких нами були виділені й описані: (а) законність, (б) етичність, (г) об'єктивність, всебічність та повнота; (ґ) субсидіарна активність суду та (д) його неупередженість; (е) цілеспрямованість; (є) планомірність; (ж) урахування відомостей про особистість допитуваного [180].

Попри те, що метою тактики як слідчого, так і судового допиту є отримання показань, які б об'єктивно та повно віддзеркалювали раніше сприйняту допитуваним дійсність, умови проведення допиту слідчим та судом суттєво різняться. З огляду на це засоби тактичного забезпечення судового допиту вочевидь матимуть певну специфіку, що обумовлена низкою досліджених нами факторів, до яких відносяться: 1) публічність судового розгляду; 2) динамічність судового дослідження; 3) обізнаність сторін щодо суттєвих елементів висунутого обвинувачення та наявних доказів; 4) більша, порівняно зі слідчим допитом, віддаленість у часі досліджуваної події [181].

Наведені особливості істотно відрізняють судовий допит від допиту на досудовому слідстві. Водночас існує низка паралелей між судовим та слідчим допитом і ці паралелі, очевидно, слід шукати у сфері комунікації [381, с. 63], що вивчається наукою психологією, на даних якої переважно базується тактика допиту.

Вважається, що гарні допитувачі мають необхідні юридичні знання та володіють психологічними методами. Юридична компетенція дозволяє їм визначати, що вони хочуть встановити (матеріальне право) і який шлях буде правильним (формальне право). Комунікативні психологічні навички допомагають успішно йти правильним шляхом [403, с. 4].

Тож попри суттєві відмінності умов, у яких відбуваються допити на досудовому слідстві та в суді, переважна більшість прийомів слідчого допиту легко може бути пристосована до умов судового розгляду з неодмінним урахуванням його обстановки та процесуальних функцій суб'єктів доказування. Тому в межах цього дослідження немає потреби детально зупинятися на процесах формування показань та прийомах отримання від особи повних, всебічних і достовірних відомостей про обставини, що відносяться до предмета допиту. Вони досить глибоко досліджені юридичною психологією та розроблені криміналістичною тактикою.

Звісно, адаптація прийомів слідчого допиту до потреб суду – доволі важливий напрям судової тактики. Однак наша мета інша – створити сучасну технологію судового допиту, систему послідовних дій його суб'єктів, елементами якої мають стати положення закону та правила, що прямо не передбачені його нормами, але впливають з них і з огляду на це набувають нормативного характеру.

Види судового допиту

Загально визнаним у криміналістиці є поділ судового допиту за видами на основний, додатковий і повторний, а за методами проведення – на прямий, перехресний і шаховий. Попри те, що додатковий і повторний допити різняться за змістом, на практиці сторони не надто розбірливі у використанні спеціальної термінології. У кримінальних справах нерідко зустрічаються клопотання про проведення «додаткового допиту», тоді як фактично мається на увазі повторний, або навпаки, ставиться питання щодо проведення повторного допиту там, де має місце додатковий.

Протилежним до поняття «додатковий» є термін «основний». Різниця між основним і додатковим допитом полягає в обсязі отримуваної за його допомогою інформації. У першому випадку має бути розкрито весь предмет допиту, проте з різних причин виникають певні прогалини, залишаються нез'ясованими окремі факти й обставини. Виявляються ж ці недоліки найчастіше після закінчення основного допиту, під час аналізу його змісту з позиції всебічності та повноти.

Також необхідність додаткового допиту може бути викликана заявою допитаної особи про бажання дати додаткові свідчення у зв'язку з пригадуванням деяких важливих для справи моментів. Додатковий допит не звернений до предмета допиту загалом, а тільки до окремих відомостей, якими й усуваються недоліки, проведеного раніше основного допиту. Таким чином, додатковий допит вторинний щодо основного, похідний від нього і є допоміжним.

Підставою розмежування первинного (основного) та повторного допитів є послідовність їх проведення. Будь-який перший допит – первинний, повторним же є будь-який подальший допит однієї й тієї ж особи. Повторні допити можуть бути основними та додатковими. Коли за допомогою повторного допиту вирішується завдання з дослідження всього предмета допиту, він буде основним. Якщо ж повторний допит проводиться з метою уточнення, конкретизації фактів і обставин, він є додатковим.

Повторний допит проводиться з метою усунення протиріч у показаннях допитаної особи з іншими дослідженими судом доказами. Не виключено також, що допитаний з власної ініціативи під тиском певних обставин або зацікавлених осіб заявить про неправдивість своїх попередніх показань, що також є підставою для повторного допиту. Які з показань – початкові чи повторні є достовірними, слід вирішити суду із застосуванням тактичних прийомів виявлення брехні.

Методи судового допиту

Методами судового допиту є прямий, перехресний та шаховий способи отримання показань, а також одночасний допит двох або більше осіб. Прямий допит – це перший допит викликаної до суду особи, який проводиться суб'єктом доказування зацікавленим у використанні отриманих від допитуваного відомостей з метою обґрунтування своїх доводів і заперечень. Прямий допит завжди передуює застосуванню шахового та перехресного допиту.

Право на перехресний допит закладене у підпункті «d» пункту 3 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [127]¹, згідно з яким кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право, щонайменше, допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення. У національному законодавстві України право перехресного допиту закріплене в частині сьомій статті 352 КПК України, де сказано, що після прямого допиту протилежній стороні кримінального провадження надається можливість перехресного допиту свідка.

Перехресний допит лежить в основі змагального судочинства. Тільки пройшовши випробування «чистилищем» перехресного допиту, показання стає «судовим доказом». Без перехресного допиту неможливо уявити формування доказової бази у справі в умовах змагальності, оскільки різного роду обмеження – офіційні чи неофіційні – на проведення перехресного допиту є свідченням несправедливості процедури [1, с. 196].

Обмеження сторони захисту в реалізації права на допит свідка безпосередньо під час судового розгляду, є істотним порушенням прав людини та основоположних свобод, а отже

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

підставою для визнання доказу недопустимим, що унеможливило його використання як основи обвинувального вироку. Такого висновку дійшов Верховний Суд, переглядаючи рішення, в якому суд першої інстанції послався на показання надані свідком під час проведення слідчого експерименту, не врахувавши, що цей доказ відповідно до частини першої та пункту п'ятого частини другої статті 87 КПК України є недопустимим для доведення винуватості засудженого, оскільки сторона захисту не отримала можливості допитати свідка в судовому засіданні, що є порушенням права на перехресний допит [256].

За загальним правилом, право перехресного допиту свідка супротивника за фактами та обставинами, з'ясованими під час проведення прямого допиту, є непорушним, а відтак не може обмежуватися судом. Воно зумовлюється необхідністю забезпечення принципу безпосередності дослідження доказів, що дає стороні можливість з'ясувати всі обставини, які вона вважає важливими для вирішення справи, уточнити показання свідка та поставити під сумнів ті чи інші повідомлення особи або її репутацію [68, с. 278].

Водночас у судовій практиці трапляються ситуації, що унеможливають перехресний допит свідка, зокрема раніше допитаного іншим складом суду. В цьому зв'язку важливо розглянути підходи до оцінки допустимості отриманих від нього відомостей як доказів.

У розглянутій ЄСПЛ справі «Фамуляк проти України» заявник з-поміж іншого стверджував, що його справа була передана для повторного розгляду іншому судді без можливості допитати осіб, які свідчили проти нього. Проте Суд виявив, що в цій справі існувало достатньо процесуальних гарантій для того, аби компенсувати неможливість проведення заявником нового перехресного допиту свідків під час свого повторного судового розгляду іншим суддею і забезпечити, щоб провадження загалом було справедливим. Зокрема, він мав можливість у повному обсязі допитати свідків

проти нього під час першого судового розгляду, тоді як новий суддя мав можливість покладатися на протоколи їх свідчень та особисто допитав ключового свідка, жертву [271].

Цей підхід був застосований також Верховним Судом, який в одній зі своїх постанов зазначив, що навіть попри наявність свідчень особи зафіксованих у ході минулого судового розгляду справи, після скасування попереднього рішення сторона має право вимагати допиту такої особи під час нового судового розгляду. В такому випадку суд має вжити всіх необхідних заходів для забезпечення реалізації нею такого права. Водночас, якщо попри всі необхідні заходи забезпечити прибуття такої особи до суду виявилось неможливим, сторона на доведення своєї позиції може надати суду показання особи, які та давала під час минулого судового розгляду, і сам факт відсутності такої особи під час нового розгляду справи не може бути підставою для визнання її попередніх показань недопустимим доказом [250].

В іншій постанові Верховний Суд зауважив, що принципу безпосередності дослідження показань, як і будь-якій іншій загальній засаді кримінального провадження, притаманна певна гнучкість при застосуванні в конкретних обставинах та констатував, що положення частини четвертої статті 95 КПК України не може тлумачитися як безумовна заборона використання показань, які особа давала перед іншим складом суду у тій самій справі. З огляду на це Суд вважав, що показання, які особа надавала під час минулого судового розгляду, не можуть вважатися недопустимими доказами на тій лише підставі, що неможливо було забезпечити явку такої особи під час нового розгляду справи [223].

У певних випадках використання перехресного методу допиту вимагає особливої обережності, на що звернув увагу Верховний Суд, переглядаючи рішення у справі, в якій засуджений скаржився на відмову стороні захисту в допиті малолітньої потерпілої. Суд констатував, що перехресний допит у суді малолітньої дитини допустимий лише у виняткових

випадках, коли вичерпано всі інші способи встановлення істини. При цьому він послався, зокрема, на положення пунктів 68, 72 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей [106], за якими слід уникати прямого контакту, протистояння або спілкування між дитиною-жертвою або дитиною-свідком з підозрюваним, *наскільки це можливо*, якщо тільки дитина-жертва не вимагає цього [227].

Суттєво у цій конструкції звернути увагу на словосполучення «наскільки це можливо». Показовою в цьому сенсі є ще одна кримінальна справа, у якій Верховного Суду визнав, що позасудові показання малолітньої потерпілої, отримані під час опитування у «Зеленій кімнаті» не можуть вважатися недопустимими з погляду частини 1 у сукупності з пунктом 5 частини 2 статті 87 КПК України. Водночас Суд зауважив, що суди попередніх інстанцій не забезпечили стороні захисту адекватних можливостей, які могли б компенсувати невивідне становище, у якому опинилась ця сторона через неможливість перехресного допиту. Зокрема, суди ґрунтуючи свої висновки на позасудових показаннях потерпілої, котра була єдиною особою, яка могла надати свідчення про обставини досліджуваної події, не здійснили необхідного аналізу цих показань з погляду їх належності та достовірності, що призвело до незаконного засудження обвинуваченого [246].

Прямий та перехресний допити, з яких складається загальний порядок отримання від допитуваної особи відомостей, що мають значення для кримінального провадження, використовуються сторонами як елементи впливу на формування внутрішнього переконання судді щодо фактів та обставин, які входять до предмета допиту. Але, якщо прямий допит спрямовано на формування підстав аргументів сторони, то перехресний виступає контрдоказом, засобом спростування доводів супротивника [1, с. 196]. Його мета – отримання допитувачем нез'ясованих під час прямого допиту відомостей, необхідних для підризу довіри до показань допитуваного,

виявлення неточностей, суперечностей, невірогідностей, а часом і відвертої брехні.

Використовуючи можливості перехресного допиту, суд та учасники процесу можуть повніше досліджувати обставини справи, заповнити прогалини у показаннях, деталізувати та конкретизувати неясні моменти, допомогти допитуваному правильно висвітлити ті чи інші події [9, с. 22]. За змістом частини сьомої статті 352 КПК України суб'єктом проведення перехресного допиту є сторона кримінального провадження протилежна щодо тієї, яка представила свідка. З огляду на те, що закон не відносить до сторін потерпілих, цивільних позивачів і відповідачів, науковцями слушно наголошується на несправедливості усунення від проведення перехресного допиту цих осіб з огляду на їхню безпосередню зацікавленість у результатах судового розгляду [171, с. 57].

За поширеною в адвокатському середовищі думкою, перехресний допит служить для дискредитації прямих показань, дискредитації свідка [452, с. 34]. Однак, на наш погляд, раціональніше розглядати перехресний допит як метод перевірки достовірності тверджень, зроблених під час прямого допиту, та отримання додаткових відомостей, які можуть змінити враження чи розуміння судом показань, отриманих під час прямого допиту. Водночас жодним чином не виключається можливість отримання при перехресному допиті відомостей щодо репутації допитуваного, як про це йдеться в окремих дослідженнях [347, с. 287].

Вважається, що перехресний допит – це допит «чужого» свідка, тобто особи, яка свідчить на користь протилежної сторони. З огляду на це постає питання про допустимість застосування цього методу до обвинуваченого, потерпілого, експерта. Відсутність згадки про нього в нормах закону, які регламентують порядок допиту зазначених осіб – це випадковість, недолік законодавця або його усвідомлена позиція, яка не допускає застосування перехресного допиту до обвинуваченого, потерпілого, експерта?

Свого часу Л. Ю. Ароцкер, який предметно займався розробкою тактики судового допиту, писав, що перехресний допит може бути використаний у допиті будь-якої особи: підсудного, свідка, потерпілого, експерта, цивільного позивача та цивільного відповідача [9, с. 21-22]. Аналіз законодавства та судової практики деяких країн загального права, дозволяє погодитися з точкою зору як авторитетних учених минулого, так і з думкою сучасних дослідників про те, що потерпілий та обвинувачений у принципі також можуть бути допитані за правилами перехресного допиту [171, с. 54].

Перехресний допит у судах цих країн здавна є основним засобом перевірки доказів. За словами англійського юриста XIX століття Р. Гаріса перехресний допит є вмінням виставити у найвигіднішому для своїх інтересах світлі дані, що містяться у показаннях свідків протилежної сторони, доповнити їх, якщо можна, з'ясуванням обставин, яких не торкнувся ваш супротивник, та закласти підвалини для спростування цих показань, коли це потрібно [50, с. 4].

Звісно, через різні правові традиції не існує філософії міжнародного допиту. Проте існують конкретні, незаперечні та підтверджені емпіричним шляхом методи та тактика проведення допитів, а також практичні поради [403, с. 3]. З огляду на це перевірені протягом століть правила перехресного допиту в судах англосаксонських юрисдикцій заслуговують на пильну наукову увагу з погляду можливості їхньої рецепції національними правовими системами перехідного типу.

Вивчення законодавства та правозастосовної практики держав, які мають вікові традиції судового допиту, є завданням надзвичайної важливості для судочинства України, у кримінальний процес якої тільки в 2012 році були офіційно введені терміни «прямий» та «перехресний» допит. Тоді ж у законі вперше з'явилося поняття «навідні запитання», допустимість застосування яких до цього рішуче відкидалося теорією та практикою вітчизняного судочинства.

Нестача досвіду ведення перехресного допиту відповідно до його дійсного сенсу, відсутність нормативних правил або, принаймні, більш-менш узгодженої доктринальної позиції з основних питань використання цього процесуального інструменту має наслідком лише віддалене уявлення більшості суддів та юристів, що практикують у суді, про сутність та особливості прямого й перехресного, додаткового й повторного допитів. Що вже казати про навідні запитання, навички використання яких нашим прокурорам і адвокатам ще тільки належить освоїти.

Говорячи словами судді-резидента Внутрішнього Коронного Суду Лондона Р. Чаппла, лише для небагатьох щасливчиків перехресний допит здається природним місцем існування; для більшості це вимагає важкої роботи та застоювання, але це мистецтво, якому можна навчитися та розвинути [389]. У США порядок допиту свідків встановлено Федеральними правилами доказування (далі – Правила, ФПД, FED. R. EVID.), якими регламентовані питання що стосуються: а) контролю суду над дотриманням режиму допиту; б) обсягу перехресного допиту; с) навідних запитання (FED. R. EVID. 611) [447]. У переважній більшості випадків ці норми відтворені у законодавчих актах окремих штатів або підтримуються судовою практикою там, де відповідного закону немає.

Принаймні з питання ролі суду у проведенні допиту законодавці всіх штатів солідарні в тому, що суд повинен здійснювати розумний контроль над способом і порядком допиту та подання доказів таким чином, аби (1) зробити їх ефективними для встановлення істини, (2) уникнути зайвого витрачання часу та (3) захистити свідків від утисків або надмірного збентеження, замішання. Суддя зобов'язаний стежити за тим, щоб запитання не виходили за межі предмета кримінального провадження, не мали залякувального, образливого, принизливого, дискримінаційного характеру. Заборона на такі запитання не ставить під загрозу неупередженість суду з погляду дотримання права на перехресний допит, але

демонструє неприйнятність неналежної поведінки, яка суперечить фундаментальним засадам справедливого судового розгляду.

Масштаби та обсяг перехресного допиту, зазначає Д. Танфорд, залежать від розумного розсуду суду першої інстанції, рішення якого не скасовуються за скаргами на постанови щодо перехресного допиту, якщо не мало місце зловживання дискреційними повноваженнями. Водночас наголошується, що суд першої інстанції має широку свободу дій при контролі, нагляді за перебігом допиту та зобов'язаний накласти розумні обмеження на перехресний допит, заснований, наприклад, на занепокоєнні, упередженні, плутанині питань або допиті, який повторюється чи має лише несуттєве значення [443, с. 22].

Д. Капра наводить два наявні у загальному праві погляди щодо належного обсягу перехресного допиту свідка [386, с. 11]. «Англійське правило» свідчить, що сторона, яка веде перехресний допит, має право вимагати будь-яку інформацію, що стосується справи. Натомість, традиційне «американське правило» полягає у тому, що перехресний допит може торкатися лише питань, які стосуються предмета прямого допиту (крім, звісно, питань щодо достовірності показань свідка).

Водночас аналіз норм, які регулюють порядок допиту свідків в окремих штатах [416], показує, що законодавці деяких із них суттєво розширили рамки перехресного допиту. Зокрема, у Луїзіані, Міссісіпі, Південній Кароліні обсяг перехресного допиту не обмежений предметом прямого допиту. При розгляді кримінальних справ судами цих штатів свідок може бути підданий перехресному допиту з будь-якого питання, що стосується справи. Подібна норма існує й у законодавстві штатів Мен і Мічиган, щоправда, тут суддя наділений правом, в інтересах правосуддя, обмежити перехресний допит щодо питань, не засвідчених при прямому допиті.

На думку провідних американських юристів, широкий підхід до визначення меж перехресного допиту є найбільш

прийнятним. З огляду на це пропонується запровадити правило, що дозволяє перехресний допит за будь-якими відомими свідку обставинами справи. Водночас вказується на те, що обмежувальна практика в усіх її формах у багатьох залах суду призводить до постійних суперечок щодо вибору численних варіацій критерію «обсяг прямого» та їх застосування до конкретних перехресних запитань. Дотримання цих розпливчастих та двозначних обмежень є предметом постійних суперечок, що заважають роботі суду [447, с. 395], тоді як широке правило, за словами Р. Букша, не тільки заощаджує час та сили суддів, але й є ефективнішим інструментом у процесі встановлення істини [383, с. 22].

Як Федеральними правилами, так і законами штатів передбачено, що суд може на власний розсуд дозволити постановку додаткових запитань, як наче це був прямий допит. Тому, очевидно, мав рацію Л. Ю. Ароцкер, коли стверджував, що перехресний допит, який проводиться поза «тематикою головного допиту», є не перехресним, а додатковим допитом [9, с. 24]. І якщо це так, то стороні, яка завершила перехресний допит, за необхідності з'ясувати обставини, не охоплені основним допитом, слід клопотати перед судом про необхідність додаткового допиту, який проводиться за правилами прямого допиту. Тільки в цьому разі можна погодитися з тим, що перехресний допит повинен обмежуватися питаннями, які були з'ясовані під час прямого допиту [13, с. 325].

За сформульованим у ФПД положенням, навідні запитання не повинні використовуватися при прямому допиті свідка, крім випадків, коли це необхідно для розвитку його показань. До них П. Уайт відносять: (1) запитання, що спрямовують або перенаправляють увагу свідка на конкретне питання; (2) запитання, поставлені свідку, який демонструє труднощі у розумінні; (3) запитання про інтимні або делікатні аспекти; (4) запитання, які допомагають свідку згадати; (5) запитання, поставлені з огляду на суперечності показанням

іншого свідка; (6) запитання щодо попередніх показань; та (7) запитання з питань, які не є спірними [455, с. 3].

При прямому допиті, як правило, ставляться відкриті запитання, які не повинні підштовхувати свідка до бажаної відповіді. Не можна викладати свою версію подій у ствердному тоні, закінчуючи запитання фразою «чи не так» або словом «вірно». Зазвичай, відкрите запитання починається із займенника «Хто», «Що», «Де», «Коли» або «Як».

Для головуючого важливо швидко й безпомилково визначати запитання, що наводять на необхідну допитувачу відповідь, аби усувати з прямого допиту неприпустимі навідні запитання. Наприклад, запитання до очевидця дорожньо-транспортної пригоди: «Якої марки був автомобіль, що скоїв наїзд на потерпілого?» не може вважатися навідним, тоді як запитання: «Чи не був це «Мерседес?» вочевидь підказує допитуваному очікувану від нього відповідь.

Проте, зауважує Дж. Маццара, не лише форма запитання, а й конкретний тон шуканої відповіді, і контекст, у якому воно ставиться, визначають, чи є це запитання недопустимим навідним [422, с. 39]. Таким, зокрема, може стати закрите запитання, до змісту якого з-поміж інших включається бажана відповідь. Як правило, запитання, що вимагає позитивної чи негативної відповіді, не вважається навідним. Проте, «правильно» зробивши наголос на потрібному варіанті, допитувач може навести свідка на потрібну відповідь.

Отже, Правила не накладають повної заборони на навідні запитання під час прямого допиту і не надають абсолютного права використовувати навідні запитання при перехресному допиті. Тому твердження про те, що навідні запитання – є виключною прерогативою перехресного допиту [171, с. 56] справедливе лише щодо буквального тлумачення відповідної норми українського законодавства.

У межах наявної традиції, яка зазвичай не допускає навідних запитань у ході прямого допиту, отримали визнання численні винятки: ворожий, не бажаний давати свідчення або

упереджений свідок; дитина-свідок або дорослий із проблемами спілкування; свідок, пам'ять якого вичерпана; та безперечні попередні запитання (Wigmore, §§ 774–778) [447, с. 393].

Вважається, що під час проведення прямого допиту навідні запитання можуть швидко встановити безперечні попередні запитання. Якщо свідок відчуває труднощі зі спілкуванням через незрілість або інвалідність, навідні запитання можуть бути корисними для отримання переконливих показань. При допиті свідка, який є ворожим, небажаним або упередженим, можуть знадобитися навідні запитання, щоб докопатися до правди [434, с. 48].

Складно, звісно, уявити ситуацію, коли сторона викликає до суду для допиту свідка вороже до неї налаштованого. Швидше за все, це може статися у випадку, коли сторона отримала докази, що спростовують показання допитаного раніше свідка, або, принаймні, фактичні дані, які можуть суттєво вплинути на довіру до нього. За таких обставин можливий повторний допит, що проводиться за правилами прямого допиту, але з можливістю використання допитувачем навідних запитань.

Ворожий свідок, також званий недружнім чи упередженим, – це свідок, зацікавлений у результаті справи на користь протилежної сторони. Скажімо, свідок, інтереси якого збігаються з інтересами державного обвинувачення, є небажаним свідком для захисту. Якщо свідок не має стосунків зі стороною або особистого інтересу до результатів судового розгляду, то він не є ворожим свідком.

Водночас термін «ворожий» вимагає ширшого підходу до його тлумачення. До свідків подібного роду слід віднести осіб, які відмовляються давати показання, ухиляються від прямих однозначних відповідей на відкриті запитання, тобто тих, чия поведінка суперечить інтересам того, хто допитує. Несприятливим можна вважати також експерта, який надав висновок, небажаний для сторони, що викликає його для допиту.

Отже, Федеральні правила кажуть, що зазвичай навідні запитання дозволені при перехресному допиті. Як зазначається в коментарях до цього правила, мета кваліфікації «зазвичай» полягає в тому, щоб надати основу для відмови у використанні навідних запитань, коли перехресний допит є перехресним допитом лише за формою, а не за фактом, як, наприклад, «перехресний допит» сторони її власним адвокатом після того, як її викликав опонент [447, с. 395].

У Кодексі доказів Луїзіани прямо зазначено, що при проведенні перехресного допиту суд зазвичай забороняє адвокату сторони використовувати навідні запитання, коли ця сторона або особа, ідентифікована з нею, допитується її адвокатом, навіть якщо сторона або особа, ототожнювана з нею, була викликана як свідок іншою стороною та виставлена на перехресний допит (LA. CODE EVID. ANN. ART. 611) [378]. Наведеним положенням закріплено традиційне правило загального права, за яким сторона, яка виставила свідка, немає права ставити йому навідні запитання; з боку противника такі запитання допускаються [50, с. 3].

Раціональність цього правила пояснюється тим, що при допиті свідка, лояльного до сторони, яка його викликала, існує ризик того, що він буде дуже легко схильний просто підтвердити закриті запитання. З іншого боку, якщо свідок не симпатизує стороні (як це зазвичай буває при перехресному допиті), існує ймовірність того, що допитуваний може ухилитися від відкритих запитань, які не наводять [386, с. 13].

Тому ФПД встановлюють, що коли сторона викликає недружнього свідка, протилежну сторону чи свідка, ототожнюваного з протилежною стороною, допит може проводитися за допомогою навідних запитань. Водночас законодавці, очевидно небезпідставно, вважають, що у кримінальних справах може бути складно визначити, коли свідок «ототожнюється з протилежною стороною», і тому це правило слід застосовувати з обережністю [447, с. 396].

Категорія «свідок, що асоціюється з протилежною стороною», як нам здалося, найчастіше застосовується до цивільно-правових та адміністративних спорів, при судовому розгляді яких також використовуються ФПД. У кримінальних справах до цієї категорії свідків можуть бути віднесені, наприклад, співробітники поліції, викликані до суду для допиту за клопотанням захисту.

Слід сказати, що на практиці ідентифікація свідка за ознакою «свій-чужий» може виявитися надто проблематичною. Загальновідомі та досить поширені випадки, коли особа, допитана на досудовому слідстві як свідок, змінює свої показання в суді. У цьому разі «сприятливий» свідок стає «ворожим», що призводить до зміни результату розгляду справи. Спростування достовірності показань власного свідка призводить до затягування судового провадження, а в деяких випадках до несправедливого судового розгляду, внаслідок чого суд перебуває у скрутному становищі при встановленні істини у справі [418].

Інакше кажучи, у таких ситуаціях свідок, викликаний стороною для допиту у своїх інтересах, несподівано стає «чужим», що руйнує програму його допиту. Звісно, насамперед це проблема тактики сторін і рекомендація тут може бути лише одна: викликай до суду свідка, у лояльності якого твердо впевнений.

Водночас не можна виключити, що свідок, який щойно запевняв вас у «відданості», раптом круто змінює свою позицію в залі судового засідання. Думається, що в цьому разі необхідно негайно відмовитися від його допиту. Очевидно, що тепер уже протилежна сторона клопотатиме про допит викликаного вами свідка. Якщо суд піде назустріч вашому супротивнику, такий свідок стає для вас «чужим». Все стає на свої місця, судовий допит триває у звичайному режимі.

За загальним правилом, після перехресного допиту сторона, яка проводила прямий допит, може повторити допит свідка, поставивши додаткові запитання, щоб прояснити або

спростувати деякі відповіді, отримані під час перехресного допиту, особливо за широкого підходу. У законодавстві декотрих штатів (MONT. R. EVID. 611; S.C. R. EVID. 611) існує правило, згідно з яким свідок може бути допитаний повторно з тих самих питань, з яких він дав свідчення, тільки на розсуд суду, але без винятку за будь-якою новою обставиною, виявленою в ході перехресного допиту [416, с. 15, 20].

В юриспруденції США такий допит називають перенаправленням. Під час його проведення дотримується той же формат, що й при прямому допиті, в тому сенсі, що сторона не ставить навідні запитання. Він обмежується темами, піднятими під час перехресного допиту, й не має бути повторенням прямого допиту [406, с. 20]. Перенаправлення – це допит свого свідка після його перехресного допиту протилежною стороною, його мета – реабілітація свідка, достовірність показань якого підірвана перехресним допитом.

Якщо все зроблено правильно, перенаправлення допиту може допомогти виправити або обмежити частину шкоди, завданої перехресним допитом, пояснити нові підняті питання та переорієнтувати суд на те, що сторона, яка виставила свідка, вважає важливим [436]. Повторний (перенаправлений) допит надає стороні, що виставила свідка, шанс повернути його до початкових показань, перенаправити свідка у колишнє річище, пояснити суперечності, що виникли при перехресному допиті, відновити довіру, яка, можливо, похитнулась у результаті перехресного допиту.

Тобто, якщо захиснику внаслідок перехресного допиту вдалося похитнути впевненість свідка у його первісних твердженнях і цим посіяти зерно сумніву щодо достовірності його показань, то спробувати виправити становище та відновити довіру до свого свідка прокурор зможе лише з дозволу суду. У таких ситуаціях суд зобов'язаний з одного боку виключити неприпустимий тиск на свідка, а з іншого – стежити за тим, аби допит не перетворився на нескінченне «перетягування канату», що веде до плутанини та марнування часу.

Повторний допит, у нашому розумінні його сутності, проводиться не для того, щоб прокурор, скажімо, просто повторив запитання прямого допиту або спробував за допомогою порожніх риторичних прийомів повернути допитуваного до початкових показань. Перенаправлення є доцільним при намірі обвинувача продемонструвати докази, що узгоджуються з показаннями свідка при основному допиті, або пред'явити показання, які той давав під час досудового розслідування, але свідомо чи мимоволі змінив у результаті перехресного допиту.

Питання про те, чи можна ставити нове запитання під час повторного допиту, залишається на розсуд суду. Як і при прямому допиті, навідні запитання, які прямо припускають бажані відповіді, зазвичай, недоречні, однак ті, що використовуються для привернення уваги свідка до конкретного питання або для того, щоб зробити очевидною необхідність пояснення, часто допускаються. Деякі судді на свій розсуд дозволяють навідні запитання під час повторного допиту, щоб заощадити час або допомогти свідкові, який справді заплутався [443, с. 246].

Після повторного допиту (перенаправлення) суд може дозволити повторний перехресний допит. Водночас суддя має стежити за тим, аби допит не пішов безглуздим колом. Коли суддя дозволяє повторний перехресний допит, він зазвичай обмежений проблемами, що виникли при перенаправленні. Суддя також має право дозволити повторний перехресний допит з питань, неавмисно пропущених під час первинного перехресного допиту [443, с. 290].

Отже, досвід судового допиту в державах англосаксонської системи права безумовно заслуговує найпильнішої уваги й потребує окремого докладного дослідження. Проведений нами короткий і такий, що аж ніяк не претендує на значну глибину проникнення у суть питання, огляд американського законодавства та публікацій за цією тематикою, торкнувся лише верхнього шару багатовікової традиції ве-

дення допиту в судах країн загального права. Однак і він дозволив зробити деякі висновки та сформулювати узагальнені правила судового допиту. Нижче наводяться деякі базові положення, що наразі не мають чіткого й однозначного формулювання в теорії та практиці національного судочинства і мають бути формалізовані через постанову Пленуму Верховного Суду.

1. Перехресному допиту можуть бути піддані свідок та експерт, а також потерпілий та підсудний за їх згодою.

2. Необхідно підтримати та впровадити широкий підхід до визначення обсягу перехресного допиту, що дозволяє, не обмежуючись предметом прямого допиту, ставити допитуваному запитання щодо всіх відомих йому обставин.

3. Сторона, яка веде перехресний допит, за потреби з'ясувати додаткові питання, що виходять за межі основного допиту, зобов'язана заявити про це та отримати дозвіл суду.

4. Після перехресного допиту головуючий може дозволити стороні, яка виставила свідка, провести повторний допит, щоб прояснити окремі питання, поставлені під час перехресного допиту або спростувати отримані відповіді. Повторний допит доцільний за умови, що сторона має намір продемонструвати докази, які узгоджуються з показаннями свідка при основному допиті, або пред'явити показання, які той давав під час досудового розслідування, але змінив у результаті перехресного допиту.

5. Додатковий та повторний допит проводиться за правилами прямого допиту.

6. Після закінчення повторного допиту протилежній стороні може бути дозволено повторний перехресний допит, як правило, у рамках повторного допиту.

7. Офіційне визначення навідного запитання як запитання, у формулюванні якого міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї, є прийнятне як таке, що відповідає ustalеним доктринальним уявленням про сутність цього феномену.

8. При проведенні прямого допиту навідні запитання не допускаються за винятком:

- попередніх запитань, які мають на меті позитивно налаштувати суд до «свого» або закласти фундамент довіри до «чужого» свідка (місце проживання, сімейний стан, освіта, соціальний стан, судимості, стосунки зі сторонами тощо), а також;

- запитань, націлених на демонстрацію компетентності експерта (кваліфікація, місце та стаж роботи, участь в інших відомих процесах, де експерт забезпечив встановлення істини або навпаки дав висновок, визнаний судом помилковим тощо);

- запитань, спрямованих на отримання простої довідкової інформації, щоб швидше просувати допит;

- запитань свідку, щодо якого судом прийнято заяву сторони, що його викликала, про оголошення свідка вороже налаштованим, недружнім або упередженим щодо допитуючої сторони;

- запитань свідку, що ототожнюється з протилежною стороною;

- а також з дозволу суду при допиті дитини чи дорослого з проблемами спілкування або особи, спроби відновити пам'ять якої іншими засобами виявилися марними.

9. Зазвичай навідні запитання допускаються при проведенні перехресного допиту. Не допускаються навідні запитання до «свого» свідка, підзахисного.

10. Підсудний (його захисник) з дозволу суду має право допитати іншого підсудного, показання якого суперечать його інтересам.

11. Свідку, оголошеному несприятливим (ворожим, недружнім), можна відразу ставити навідні запитання, пред'являти докази попередніх суперечливих показань та ставити запитання, спрямовані на з'ясування достовірності показань.

12. Суд зобов'язаний відхилити запитання, які ставляться під час перехресного допиту, незалежно від протесту протилежної сторони, на тій підставі, що вони:

- вводять допитуваного в оману або збивають його з пантелику;
- надмірно дратують, утискають, залякують, ображають, пригнічують його чи повторюються;
- ставляться в манері або тоні, що принижують, ображають допитуваного;
- мають ознаки політичної, гендерної, расової, культурної чи етнічної дискримінації.

На відміну від перехресного шаховий допит досі не набув в Україні законодавчого втілення, попри те, що перша відомо нам згадка про нього відноситься ще до 1938 року [323]. У методичному листі Прокуратури Союзу РСР М. С. Строгович описав випадок практичного застосування цього методу і, судячи з усього, вперше ввів у юридичний обіг відповідний термін.

Відтоді шаховий допит міцно ввійшов у теорію та практику кримінального судочинства. Відповідно до цього методу допитуються відразу декілька осіб щодо одних і тих самих обставин. Під час шахового допиту особа, яка веде допит, попутно ставить запитання іншим особам за одними й тими ж обставинами. Мета такого допиту – уточнення неясних моментів, окремих обставин, перевірка їхньої достовірності; отримання підтвердження або спростування свідчень допитуваного щодо певного факту показаннями інших учасників судового провадження.

Зазвичай у таких випадках допитувач пропонує одній з осіб, які допитуються, прокоментувати показання іншої. Причому ця пропозиція може бути звернена як до особи, котра допитується в даний момент, так і до особи, вже допитаної з питань, що з'ясовуються. Тактично доцільно адресувати пропозицію щодо коментаря чужих показань особі, яка викликає більше довіри.

Відмінність шахового допиту від допиту перехресного полягає в тому, що в першому випадку допитується кілька осіб, тоді як у другому – одна особа; при шаховому допиті одна й та

сама обставина з'ясовується одним допитувачем, а при перехресному допиті – кількома допитувачами однієї особи.

Під час проведення шахового допиту повинні дотримуватися певні умови. По-перше, він можливий тільки щодо осіб вже допитаних у суді та таких, які знаходяться в залі судового засідання. По-друге, запитання, що ставляться іншим особам, повинні переслідувати конкретну мету – підтвердження або спростування свідчень допитуваного та не відволікати від предмета основного допиту.

З огляду на це автори окремих досліджень за відповідною тематикою вважають, що шаховий допит здійснюється за правилами одночасного допиту, можливість проведення якого в суді передбачає чинне законодавство (частина п'ятнадцята статті 352, частина четверта статті 356 КПК) [171, с. 61]. Дійсно, шаховий допит не тільки зовні, але й за змістом схожий на одночасний допит двох чи більше вже допитаних учасників кримінального провадження. Однак між ними є й очевидна різниця, порівняльна характеристика цих методів дозволяє сформулювати положення, що можуть бути включені до запропонованої нами вище постанови Пленуму Верховного Суду:

1. Мета одночасного допиту двох чи більше учасників судового провадження – з'ясування причин розбіжності в їхніх показаннях. Завдання шахового допиту – уточнення неясних моментів, окремих обставин, перевірка їхньої достовірності з метою встановлення істини.

2. Якщо одночасний допит проводиться лише між особами, в показаннях яких є суперечності, то при шаховому допиті запитання ставляться особам, у свідченнях яких може й не бути протиріч. У таких випадках цей метод може застосовуватися для надання свідченням допитуваного більшої переконливості, демонстрації узгодженості його свідчень з показаннями інших допитаних осіб.

3. Під час одночасного допиту, на відміну від шахового, особи, які беруть участь у допиті, їхні захисники чи представ-

ники мають право ставити одна одній запитання, що стосуються предмета допиту.

4. Шаховий метод застосовується під час основного допиту. Після шахового допиту продовжується основний допит. Одночасний допит проводиться тільки після закінчення основного допиту кожного з його учасників. При цьому після давання учасниками одночасного допиту показань дозволяється оголошення показань, наданих ними на попередніх допитах (частина дев'ята статті 224 КПК України).

6. З тактичної точки зору шаховий допит використовується судом для підсилення або ж перевірки свого внутрішнього переконання, а одночасний – для викриття недобросовісних свідків, перевірки допустимості та достовірності показань підсудних.

Особливість допиту обвинуваченого полягає у його зацікавленості в результатах судового провадження з одного боку та у відсутності кримінальної відповідальності за давання завідомо неправдивих показань, з іншого боку. Тому підсудні досить часто спотворюють факти, замовчують суттєві для справи обставини.

Структура отримання показань обвинуваченого визначається межами судового розгляду та предметом доказування. Допит починається з пропозиції головуєчого викласти все, що підсудний вважає за необхідне пояснити щодо висунутого проти нього обвинувачення. Цей закріплений законодавцем тактичний прийом у криміналістиці називають «вільне оповідання», за якого допитуваному пропонується вести вільну розповідь про відомі йому обставини досліджуваної події без втручання з боку допитувача, котрий лише на початку допиту в загальних рисах орієнтує особу щодо предмета допиту.

На думку швейцарських колег обвинувачений повинен мати можливість спонтанно повідомляти все, що він пам'ятає, своїми словами. По суті, він має хоча б спробувати дати вільні показання, які згодом можуть бути доповнені за допо-

могою уточнення деталей. Це правило відповідає як вимогам когнітивної психології для оптимального отримання знань у розмові, так і презумпції невинуватості [403, с. 9]. Цінність вільної розповіді збільшується у випадку, коли особа повідомляє про обставину, яка не була відома нікому, крім неї самої.

Для підвищення ефективності та досягнення мети допиту вільній оповіді має передувати налагодження психологічного контакту, що розглядається нами як процес встановлення та підтримання між допитувачем і допитуваним довірчих відносин з метою отримання повної та достовірної інформації, для оцінки якості якої пропонується використовувати криміналістичний аналіз показань [184, с. 120-121].

Якщо обвинувачений посилається на право зберігати мовчання, це не означає, що слід негайно припинити допит. Навпаки, той, хто допитує, може спробувати змінити думку обвинуваченого – повністю або частково – і отримати свідчення хоча б з окремих питань. Єдина вимога – допитувач утримується від будь-якого обмеження свободи вибору та діяльності обвинуваченого, тобто він не повинен чинити жодного прямого чи непрямого тиску [403, с. 16].

Допустимим вважаємо переконання підсудного, який не визнає себе винуватим і відмовляється від давання показань, щодо хибності обраної позиції. Необхідно постаратися донести до розуміння обвинуваченого, що без його пояснень суду буде важко перевірити обґрунтованість висунутого проти нього обвинувачення. Можна запитати адвоката, чи роз'яснював від обвинуваченому наслідки щирого каяття, якщо ні, нагадати йому, що без визнання немає каяття, а без нього – пом'якшення покарання.

Після закінчення вільної оповіді обвинуваченого першим допитує прокурор, а потім захисник. При цьому допитувач повинен стимулювати спогади обвинуваченого, який побажав дати свідчення, щоб збагатити його розповідь ще більш спонтанно пригадуваними деталями. Тільки після цього можна переходити до отримання точнішої інформації,

запитуючи описання осіб, імена, адреси, час та алібі. Поширена помилка в техніці допиту полягає в тому, що такі запитання задаються дуже рано, і в результаті вільна розповідь переривається (або навіть припиняється) [403, с. 9].

Після проведення допиту обвинуваченого прокурором та захисником йому можуть бути поставлені запитання потерпілим, іншими обвинуваченими, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим і суддями. Підсудному ставляться запитання, спрямовані на виявлення, доповнення та уточнення фактичних обставин, перевірку достовірності показань, з'ясування ставлення до скоєного правопорушення. Головуючий має право протягом всього допиту обвинуваченого ставити йому запитання для уточнення та доповнення його відповідей.

Запитання слід ставити у заздалегідь продуманій особі, яка веде допит, послідовності. До з'ясування наступного питання можна переходити тільки після з'ясування попереднього. Поширена помилка полягає в тому, що у допитувача не вистачає терпіння чекати, аби побачити, що відбудеться, і він ставить нові запитання занадто швидко. Це, зокрема, може призвести до того, що прокурор говорить надто багато і своїми запитаннями розкриває більше інформації про кримінальне провадження, ніж фактично отримує від обвинуваченого [403, с. 11].

Особливість допиту потерпілого полягає насамперед у тому, що давання показань є його правом, а не обов'язком (пункт шостий частини першої статті 56 КПК України). Водночас нерідко єдиним очевидцем злочину є саме потерпілий і вся доказова база у справі ґрунтується на його свідченнях. Тому відмова потерпілого від давання показань у суді суттєво ускладнює реалізацію завдань кримінального судочинства.

Якщо потерпілий не бажає свідчити, слід оцінити причини, що лежать в основі цього небажання, щоб визначити найкращий план дій [396, 5-16]. Окрім залякування, жертви

насильницьких злочинів не хочуть свідчити через почуття сорому, заперечення, амбівалентність, відхід у себе, паніку, тривогу та інші емоційні реакції. Ці причини часто ускладнюються тим, що: обвинувачений може мати постійний контакт із жертвою; минулі спроби жертви звернутися за захистом до системи правосуддя могли призвести до подальшого насильства; жертва може економічно залежати від обвинуваченого тощо [430, с. 78-79]. Не виключене також зловживання потерпілим правом відмовитися від давання показань з корисливих або інших низинних спонукань.

Звісно, тактико-організаційні заходи щодо усунення наведених причин мають бути вжиті стороною обвинувачення ще на стадії досудового, розслідування. Законодавством України не передбачена кримінальна відповідальність потерпілого за відмову від давання показань. Відтак суд не має права вимагати від потерпілого надати свідчення. За таких обставин основним методом у тактичному арсеналі допитувача залишаються переконання потерпілого в недоцільності відмови від давання показань.

Однак здебільшого потерпілі добросовісно виконують свій громадянський обов'язок та дають в суді правдиві свідчення. За деяким винятком, передбаченим статтею 353 КПК України, потерпілий допитується за правилами допиту свідка. З огляду на це рекомендується використовувати для їхнього допиту єдині тактичні прийоми.

Слід звернути увагу на те, що потерпілий часто є прямим об'єктом протиправного діяння й сприймає обставини злочину, зазнаючи на собі його безпосередній вплив. Тому на відміну від свідка-очевидця у потерпілого при переробці й збереженні, сприйнятої в момент посягання інформації, зазвичай, більш значна роль переживань, пов'язаних з фізичними, психічними й соціальними наслідками кримінального правопорушення.

З іншого боку, потерпілий, який зазнав безпосереднього акту злочинного зазіхання, сприймає факти, що мають для

нього значення, набагато повніше, рельєфніше та правильніше, ніж свідок. Звісно, й він може помилятися, особливо щодо оцінки деяких обставин, проте ймовірність помилок тут набагато менша.

Допитуючи жертв прямого насильства, важливо пам'ятати про значення речових доказів, які підтверджують досвід жертви та відтворюють реальність злочину. Сенсорні спогади про пережите – про те, що жертва чула, бачила, пробувала на смак, сприймала, нюхала тощо – часто можуть бути строго закодовані й точно витягнуті, іноді точніше, ніж інші типи спогадів, такі як хронологічні події та часова послідовність [444, с. 10].

Своєрідність переживань потерпілого визначає його внутрішній стан, який певним чином віддзеркалює тимчасові зміни, що відбулися в особистості жертви кримінального правопорушення. Душевний стан особи, постраждалої від злочинного посягання, залежить від характеру та потужності протиправного впливу, а також психічних властивостей особистості й виявляється у специфічності психічної діяльності, поведінки потерпілого, його ставлення до справи та її учасників.

За особистим спостереженням автора, на психічний стан потерпілого впливає низка факторів, що проявляються під час судового провадження: незвичність обстановки публічної процедури розгляду справи; скупчення незнайомих людей; ворожість підсудного; некоректна поведінка учасників процесу тощо. Ці чинники, а також особливості психіки потерпілого варто враховувати при його допиті в суді.

Потрібно брати до уваги й те, що на формування показань потерпілих впливає неприязне ставлення до обвинуваченого, побоювання помсти з його боку й протидія близьких до нього людей. Якщо у сторін або у суду виникають сумніви стосовно достовірності фактів, що викладаються, необхідно використовувати уточнюючі, контрольні запитання, спрямовані на деталізацію описуваних подій.

На відміну від свідків, які по черзі запрошуються до зали судового засідання для допиту, потерпілий знаходиться в ньому від початку судового розгляду. З огляду на це рекомендується проводити допит потерпілого до того як будуть допитані свідки. Таким чином унеможливлується вплив наданих ними показань на його свідчення. Крім того, від змісту показань потерпілого значною мірою залежить послідовність і зміст допиту обвинуваченого та свідків, дослідження інших наявних у справі доказів.

Особливості допиту свідка

Важливим джерелом одержання криміналістично значущої інформації при розгляді кримінальних справ є показання свідків. Будучи єдиним способом отримання показань свідків, допит повинен проводитися з дотриманням вимог закону та наукових рекомендацій, що забезпечують як отримання максимального пізнавального результату, так і захист прав та законних інтересів допитуваного.

Перед допитом свідка головуючий встановлює відомості про його особу та з'ясовує стосунки свідка з обвинуваченим і потерпілим. Особа свідка не повинна викликати розумних сумнівів у сторін кримінального провадження. За наявності таких сумнівів відомості про особу повинні бути підтверджені документально під час судового розгляду (крім випадків застосування до свідків заходів безпеки). Якщо у сторони кримінального провадження існують обґрунтовані сумніви щодо особи свідка, в якого відсутні документи, що підтверджують його особу, суд повинен вжити заходів для усунення вказаних непевностей. Інакше, як зазначив Верховний Суд в одній зі своїх постанов, має місце порушення судом статті 352 КПК України [258].

У виняткових випадках для забезпечення безпеки свідка, який підлягає допиту, суд за власною ініціативою або за клопотанням сторін кримінального провадження чи самого свідка постановляє ухвалу про проведення його допиту з використанням технічних засобів з іншого приміщення, зо-

крема за межами приміщення суду, або в інший спосіб, що унеможливило його ідентифікацію. У разі якщо існує загроза ідентифікації голосу свідка, допит може супроводжуватися акустичними перешкодами, для створення яких залучається відповідний спеціаліст.

Необхідно зазначити, що при допиті свідка, дані про особу якого утаємничені, сторона захисту стикається з труднощами, які полягають у неможливості спостерігати за його поведінкою та опосередковано демонструвати суду невербальну реакцію свідка на викривальні запитання. Також унеможливується доведення неправдивості показань свідка шляхом надання показань, які підтверджують його репутацію, зокрема, щодо його засудження за завідомо неправдиві показання, обман, шахрайство або інші діяння, що підтверджують нечесність свідка (частина друга статті 96 КПК України). Водночас, як свідчить практика ЄСПЛ, використання показань анонімних свідків для обґрунтування вироку не завжди є несумісним з принципами справедливого судового розгляду, але вимагає, аби інтереси сторони захисту були врівноважені з інтересами свідків або потерпілих, які мають надати свідчення («Доорсон проти Нідерландів» (Doorson v. the Netherlands), § 70; «Ван Мехелен та інші проти Нідерландів» (Van Mechelen and Others v. the Netherlands), § 53) [217, с. 100]

Тлумачення норм частини дев'ятої статті 352 КПК України в системному зв'язку з положеннями Закону України від 23 грудня 1993 р. N 3782-XII «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» дозволяє дійти висновку про те, що заходи забезпечення безпеки свідка вживаються за виняткових обставин, якими є загрози життю, житлу, здоров'ю та майну особи, котра підлягає допиту як свідок у кримінальному провадженні.

Наявність таких загроз зобов'язаний встановити суд на підставі фактичних даних, наданих ініціатором допиту свідка із застосування заходів безпеки. Вони мають бути реальними, будь-якого суб'єктивного страху свідка буде не достат-

ньо для унеможливлення його ідентифікації. Суд повинен провести відповідну перевірку, щоб визначити, по-перше, чи є об'єктивні підстави для такого страху, і, по-друге, чи ці об'єктивні підстави підтверджуються доказами («Аль-Хавая і Тахері проти Сполученого Королівства» (AlKhawaja and Tahery v. the United Kingdom) [ВП], § 124; «Балта і Демір проти Туреччини» (Balta and Demir v. Turkey), § 44) [447, с. 100].

З огляду на це відповідна ухвала суду має бути належним чином умотивована. Перед постановленням ухвали суд згідно з вимогами закону зобов'язаний з'ясувати наявність заперечень сторін кримінального провадження проти проведення допиту свідка в умовах, що унеможливають його ідентифікацію, і в разі їхньої обґрунтованості відмовити у проведенні допиту свідка із застосування цього заходу безпеки.

У протилежному випадку суд повинен щонайменше надати сторонам кримінального провадження можливість ставити свідкові запитання та слухати відповіді на них. Тільки за цих умов наведені свідком фактичні дані можуть вважатися допустимими. Водночас засудження не повинне ґрунтуватися ні виключно, ні переважно на анонімних свідченнях, що необхідно мати на увазі суду при ухваленні вироку («Ван Мехелен та інші проти Нідерландів» (Case of Van Mechelen and Others v. the Netherlands, § 55) [270].

Свідка обвинувачення першим допитує прокурор, а свідка захисту – захисник, якщо обвинувачений взяв захист на себе – обвинувачений (прямий допит). Під час прямого допиту не дозволяється ставити навідні запитання. Тобто, при прямому допиті запитання має бути сформульоване таким чином, щоб свідок не черпав з нього жодної нової інформації, а при відповіді спирався виключно на відомості, що збереглись у його пам'яті.

Водночас слід розрізняти навідні й уточнюючі та спрямовуючі запитання. Верховний Суд в одній зі своїх постанов зауважив, що положення статті 352 КПК України не заборо-

няють стороні, яка здійснює допит, а після такого допиту головуючому ставити запитання, які дозволять правильно зрозуміти зміст повідомлених свідком (потерпілим) обставин і виділити з них ті, що стосуються досліджуваної події. Адже здебільшого допитувані особи не розуміються на тонкощах кримінального права та процесу й не в змозі самостійно виокремити з-поміж відомих їм обставин ті, що мають значення для кримінального провадження. Тому законодавець, зокрема на суд поклав обов'язок контролювати хід допиту свідків (потерпілих), аби уникнути зайвого витрачання часу. Тож коли допитувана особа відхиляється від предмета допиту сторона, яка проводить допит, або суд можуть поставити їй спрямовуюче запитання, здатне повернути розповідь допитуваного у річище відомих йому та значущих для справи обставин [262].

На відміну від допиту обвинуваченого, законом не передбачено як одне з правил допиту свідка етапу вільної оповіді. Водночас прямої заборони щодо цього також не існує, а отже не можна погодитися з думкою окремих авторів про те, що під час допиту свідок дає свої показання не в формі послідовної розповіді, а у виді відповідей на запитання сторін [13, с. 323]. Існує міжнародно визнана передова практика допиту свідків, яку можна знайти майже у кожному підручнику. В ньому йдеться про те, що спочатку потрібно отримати вільну розповідь і лише потім ставити відповідні запитання для уточнення [403, с. 11].

Вдаватися до використання цього прийому чи відразу почати допит із запитань – це вибір допитувача. Водночас варто пам'ятати про переваги, які дає наративний допит. Виклад показань у формі вільної розповіді як тактичний прийом дозволяє: а) судити про особистість допитуваного; б) виявити ступінь поінформованості особи щодо обставин справи; в) отримати уявлення про правдивість показань, що даються; г) одержати відомості щодо раніше невідомих фактів.

Як зазначає суддя Вищого регіонального суду Штутгарта А. Вендлер, надання можливості допитуваному повідомляти важливі для справи відомості без запитань та коментарів слугує для отримання максимально якісного інформаційного матеріалу. Вільне оповідання може бути менш докладним, але допитувач має менший вплив. З іншого боку, гарне розпитування дає більше деталей, але забарвлене запитаннями та впливом того, хто допитує. Тільки обидві частини разом дають добрий допит [454, с.14].

Після прямого допиту свідка супротивній стороні надається можливість перехресного допиту, під час якого дозволяється ставити навідні запитання. Після цього, особа, яка виставила свідка, з дозволу суду може повторно допитати свідка за обставинами, що обговорювалися в ході перехресного допиту. Допит свідка після перехресного допиту є можливістю повернутися до вихідної точки та конкретизувати окремі моменти її показань з метою усунення неточностей та помилок, допущених у процесі перехресного допиту за обставинами, що входять до предмету доказування.

Свідок, даючи показання, має право користуватися нотатками, якщо його показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими відомостями, які важко зберегти у пам'яті (частина тринадцята статті 352 КПК України). Проте закон не містить рекомендацій щодо порядку перевірки дотримання правил використання нотаток, обсяг та зміст яких може викликати протести сторони, протилежної тій, що виставила свідка.

На нашу думку, для розв'язання цього питання можна запозичити й рекомендувати до застосування навіть без законодавчої імплементації відповідні положення правила 612 ФПД, за змістом якого противна сторона має право отримати запис, використовуваний свідком, оглянути його, піддати перехресному допиту свідка щодо цього й подати як доказ, що стосується справи. Якщо протилежна сторона стверджує, що письмовий матеріал містить відомості, які не стосуються

справи, суд повинен вивчити письмовий текст у закритому режимі, видалити будь-яку частину, що не належить до справи, та розпорядитися, щоб решта була надана протилежній стороні. Якщо сторона, яка викликала свідка, не підкориться розпорядженню головуєчого, суд має визнати показання свідка недопустимими [447, с. 397].

Після допиту свідка йому можуть бути поставлені запитання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, їхніми представниками та законними представниками, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. З метою з'ясування достовірності показань свідка сторонам дозволено ставити йому запитання щодо можливості сприймати ним фактів, про які він дає показання, а також щодо інших обставин, які можуть мати значення для оцінки достовірності його показань (частина перша статті 96 КПК України).

На відміну від допиту обвинуваченого, правила допиту свідка (потерпілого) не передбачають права головуєчого ставити запитання для уточнення й доповнення його відповідей. На нашу думку, це обмеження виправдане. Надання суддям права ставити запитання свідкам та потерпілим всупереч тактиці допиту, обраної обвинувачем або захисником, стримувало б їхню ініціативність та суперечило б принципу змагальності кримінального процесу.

Особистий досвід автора свідчить про те, що не слід заважати сторонам під час допиту (надто в ситуаціях жорсткого протистояння між ними). Втручання судді в допит збиває з думки допитуваного, викликає заперечення обвинувачення або захисту проти дій головуєчого. Таким чином створюється або загострюється конфліктна ситуація, для подолання якої потрібні додаткові зусилля й час.

Свої запитання суд може поставити лише після допиту свідка сторонами та іншими учасниками судового провадження. При цьому слід уникати запитань навідних або таких, які потребують оцінних суджень, а також коментарів і

припущень. Запитання судді мають бути коректними, простими, короткими, чіткими й зрозумілими для допитуваного. Варто пам'ятати, що багато людей зі скромною освітою не здатні розуміти речення з більш ніж однією підрядною частиною. Нестача інтелекту – звичайна справа. Тому краще використовувати короткі прості речення та по можливості уникати придаткових [403, с. 7].

Судовий допит повинен бути побудований таким чином, щоб створити всі умови для отримання від свідка найповніших об'єктивних відомостей. Перевіряючи наявність цих властивостей інформації у показаннях свідків, необхідно детально встановити: як, у яких умовах вони формувалися; причини знаходження особи у певному місці, характер явища, що спостерігалось; обстановку, в якій перебував свідок, його стан; довільною чи мимовільною була його увага; динаміку розвитку подій та інші обставини [312, с. 50-55].

Стаття 293 КПК України містить слушну з тактичного погляду вимогу щодо видалення свідків із залу судового засідання та вжиття заходів щодо унеможливлення спілкування допитаних і недопитаних свідків між собою. Дотримання цього важливого для судового розгляду правила необхідне з метою виключення не тільки свідомого психологічного впливу свідків обвинувачення й захисту один на одного, але й несвідомого навіювання, коли обговоривши відповідні події, свідки можуть їх спотворити, сприйнявши суб'єктивну думку іншої людини.

Організаційним заходом, що забезпечує вказані вимоги, є розміщення свідків сторін у різних кімнатах (а не як у більшості випадків – у коридорі суду) під наглядом судового розпорядника, який би слідкував, аби свідки ніяк не спілкувалися між собою. Після допиту бажано, щоб свідки залишалися у залі суду до кінця судового засідання, що пов'язано з можливими додатковими та повторними до них запитаннями, необхідністю шахового чи одночасного допиту кількох осіб.

Тож і після допиту необхідно виключити спілкувалися допитаних і недопитаних свідків.

Очевидно, що на поведінку свідка, а отже й на інформативність його показань, впливає обстановка судового засідання. Зазвичай, людина, яка ніколи не була в суді, немає досвіду публічних виступів, буде в судовому засіданні почувати себе зніяковіло, й навпаки людина, яка звикла до цього, буде поводитися вільніше й ясніше висловлюватиме свої думки.

Суд зобов'язаний контролювати хід допиту, щоб уникнути зайвого витрачання часу, захистити свідків від неправомірного тиску, образи, дискримінації та не допустити порушення правил допиту. Під час допиту свідка головуючий за протестом сторони має право зняти запитання, що не стосуються суті кримінального провадження.

Ділова обстановка розгляду справи, коректність, об'єктивність, відсутність будь-якої упередженості суду, вміння поважати права всіх учасників процесу та водночас вживати найрішучіших заходів щодо наведення порядку в залі суду – умови, що створюють найбільш сприятливу психологічну обстановку, сприяють кращому використанню психологічних якостей свідків [9, с. 150].

У тому випадку, коли свідок поводить себе спокійно, скромно, необхідно підкреслити доброзичливе до нього ставлення та уважно його вислухати. Якщо ж свідок поводить себе занадто розбещено, зухвало, суддя повинен зробити йому зауваження й запропонувати продовжити свою розповідь у потрібному тоні.

Ситуація допиту свідка може докорінно змінитися внаслідок зміни допитуваним показань, наданих на досудовому слідстві. При допиті такої особи надзвичайно важливо встановити причини зміни показань. Необхідно з'ясувати, які з двох варіантів відповідають дійсності.

Для доведення недостовірності показань сторона має право надати показання, документи, які підтверджують ре-

путацію свідка, зокрема, щодо його засудження за завідомо неправдиві показання, обман, шахрайство або інші діяння, що підтверджують нечесність свідка. Свідок може бути допитаний щодо попередніх показань, які не узгоджуються із його показаннями (частина четверта статті 96 КПК України). Це створює можливість для сторони обвинувачення або захисту використовувати показання, надані під час досудового розслідування, для конфронтації проти свідка [277, с. 2].

Як показали результати нашого дослідження, найчастіше показання змінюються на користь захисту¹. При цьому ставка робиться на те, що суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання або отриманих у порядку, передбаченому статтею 225 КПК України. Однак це зовсім не означає, що суд беззастережно має прийняти, особисто почуті свідчення.

Нові показання слід порівняти з іншими дослідженими у суді доказами, за необхідності провести повторні допити раніше допитаних свідків, шаховий допит чи одночасний допит кількох осіб, демонстрацію речових доказів. Оголошення свідчень, наданих на досудовому слідстві необхідні не для того, щоб покласти їх в основу судового рішення, як це нерідко траплялося раніше, але для перевірки нових показань.

Суд дійсно не має права обґрунтовувати свої рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилаючись на них, але не зобов'язаний беззастережно покладатися на показання надані в судовому засіданні, якщо після ретельної перевірки доступними йому тактичними засобами дійде висновку про їхню неспроможність. Відповідність раніше наданих показань іншим зібраним у справі доказам є важливим критерієм оцінки свідчень наданих у суді. Водночас порівняння початкових і наступних показань з погляду їхньої

¹ На запитання щодо того, на чий користь свідки, потерпілі переважно змінюють попередні показання 71,3 % опитаних суддів повідомили – на користь захисту, 21,3 % – на користь обвинувачення.

узгодженості з іншими доказами та загальною канвою кримінального провадження може стати на користь наданих у суді показань і переконати суд у їхній достовірності.

Важливість протоколів слідчих допитів для суду відзначають німецькі колеги, на думку яких послідовність показань – важливий критерій достовірності для суду – отримується шляхом порівняння поліцейного протоколу та показань у судовому засіданні [381, с. 15]. Інакше кажучи, попередні показання свідка у нашому кримінальному процесі можуть бути використані для того, що в американському судочинстві зветься імпічментом свідка, заявою про недовіру до нього [412].

Ще одним аргументом на користь правомірності використання цього прийому є позиція однієї з авторитетних міжнародних організацій, членом якої є Україна. У довіднику, що розроблений та рекомендований ОБСЄ як допоміжний спрямовувальний інструмент для підтримання й практичної орієнтації реформ кримінального процесу в державах-учасниках, йдеться про те, що державний обвинувач повинен подати всі належні законні докази, отримані на стадії розслідування, зокрема речові докази, *показання потерпілих і свідків*, висновки експертів, визнання обвинувачених та їхніх спільників. Показання свідків можуть бути зіставлені з їхніми попередніми показаннями (отриманими на стадії розслідування) [311, с. 35-36].

Тому заслуговують підтримки пропозиції Консультативної місії Європейського Союзу щодо внесення змін до статті 95 КПК України, згідно з якими суд з власної ініціативи або за клопотанням прокурора чи інших учасників судового розгляду може оголосити показання свідка або потерпілого, які були надані під час дізнання або досудового розслідування у випадках наявності істотних суперечностей між показаннями, які свідок надав під час судового розгляду і досудового розслідування чи дізнання, або неправомірної відмови свідка давати показання і: а) захисник чи обвинувачений мали

можливість брати участь у допиті та ставити запитання; б) до свідка або потерпілого було застосовано насильство, погрози, підкуп або надана інша вигода для надання неправдивих показань; в) на зміст показань свідка під час судового розгляду вплинула поведінка підсудного або присутніх у залі суду [277, с. 8-10].

Дискусійним питанням теорії та практики кримінального судочинства є допит як свідка учасника злочинної групи, матеріали кримінальної справи щодо якого виділені в окреме провадження. Особливої актуальності воно набуло в контексті укладення між сторонами угод про визнання винуватості, до змісту яких у таких випадках включається обов'язок підозрюваного чи обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою (стаття 472 КПК України).

В літературі наводяться протилежні щодо цього погляди науковців [74]. На нашу думку, особа матеріали кримінальної справи щодо якої виділені в окреме провадження, й вирок щодо якої не набрав законної сили, у справі за обвинуваченням свого співучасника у будь-якій ситуації має статус свідка. Водночас, зважаючи на гарантовану статтею 18 КПК України свободу від самовикриття, вона не може бути примушена до давання показань під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності за відмову від давання показань і має право скористатися привілеєм не свідчити проти себе.

Теж саме стосується й осіб, кримінальні провадження щодо яких закриті слідчим, дізнавачем або прокурором, оскільки ймовірність скасування постанов про закриття кримінального провадження прокурором вищого рівня або слідчим суддею зберігається. Якщо такі особи погодилися надати свідчення, вони повинні бути попереджені про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих показань.

У питанні про допит як свідка засудженого учасника групи, вирок щодо якого набрав законної сили, остаточно

крапку, здається, поставив ЄСПЛ, який у справі Ваннер проти Німеччини (заява № 26892/12) [310] визнав неприйнятною скаргу заявника на обов'язок виступати в якості свідка проти колишніх співників. Справа стосувалася засудження заявника за надання неправдивих показань як свідка у кримінальному провадженні проти його колишніх співучасників.

Суд зазначив, що, оскільки засудження пана Ваннера за напад стало остаточним, не існувало законної можливості знову переслідувати його в судовому порядку за участь у цьому злочині, він вже не міг покладатися на презумпцію невинуватості. Захист, який надається цією презумпцією, припиняється, коли обвинувачений належним чином визнається винним у обвинуваченні, про яке йде мова. Думається, що цей підхід застосовний і при допиті як свідка особи, рішення суду про закриття кримінального провадження щодо якої набрало законної сили.

Суттєвим у зв'язку з угодою сторін, за якою обвинувачений зобов'язується сприяти органу досудового розслідування у викритті іншої особи, є підхід до оцінки його показань. У справі «Ерік Адамчо проти Словаччини» ЄСПЛ одноголосно постановив, що було порушення статті 6 (право на справедливий суд) Європейської конвенції з прав людини з огляду на те, що засудження в основному ґрунтувалося на свідченнях трьох свідків, які співпрацювали зі слідством. Питання полягало в тому, чи було належним чином перевірено ці показання з огляду на переваги, які були надані свідкам. Суд зазначив, що інші свідчення свідків були лише чутками, а висновки експертів стосувалися того, як було здійснено вбивство, а не особи вбивці. Суд також постановив, що національні суди не звернули жодної помітної індивідуальної уваги на обсяг і характер переваг, отриманих у обмін на викривальні докази, незважаючи на їхню значущість, включно з тим, що влада відстрочила переслідування свідків численних убивств [387].

Актуальним питанням судової практики залишається допит слідчого, який здійснював досудове розслідування у розгляданій судом кримінальній справі. Одні науковці висловлюються проти проведення допиту в судовому засіданні слідчого (співробітника оперативного підрозділу) [312, с. 13-14], інші навпаки вважають його доцільним [34, с. 31-32; 179, с. 67]. 3-поміж опитаних нами суддів 59,6 % респондентів вважали допустимим допит суб'єкта досудового розслідування як свідка.

Західна традиція, незалежно від того чи йдеться про держави романо-германської (континентальної) або англосаксонської (острівної, прецедентної) системи права, передбачає можливість таких допитів, а практика демонструє необхідність використання показань співробітників правоохоронних органів у переважній більшості випадків розгляду кримінальних справ. К. Мюллер відзначає дві ситуації, в яких поліціанта допитують як свідок у суді: (1) або поліціант сам спостерігав за тим, що відбувається, або (2) він проводив розслідування [424, с. 41]. У першому випадку отримання свідчення поліціанта мало чим відрізняється від допиту будь-якого іншого свідка-очевидця. Як службовець, який вів слідство, поліціант допитується про хід розслідування, слідчий процес, про доведеність злочину, дотримання формальностей, а в передбачених законом випадках про показання обвинуваченого або свідків на досудовому слідстві [424, с. 45-46].

У судах США також повсюдно практикується допит посадової особи поліції або слідчого, котрим у ході службової діяльності стали відомі обставини злочину, хоча б вони й не були свідками самої події [330, с. 128]. На думку американських фахівців, ефективний прямий допит слідчого є важливою частиною кожного судового розгляду, який закладає основу для оцінки судом усіх кроків, пов'язаних з ретельним, професійним і неупередженим розслідуванням [444, с. 28].

За підсумками проведеного нами анкетування 59,6 % опитаних суддів вважають допустимим допит суб'єкта досу-

дового розслідування (слідчого, оперативного співробітника) як свідка. Водночас на питання щодо типових причин виникнення ситуацій, які потребують допиту слідчого, співробітника оперативного чи іншого підрозділу правоохоронного органу, відповіді розподілилися таким чином:

а) перевірка дотримання процесуального порядку отримання наданих суду доказів – 52,8 %;

б) бажання захисту дискредитувати докази у справі та домогтися звільнення підсудного від відповідальності шляхом підриву довіри до слідства – 22,5 %;

в) намагання прокурора надати суду значущі для кримінального провадження відомості щодо обстановки на місці події злочину, обставин затримання обвинуваченого тощо – 20,8 %.

На відміну від законодавства західних країн, де співробітник поліції як свідок у кримінальному процесі є не стороною процесу, а особистим доказом [424, с. 41], стаття 3 КПК України ставить слідчого на сторону обвинувачення. Відтак може виникнути сумнів щодо обґрунтованості попередження його про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві свідчення й за відмову від давання показань.

Деякі суперечності виникають і в разі допиту слідчого за заявою підсудного про застосування незаконних методів розслідування, коли слідчий фактично потрапляє у становище підозрюваного, від якого вимагають докази власної невинуватості, що не узгоджується з принципами кримінального судочинства. Також можливі застереження щодо балансу прав і можливостей сторін кримінального провадження в ситуації, за якої допит захисника як свідка прямо заборонений законом (стаття 65 КПК України), а допит слідчого – вельми поширене явище.

Проте, на наш погляд, функція слідчого як представника сторони обвинувачення завершується із закінченням судового розслідування. В судовому засіданні слідчий допитується як свідок обвинувачення з дотриманням усіх правил

допиту свідка, зокрема й права не свідчити проти себе. Тому нам уявляється таким, що заслуговує самої пильної уваги досвід провідних країн світу щодо використання в судовому провадженні доказового потенціалу показань осіб, причетних до кримінальних розслідувань з метою удосконалення національного судочинства.

Західними науковцями проведено безліч теоретичних досліджень щодо оцінки доказового значення й достовірності показань офіцерів поліції та інших органів досудового розслідування, підготовлено чимало практичних посібників, що містять рекомендації з підготовки та проведення прямого допиту слідчого, спрямовані на забезпечення ефективного використання його показань для доведення обвинувачення в судах. З іншого боку існують численні публікації на тему перекресного допиту співробітників правоохоронних органів, причетних до розслідування кримінальних правопорушень.

Ясність спеціальної літератури свідчить про важливість значення, що надається цьому джерелу релевантної інформації для правильного розв'язання судом кримінальних справ. Наведені нижче узагальнені висновки ґрунтуються переважно на адаптованих положеннях навчального бюлетеня Х. Таннера [444], присвяченого стратегічним і тактичним питанням допиту слідчого в судах США. Переконані, що вони можуть бути покладені в основу аргументації щодо необхідності імплементації в наше законодавство та судову практику досвіду передових правових систем.

1. Слідчий або інший співробітник правоохоронного органу, котрий вів досудове розслідування, може бути допитаний як свідок фактів, які свідчать про побачене чи почуте ним під час розслідування, зокрема про те, що він особисто робив у ході слідства, про слідчі дії, висновки та спостереження, про дотримання передбачених законом процедур, які забезпечили справедливе та об'єктивне розкриття фактів.

2. Прокурор подає суду докази через допит свідків, зокрема під час допиту слідчого. Наприклад, коли слідчий виявляє

будь-які потенційні речові докази на місці події очікується, що він опише ці об'єкти, сформулює ланцюг висновків та ідентифікує предмет, якщо він буде представлений прокурором як доказ у суді.

3. У кримінальному судочинстві можна використовувати досвід слідчого не тільки, щоб розповісти, що й навіщо було зроблено слідством, можна також пояснити, чому не проведено певних видів слідчих дій, зазвичай пов'язаних зі збором доказів, або чому не було перевірено інші версії досліджуваної події.

4. Слідчого не допитують про те, що йому повідомив потерпілий або свідок, це типові свідчення з чужих слів, яке в американському судочинстві ще називається «слухом» і за загальним правилом, що діє також і в українському судочинстві, є недопустимим. Однак поведінка жертви, що включає емоційні та фізичні реакції (плач, уривчасте дихання, лихоманка, тремтіння тощо), які спостерігаються, коли жертву просять розповісти (і, в певному сенсі, заново пережити) те, що з нею сталося, не вважається слухом.

Такі реакції можуть бути дуже важливими доказами, що підтверджують як факт злочину, так і травматичний характер зазіхання. Вони також часто необхідні для пояснення нелогічної поведінки жертви, скажімо щодо затримки повідомлення про злочин, яка ніколи не лишається поза увагою захисту. Інші дані можуть стосуватися поведінки жертви під час та після нападу. Надто важливим вважається розуміння судом всього контексту досвіду жертви.

5. Оскільки слідчий зазвичай дає показання після потерпілого, він може прояснити ті частини його показань, які є необхідними. До прикладу, прокурор може попросити слідчого вказати дату його бесіди з потерпілим, щоб наголосити на тому, що слідчий допит набагато ближче за часом до нападу, ніж показання потерпілого в суді.

6. Слідчий може бути допитаний про те, що підозрюваний розповів йому під час розслідування. При цьому пока-

знання слідчого про визнання підозрюваним своєї причетності до розслідуваної події не вважається показанням з чужих слів. Логіка полягає в тому, що визнання негативного факту особою, підозрюваною у кримінальних правопорушеннях, з більшою ймовірністю буде правдою, оскільки це визнання суперечить інтересам підозрюваного. Навпаки, заперечення правопорушення служить інтересам підозрюваного тому менш надійне.

7. Через слідчого прокурор може інформувати суд про передові методи розслідування. Це може допомогти пояснити хід слідства, зокрема те, що зробив слідчий, і як це було зроблено, що додає довіри слідчому як висококваліфікованому професіоналу. Це також є гарною основою для переходу до експертних показань слідчого.

8. В американських судах посадових осіб правоохоронних органів, які проводили досудове розслідування, часто допитують як експертів – фахівців у галузі своєї діяльності. Компетентність поліції визначається як сукупність знань, підготовки та досвіду, завдяки яким офіцери особливо добре знаються на тому, що суди вважають їхніми основними професійними завданнями [417, с. 484].

Якщо свідок володіє спеціальними знаннями, що виходять за рамки звичайних знань, і ці знання допоможуть суду зрозуміти докази або встановити цей факт, він може давати показання як свідок-експерт за умови, що суд вважає його показання допустимими й достовірними. Водночас наявність формальної освіти будь-якого роду не є обов'язковою, і в США вона не обов'язково переконлива для суду, бо свідок, який дає показання на основі великого досвіду, може бути більш ефективним, ніж високоосвічений свідок з невеликим практичним досвідом або без нього.

В Україні також мається правова основа для такого допиту (частина сьома статті 95 КПК України). Слідчий, який має багатий досвід та ґрунтовні знання в галузі криміналістичної методики розслідування правопорушень певної катего-

рії, міг би бути допитаний щодо типових моделей поведінки злочинця та жертви, схарактеризувати звичайні наслідки злочинного зазіхання, описати типову слідову картину місця злочину, розповісти про науково обґрунтовані методики розслідування, тактику проведення окремих слідчих дій тощо.

Як і показання будь-якого іншого свідка, свідчення експерта мають обмеження. Найбільш очевидним із них є те, що експерт не повинен давати показання з питань, що виходять за межі, продемонстрованої суду компетентності. Наприклад, свідок-експерт, який має право пояснити суду як жертва сексуального насильства може відреагувати на злочинне посягання, не може засвідчити, що жертва у цій справі зазнала нападу, що жертва говорить правду або що підсудний відповідає профілю статевого злочинця і винен у злочині. Всі ці судження виходять за межі компетенції та ролі свідка, покликаного допомогти суду зрозуміти факти у доказах.

Підсумовуючи цю частину нашого дослідження, зазначимо: не складно, здавалося б, зрозуміти, що впровадження у національне законодавство таких понять, як прямий і перехресний допит або навідне запитання означало початок «гри» за новими правилами, які теорія та практика українського судочинства так і не спромоглися сформулювати і якимось чином формалізувати. Ще очевиднішим є те, що якщо новий порядок нами запозичений, то немає серйозних причин, з яких варто було б не прийняти перевірені століттями правила його функціонування. Нема потреби повторювати той самий історичний шлях, аби переконатися в їхній розумності та ефективності.

3.4. Поняття, форми і тактика використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві

Сучасне правосуддя неспроможне ефективно функціонувати без використання знань у найрізноманітніших галузях

людської діяльності. Причина цього полягає в тому, що від судді не можна очікувати, що він буде фахівцем у всіх сферах, особливо у тих випадках, коли предмети пов'язані з технічними знаннями, оскільки він не здатний робити висновки з фактів, які є технічними. Ось чому процесуальні системи передбачають участь професіоналів або техніків, які добре обізнані та глибоко вивчають предмет, які можуть поділитися своїми знаннями з судовим органом для встановлення істини [421, с. 131].

Такі знання у релевантному законодавстві та юридичній науці отримали назву спеціальних. Носій спеціального знання традиційно зветься обізнаною людиною – незаінтересованою особою, яка володіє фаховими знаннями чи навичками і залучається суб'єктам кримінального процесуального доказування з метою отримання фактичних даних, надання технічного або консультативно-роз'яснювального сприяння при встановленні та дослідженні обставин, що мають значення для кримінального провадження. Зародившись у криміналістиці, поняття «спеціальне знання» набуло широкого розповсюдження у теорії та практиці всіх видів судочинства.

Дослідженню проблем використання спеціальних знань у кримінальному процесі присвячена величезна кількість праць, з-поміж авторів яких А. Ю. Ароцкер, Л. Г. Бордюгов, М. Й. Вільгушинський, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, Г. І. Грамович, Г. Г. Зуйков, В. В. Коваленко, П. М. Каркач, І. І. Когутич, В. П. Корж, О. А. Кравченко, В. Я. Марчак, В. О. Попелюшко, Б. В. Романюк, М. В. Салтевський, З. М. Соколовський, Р. Л. Степанюк, В. Ю. Шепітько та інші представники наук кримінального процесу та криміналістики. Однак, не зважаючи на вельми вражаючий масив теоретичних досліджень у цій царині, усталений підхід до розуміння сутності спеціальних знань досі не сформований. Притому, що визначення поняття «спеціальне знання» є важливою передумовою з'ясування підстав участі обізнаних осіб у кримінальному провадженні

та умов використання знань спеціального характеру в цілях судового дослідження.

Визначення поняття «спеціальні знання»

Попри широке використання терміну «спеціальні знання» у правовому просторі, офіційне визначення позначеного ним поняття відсутнє. Опосередковано відповідь на питання щодо того, які знання щодо правозастосування є спеціальними, дає дефініція поняття «судова експертиза» [275, ст. 1], яке містить відкритий, з нашого погляду, перелік таких знань, з-поміж яких дані науки, техніки, мистецтв, ремесел.

Проте обсяг спеціальних знань сферою експертної діяльності не вичерпується. Визначення поняття слід починати з виявлення та дослідження його сутнісних ознак, властивостей та якостей. Однією з першорядних ознак, за якою в юридичній науці пропонується відрізнити спеціальне знання від сукупності знань, що такими не є, називають загальнодоступність, загальновідомість останніх [195, с. 37].

Одначе визначення спеціального знання як протилежності знання загальновідомого (загальнодоступного) є надто проблематичним. Загальновідомість і загальнодоступність – вочевидь оцінні категорії, що не можуть бути прийняті як об'єктивний критерій, за яким те чи інше знання може бути зараховано до розряду спеціальних, через відсутність цілком визначеної й усталеної дефініції самих термінів «загальновідомість» і «загальнодоступність».

Співвідношення загальновідомих і спеціальних знань за своєю сутністю не є сталим, воно залежить від рівня науки і техніки досягнутого суспільством на певному етапі його розвитку, ступеня проникнення теоретичних знань у буденне життя. Відтак слушний у минулому погляд на спеціальне знання як на систематизовану сукупність відомостей, якими послуговуються вузькі кола представників окремих професійних спільнот, не витримує критики у вік небачених раніше інформаційно-комунікаційних технологій, коли більша частина населення планети має доступ до глобальної інфор-

маційної мережі, що повсюдно замінила традиційні засоби набуття відомостей про більшість галузей людської діяльності, отримати досить глибокі знання про які для допитливого розуму тепер не становить непереборної перешкоди.

Однак тут необхідне застереження. Звісно, отримати потрібну наукову інформацію, освоїти ту чи іншу практичну навичку стало незрівнянно простіше, ніж це було 50, 40 або навіть 30 років тому, але також безперечно й те, що для цього знадобиться тривалий час, якого суб'єкти процесуального доказування, що потребує застосування спеціальних знань «тут і зараз», просто не мають. І саме тому звернення за допомогою до обізнаної особи оптимізує кримінальне провадження.

Разом з тим не цілком правильно вважати, що знання є спеціальними лише через те, що для розв'язання виниклих питань суб'єкту кримінального провадження недостатньо власних знань. Суддя, наприклад, до того, як обійняти свою посаду міг бути фахівцем у тій чи іншій неюридичній галузі й через це може мати доволі адекватну відповідь на постале питання. Проте його знання не можуть бути повною мірою використані у кримінальному провадженні як спеціальні. У кращому випадку відповідні навички можуть бути застосовані в роботі з доказами, але до появи нового доказу не ведуть, оскільки суміщення процесуальних функцій судді та спеціаліста або експерта є принципово неможливим.

В юридичній літературі існує думка, згідно з якою спеціальні знання можуть бути отримані тільки у рамках вищої професійної освіти. Однак повністю погодиться з нею також не можна, оскільки вона справедлива лише щодо судового експерта (стаття 69 КПК України), робота якого характеризується яскраво вираженим науково-дослідним пошуком.

Жодних вимог до рівня освіти спеціаліста (стаття 71 КПК України) процесуальне законодавство не містить. У цій ролі для надання правосуддю необхідної допомоги можуть бути залучені не тільки особи, котрі мають глибокі теоретичними знаннями, а й люди, які внаслідок тривалого заняття певним

видом практичної діяльності, ремесла, промислу набули особливої досвідченості.

Відтак не правильно зводити спеціальні знання до системи наукових даних (відомостей). Також не доцільно обмежувати спеціальні знання конкретними галузями людської діяльності. З огляду на те, що кримінальне правопорушення може вчинятись у найрізноманітніших сферах і стосуватися різних суспільних відносин, принципово до участі у справі може бути залучено фахівця будь-якої наукової або практичної галузі [362, с. 51].

Однією з нечисленних безперечних ознак спеціальних знань є сфера та мета їхнього використання – сприяння правосуддю, що реалізується у передбачених законом формах. Так само очевидною властивістю спеціального знання слід вважати його корисність – здатність задовольняти конкретні потреби кримінального провадження. Наприклад, положення правила 702 Федеральних правил доказування, які застосовуються у Сполучених Штатах, стверджують, що свідчення експерта є прийнятними, якщо вони можуть допомогти суддям виконувати свої обов'язки.

Тобто керівним принципом сукупності правил, які регулюють допустимість показань експерта, є допомога: щоб бути прийнятними, свідчення експерта повинні бути корисними [447, с. 401]. За словами П. Робертса, марні свідчення у кращому разі зайві й, можливо, гірші, ніж даремні, оскільки потенційно можуть заплутати питання та призвести до витрат на судові розгляди, яких можна уникнути. Такі докази неприпустимі не тільки за законом, а й як пряма екстраполяція з основних канонів раціональності [433, с. 4].

Для проведення судових експертиз спеціальні знання мають відповідати додатковим вимогам. Насамперед вони повинні мати теоретичне підґрунтя. Крім того, застосовувані експертом знання мають бути загальновизнаними або принаймні панівними у науковому просторі та придатними для розв'язання експертних завдань.

Загалом схоже, що за відсутності необхідного набору об'єктивних критеріїв віднесення знань до розряду спеціальних слід керуватися правилом співвідношення загального й особливого. Тому немає і вочевидь ніколи не буде певного переліку спеціальних знань. Знання може бути спеціальним лише відносно загального знання у конкретній області теоретичної або практичної діяльності. Так само як юридичне знання є спеціальним стосовно, скажімо, будівельної, промислової, сільськогосподарської науки та практики знання, які через спеціальну освіту, професійну підготовку, досвід роботи мають представники цих галузей, є спеціальними для сфери правозастосування.

У кримінальному судочинстві загальними знаннями є все те, що належить до наук кримінального циклу. З огляду на це виникло таке, що тривалий час не знаходить свого розв'язання, питання про те, чи є спеціальними для кримінального процесу знання з інших галузей права.

Переважає більшість науковців дає на нього негативну відповідь, посилаючись насамперед на те, що юридичні знання належать до виняткової компетенції слідчого, прокурора, суду, й не можуть використовуватися для розв'язання виниклих під час кримінального провадження правових питань [125]. Стверджується, що адміністративну, цивільну, господарську, фінансову, податкову галузі права так чи інакше в юридичних вишах вивчають усі студенти й диплом про вищу юридичну освіту, обов'язкову наявність якої передбачає посада судді, прокурора, слідчого, підтверджує володіння ними знаннями із зазначених та інших дисциплін.

Зустрічаються й категоричніші щодо цього судження, згідно з якими відсутність у слідчих, прокурорів, суддів необхідного обсягу знань у певних галузях права це проблема правозастосовців. Водночас намагання розв'язати її шляхом залучення до розв'язання питань права у кримінальному провадженні фахівців-правознавців означає перекладення на експерта тягара доказування.

Формально так і є, проте не можна не погодитись і з тим, що колосальну кількості різноманітних нормативно-правових актів, які регулюють охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відношення, жоден юрист фахово на належному рівні опанувати не здатен. Ба більше, небезпідставно вважається, що за допомогою до фахівців в окремих галузях права звертаються найбільш досвідчені та кваліфіковані судді, які усвідомлюють складність і суперечливість сучасного законодавства, а отже необхідність розв'язання проблеми залучення до участі у кримінальному провадженні фахівців у різних галузях правової науки є очевидною.

Показово, що чинним законодавством передбачена можливість надання консультацій у формі правової допомоги професійним учасникам кримінального провадження у касаційній інстанції. Після передачі кримінального провадження на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду визначений у ньому суддя-доповідач у разі необхідності звертається до відповідних фахівців Науково-консультативної ради при Верховному Суді стосовно підготовки наукового висновку щодо застосування норми права, питання щодо якого стало підставою для передачі справи на розгляд Великої Палати Верховного Суду (частина сьома статті 434-2 КПК України). Рада утворюється з числа висококваліфікованих фахівців у сфері права, які мають науковий ступінь доктора юридичних наук або кандидата юридичних наук (доктора філософії) чи інших галузей знань. До участі у засіданні Науково-консультативної ради можуть бути запрошені вчені та практики, спеціалісти з різних галузей знань, які не є її членами [213, п. п. 2.1, 2.2]. Підготовлені фахівцями-правознавцями пояснення сприяють винесенню законного й обґрунтованого рішення у складних ситуаціях правозастосування [365, с. 482].

Варто сказати, що коли йдеться про неприйняття юридичних знань як спеціальних у кримінальному процесі

найчастіше мається на увазі недопустимість розв'язання правових питань експертним шляхом. Свого часу Пленум Верховного Суду України звертав увагу судів на неприпустимість порушення перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду, зокрема щодо вини, неосудності чи обмеженої осудності [276, п. 2]. Згодом заборона проведення у кримінальному провадженні експертиз з метою з'ясування питань права була закріплена кримінальним процесуальним законодавством (частина перша статті 242 КПК України).

Тлумачення норм Закону України «Про судову експертизу» також свідчить про те, що: 1) не існує якихось експертів у галузі права – кожен учасник процесу сам повинен виступати знавцем права; 2) юридичні знання є не спеціальними, а загальними знаннями; 3) правові норми не є матеріальними об'єктами, явищами та процесами, які містять інформацію про обставини справи; 4) предметом експертизи є матеріали справи, а правові норми становлять собою наявні поза конкретною справою загальні правила, на основі яких повинна даватися юридична оцінка фактичних обставин справи [194].

Проте, як відомо, покликання у теоретичній дискусії на позицію законодавця є не завжди переконливим. Тому думка про допустимість використання експертизи для розв'язання питань, що вимагають спеціальних юридичних знань, має прихильників не тільки серед практиків¹ і науковців [157; 121, с. 492-494; 303 та ін.], але й поміж законодавців. Приміром, 15.01.2020 р. за № 2741 у парламенті був зареєстрований проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо проведення експертизи з питань права» [273].

¹ За результатами проведеного нами опитування 37,5 % суддів беззаперечно підтримують ідею запровадження експертиз для розв'язання питань, що вимагають спеціальних юридичних знань, а 9,1 % вважають це доцільним за виключенням дисциплін кримінального циклу.

Щоправда Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України висловило щодо запропонованої новели низку суттєвих і цілком обґрунтованих, з нашого погляду, зауважень. У висновку управління йдеться, зокрема, про те, що тлумачення науковцями законодавчих актів, пов'язане з наявністю у цих актах неясностей, неузгодженостей, суперечностей чи інших недоліків, не може розглядатися як судова експертиза. Водночас у запропонованому проекті не визначено, кого слід вважати «визнаними фахівцями» у галузі права, яких передбачається залучати до проведення таких експертиз, і за яким критерієм особа може бути віднесена до цієї категорії. За результатами обговорення у профільному комітеті автор відкликав свій законопроект.

Отже, проведення судових експертиз з метою розв'язання виниклих у кримінальному провадженні правових питань, недопустиме через пряму законодавчу заборону та проблематичне з методичного погляду. Адже, постулат, згідно з яким судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань, ставить перед прихильниками судово-правових експертиз нерозв'язне питання щодо того, які знання для сфери судочинства слід вважати спеціальними.

Якщо погодитися з тим, що для кримінального процесу спеціальними є дані решти правових наук, то для цивільного процесу спеціальними, з-поміж інших, логічно вважати знання з кримінально-правових дисциплін, в адміністративному судочинстві як такі можуть розглядатися положення цивільного, а в господарському – адміністративного права. Очевидно, що це суперечить здоровому глузду, а отже, віднесення правових знань до розряду спеціальних з огляду на вид судочинства є принципово помилковим.

Особливість експертної діяльності полягає в тому, що незалежно від виду процесу вона єдина за своєю методичною природою. Наукові основи судово-правової експертизи неможливо створити для окремого виду судочинства без урахування положень загальної теорії судової експертизи, що

переконливо демонструють інтегровану сутність усіх класів експертиз безвідносно до виду судового процесу, бо об'єкти, методи та технології експертного дослідження визначаються спільними для цієї галузі закономірностями й не залежать від виду судочинства.

В юридичній літературі висловлюється ще одна гідна уваги думка, щодо використання у судово-експертній діяльності правових знань. Мається на увазі експертизи у справах про правопорушення, відповідальність за які передбачена бланкетними нормами кримінального закону.

Диспозиції таких норм містять загальне правило поведінки, відсилаючи суб'єктів правозастосування до інших правових актів. Фахівці у галузі експертології відносять подібного роду експертизи до розряду судово-нормативних, для розв'язання завдань яких експерт повинен мати подвійну компетенцію, тобто володіти як технічними, так юридичними знаннями. Йдеться про застосовування при проведенні окремих видів судово-експертних досліджень правових за формою, але технічних за змістом нормативних актів (інструкцій, положень, правил, стандартів, регламентів), що не робить відповідні експертизи юридичними (правовими).

В юридичному процесі існує практика проведення науково-правових експертиз, що розглядаються як дослідження, котре передбачає з'ясування та роз'яснення змісту норм права. Таке дослідження проводиться науковцем (експертом) на власний розсуд або за рішенням чи дорученням уповноважених суб'єктів шляхом застосування спеціальних знань в галузі права та використання його результатів у виді висновку в правозастосовній діяльності. Проведення наукових експертиз регламентоване Законом України «Про наукову та науково-технічну експертизу». Висновок цієї експертизи має допоміжний (консультативний), суб'єктивний характер, обумовлений науковими переконаннями експерта, та не є доказом у судовій справі [203, с. 81].

Тож за своєю природою науково-правова експертиза не є судовою і за юридичною значущістю рівнозначна письмовому роз'ясненню спеціаліста-правознавця. Висновок експерта у галузі права за клопотанням особи, на замовлення якої проводилось відповідне дослідження, може бути долучено до матеріалів кримінального провадження на обґрунтування нею власної позиції по справі.

До речі, дещо подібне законодавець передбачив у решті процесуальних кодексів (статті 69 КАС, 70 ГПК, 73 ЦПК України), додавши до кола учасників судового процесу експерта з питань права, діяльність якого не підпорядковується положенням Закону України «Про судову експертизу», а відтак не є судово-експертною і за своєю сутністю має консультативно-роз'яснювальний характер. Думку такого експерта слід розцінювати як доктринальне тлумачення норм міжнародного та вітчизняного права, що має певне значення для формування внутрішнього переконання суду, але доказової сили не має.

Вважаємо недоцільним доповнювати аналогічною нормою КПК України. По-перше, вона має згадану вище суттєву ваду, що полягає у невизначеності терміну «визнаний фахівцем у галузі права». По-друге, за необхідності скористатися порадами, консультаціями знавця окремих галузей права, така особа може бути залучена до участі у кримінальному провадженні як спеціаліст (статті 360 КПК України), процесуальне положення якого фактично не відрізняється від статусу експерта з питань права в інших видах судочинства.

Загалом необхідність та допустимість використання у кримінальному провадженні юридичних знань у формі усних або письмових консультацій чи роз'яснень фахівців у будь-яких галузях права не викликає сумнівів. Заплутаність у деяких випадках нормативної бази, нечіткий зміст правових норм, відсутність належної системності у законотворенні та, як наслідок, наявність колізій юридичних приписів змушує суддів так чи інакше вдаватися до допомоги правоз-

навців і не тільки тих, які спеціалізуються на вузьких галузях чинного законодавства¹.

Сторони також не позбавлені права звертатися за консультаціями вчених-юристів та надавати суду їхні письмові міркування щодо спірних питань кримінального права та процесу. Вважається, що незалежними та неупередженими консультантами для розв'язання конкретних проблем правозастосування здатні бути наукові установи та їхні співробітники, які мають авторитет в академічних колах. Висловлені ними думки можуть стати вагомим аргументом для визначення порядку застосування норм права у конкретній ситуації [304].

Напевно, так і є, адже навіть виконуючи роботу на замовлення, на платній основі, експерт має залишатися помічником судді у пошуках істини, захищаючи автономію вченого, щоб його дослідження могли бути проведенні з повною неупередженістю. Однак при оцінці такого висновку, зауважує П. Патонод, не можна не зважати й на те, що роль його автора важка через тиск з боку адвоката, який наймає експерта, і через сильну схильність ототожнювати себе зі стороною, на користь якої він працює [431, с. 1].

Звертаючись до спеціаліста за такою консультацією, зацікавленій особі не варто викладати обставини справи, що розглядається в суді. Спеціаліст не є експертом і з огляду на це позбавлений можливості досліджувати матеріали кримінального провадження. Тому його висновки, що ґрунтуються на оцінці окремих елементів конкретної ситуації, будуть виглядати голослівними та непереконливими, залишаючи місце для доречної критики щодо аналізу обставин, які йому відомі виключно зі слів особи, заінтересованої в результатах розгляду справи.

¹ 11,8 % опитаних нами суддів зверталися з питань тлумачення норм права до вчених-юристів, поради яких мали здебільшого неофіційний характер. Водночас 37,5 % респондентів вважають доцільним запровадження судових експертиз для розв'язання питань, що вимагають спеціальних юридичних знань, а 9,1 % визнають це доречним за винятком дисциплін кримінального циклу.

З тих самих підстав недоцільно ставити перед фахівцем у галузі права питання стосовно кваліфікації дій підсудних, винуватості чи невинуватості, а також щодо оцінки якості досудового розслідування, правомірності дій слідчого, прокурора чи суду. Правознавець, який поважає себе, не стане на них відповідати.

Відтак стороні, котра звернулася за науково-юридичною консультацією, слід моделювати абстрактну правову ситуацію, але так, щоб вона цілком екстраполювалася на досліджувану судом кримінальну чи процесуальну ситуацію, що склалася у справі. Такого висновку суддя, як досвідчений юрист, без уваги точно не залишить. Справді, *jura novit curia* (лат. – суддя знає закон), однак, не вдаючись до теоретичної дискусії, у підсумковому рішенні суд змушений буде дати оцінку доводам сторони, яка підкріпила свою позицію думкою авторитетного вченого.

Підбиваючи проміжний підсумок, можна у самому загальному вигляді визначити спеціальні знання, як систему відомостей, отриманих обізнаною особою в результаті навчання, теоретичної чи практичної діяльності у різних галузях науки, техніки, творчості, ремесел, промислів тощо, які використовуються у передбачених законом формах з метою сприяння правосуддю. Таке визначення, як нам здається, є необхідним і достатнім для наукової комунікації з обговорюваної проблеми. Залежно від форм використання спеціальних знань їхній зміст може бути доповнений і уточнений.

Форми використання спеціальних знань

Форма використання у кримінальному судочинстві спеціальних знань розглядається як вид практичної діяльності, що передбачає використання професійної майстерності, досвіду та підготовки обізнаних осіб з метою встановлення значущих для кримінального провадження фактів та обставин і визначається: а) процесуальним положенням обізнаної особи (експерт, спеціаліст); б) метою залучення (пошук, виявлення, фіксація, вилучення, дослідження слідів злочину);

в) значенням одержаних результатів (доказовим або орієнтуючим) [362, с. 43].

Найбільшого поширення у криміналістичній літературі набув поділ спеціальних знань за ознакою правової регламентації на процесуальні та непроцесуальні. До непроцесуальних форм застосування спеціальних знань під час судового розгляду кримінальних справ можна віднести отримання сторонами фахових порад з проблемних питань правозастосування, позасудове консультування сторін та суду зі спеціалістами щодо виду експертизи та її можливостей, формулювання експертних завдань, підготовки об'єктів дослідження тощо.

Процесуальними формами використання спеціальних знань у судовому провадженні є (1) проведення судових експертиз і (2) надання технічної, офіційної консультативно-довідкової та іншої допомоги особам, які ведуть кримінальне провадження. Носіями спеціальних знань у цих випадках виступають обізнані у відповідній галузі особи – експерт і спеціаліст.

За змістом статті 10 Закону України «Про судову експертизу», судовий експерт – це особа, яка має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань, відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшла відповідну підготовку та отримала кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності. У кримінальному провадженні експертом визнається особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до згаданого закону на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань (стаття 69 КПК України).

Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під

час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок (стаття 71 КПК України). Завданням спеціаліста у судовому провадженні є сприяння у дослідженні доказів шляхом застосування спеціальної техніки (статті 357, 358, 359, 361 КПК України), отримання зразків для експертизи (стаття 245 КПК України), надання консультацій та роз'яснень з питань, що належать до його компетенції (стаття 360 КПК України).

Донедавна ключовою ознакою, що відрізняла спеціаліста від експерта, вважалась відсутність дослідницького характеру його процесуальної діяльності, внаслідок якої не набуваються нові докази. Однак відтоді, як законодавець відніс до переліку процесуальних джерел доказів у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки висновок спеціаліста, що має відповідати вимогам до висновку експерта (статті 298-1, 300 КПК України), зазначений критерій втратив статус абсолютного.

Водночас різниця між положенням експерта та спеціаліста навіть при наданні останнім висновку очевидна. Насамперед вона полягає в освітньо-кваліфікаційних вимогах, що висуваються до експерта, ширшому колі його прав та обов'язків, а також у відсутності кримінальної відповідальності спеціаліста за відмову від виконання покладених на нього обов'язків. Спеціаліст несе лише процесуальну відповідальність у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини свого неприбуття (стаття 72 КПК України). На відміну від експерта спеціаліст може бути залучений до виконання своїх процесуальних функцій ще до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (частина третя статті 214 КПК України).

У науковій літературі поряд зі спеціалістом до носіїв спеціальних знань (обізнаних осіб) небезпідставно відносять деяких інших суб'єктів, залучених до кримінального провадження для здійснення допоміжних функцій. З-поміж

них називають ревізора, лікаря, перекладача, педагога, психолога [362, с. 44-45]. До цього переліку можна також додати представників органу з питань пробації, ювенальної поліції, служби у справах дітей, кожен з яких є фахівцем у сфері своєї діяльності й покликаний наявними у нього знаннями сприяти досягненню завдань кримінального провадження шляхом розв'язання певного кола специфічних питань.

Особливою формою використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві є допит обізнаного свідка, тобто особи, яка (1) через випадковий збіг обставин стала очевидцем досліджуваних судом обставин і з огляду на наявність спеціальних знань здатна не просто викласти відомі їй факти, а й зробити з них певні умовиводи, висновки чи дати кваліфіковану оцінку сприйнятим подіям, або (2) через виконання службових обов'язків отримала відомості, що мають значення для кримінального провадження. До останніх можуть бути віднесені, наприклад: лікар, який надав першу медичну допомогу потерпілому; поліціант, котрий оглядав місце події; ревізори, бухгалтери, співробітники податкової, митної служб, інших контролюючих і наглядових органів, члени спеціальних комісій, які виявили порушення вимог нормативно-правових актів, відомості про які були внесені до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Цінність показань обізнаного свідка полягає в тому, що завдяки наявним у нього спеціальним знанням отримані в результаті його допиту відомості можуть містити такі деталі досліджуваної події, які залишилися б непоміченими непрофесіоналом. Особливості допиту такого свідка передбачені частиною сьомою статті 95 КПК України, за змістом якої особа, котра під час допиту висловила думку або висновок, що ґрунтується на спеціальних знаннях, може бути допитана іншою стороною згідно з правилами допиту експерта.

Тактика використання спеціальних знань є системою тактичних прийомів та послідовних дій, що здійснюються судом відповідно до закону і наявної ситуації, та спрямовані

на дослідження доказів і встановлення обставин кримінального правопорушення.

Тактика суду з використання спеціальних знань включає такі організаційно-тактичні заходи:

- здійснюється аналіз та оцінка ситуації, на підставі якої формується переконання у тому, що для встановлення певних обставин або дослідження доказів необхідні спеціальні знання та приймається відповідне тактичне рішення;

- визначається галузь знань, необхідних для розв'язання питання, що виникло;

- здійснюється вибір форми застосування спеціальних знань;

- обирається особа, яка володіє спеціальними знаннями необхідного виду та рівня;

- здійснюється комунікація з обізнаною особою щодо організаційних питань, які стосуються характеру майбутнього співробітництва, визначення орієнтовної тривалості та місця його реалізації тощо;

- окреслюється предмет, формуються завдання діяльності обізнаної особи;

- обирається оптимальний з тактичного погляду момент для проведення процесуальної дії за участю обізнаної особи;

- ухвалюється процесуальне рішення про застосування спеціальних знань, залучення до участі у справі обізнаної особи, яке надсилається відповідному суб'єкту;

- здійснюється підготовка об'єктів, що підлягають дослідженню з використанням спеціальних знань;

- проводиться процесуальна дія за участю обізнаної особи;

- здійснюється оцінка результатів застосування спеціальних знань.

Таким є загальний алгоритм дій і рішень суду в ситуації, що вимагає застосування спеціальних знань. Залежно від конкретних обставин справи, характеру виниклих питань, форми використання спеціальних знань програма дій суб'єкта їхнього використання може бути уточнена чи доповнена.

3.5. Тактика і технологія проведення судових експертиз

Провідною формою використання спеціальних знань у кримінальному провадженні є судова експертиза – важливий засіб встановлення істини у сучасному судочинстві, що все більш ускладнюється та потребує знань і навичок фахівців з різних областей для доказування правопорушень [399, с. 9]. У відповідь на нагальні потреби правозастосовної практики можливості судових експертиз постійно зростають на основі науково-технічного прогресу та забезпечують їх широке використання у кримінальному процесі для встановлення фактичних обставин, що стосуються всіх елементів предмета доказування.

Процесуальна цінність експертного дослідження об'єктів, що належать до предмета кримінального провадження, визначається доказовим значенням його результатів, які часто не можуть бути отримані іншим шляхом. Не зважаючи на це, тактика проведення судових експертиз дотепер не знайшла гідного місця в системі криміналістики. Окремі вчені взагалі заперечують існування тактики проведення судових експертиз [45]. Водночас у деяких підручниках під заголовком «Тактика призначення та проведення судових експертиз» викладаються їхні організаційні й процесуальні положення [142, с. 340].

Вважається, що причини індиферентного ставлення криміналістів до розроблення тактики судових експертиз криються у тому, що (1) експертиза не розглядається як слідча (розшукова) дія, (2) стверджується, що розроблення тактичних прийомів обумовлюється необхідністю подолання протидії кримінальному провадженню, що не властиво експертизі, (3) тактика підміняється організацією проведення експертиз, а замість тактичних прийомів рекомендується застосовувати експертні технології [364, с. 20].

Не заглиблюючись у дискусію з цього питання нагадаємо, що тактика потрібна не тільки та не стільки для подолан-

ня спротиву, скільки для ефективного здійснення будь-якого виду діяльності [185]. Щодо процесуального статусу експертизи, то український законодавець визначився на користь віднесення цього засобу доказування до категорії слідчих дій, включивши положення, що регулюють порядок її проведення до глави 20 КПК України. Тому ми підтримуємо науковців, які визнають наявність тактики проведення судових експертиз і вважають за необхідне її подальше розроблення [117, с. 17; 366; 331 та ін.].

Про тактичну сутність проведення судової експертизи свідчить така притаманна тактико-криміналістичному забезпеченню кримінального провадження засаднича властивість як ситуаційна обумовленість. Тактичні прийоми та організаційні заходи проведення експертизи залежать від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, які визначають конкретну судово-експертну ситуацію, що з-поміж іншого залежить від того [363]:

- здійснювалося експертне дослідження на досудовому слідстві або буде проводитися вперше в суді;
- збереглися об'єкти дослідження після проведення експертизи на досудовому слідстві, змінили властивості або знищені;
- проводиться експертиза в судовому засіданні або в експертній установі;
- залучається до її проведення один або кілька експертів;
- обізнана особа бере участь у судовому розгляді до призначення експертизи або після її призначення;
- залучені приватні експерти або співробітники державних спеціалізованих установ;
- експертиза є первинною, додатковою, повторною, комісійною або комплексною;
- збігаються або різняться висновки первинної та повторної експертиз;
- допитується один або декілька експертів тощо.

В літературі виділені ситуації, що виникають під час судового провадження й обумовлюють необхідність проведення експертизи або виклику в судове засідання експерта, який проводив експертизу на досудовому слідстві, для допиту [362, с. 338-339]:

1) під час досудового розслідування не проводилась експертиза для встановлення суттєвих обставин кримінального провадження і є необхідність її призначення судом;

2) слідчим не ставились питання, з'ясування яких має значення для правильного вирішення справи;

3) висновки експерта ґрунтуються на вихідних даних, які мають протиріччя;

4) в ході судового розгляду встановлені нові дані, з'ясовані факти та обставини, виявлені об'єкти, що вимагають експертного дослідження;

5) при судовому розгляді справи виникла необхідність за допомогою експертизи розв'язання низки додатково питань;

6) висновок експерта, наданий на досудовому слідстві недостатньо ясний;

7) проведене на досудовій стадії кримінального провадження експертне дослідження неповне;

8) висновок експерта необґрунтований, у тексті є суперечності;

9) висновки експерта суперечать іншим наявним у справі доказам;

10) члени експертної комісії дійшли протилежних висновків;

11) у справі проведено декілька експертиз, висновки яких суперечать один одному;

12) експертиза проведена особою, яка за законом не могла виконувати покладені на неї функції у даному провадженні; виникли обґрунтовані сумніви щодо компетентності експерта, його фахової підготовки, наявності необхідного обсягу спеціальних знань;

13) незгода суду з висновком (повідомленням про неможливість проведення експертизи) експерта або сумнів щодо його правильності;

14) особлива важливість висновку експерта як доказу в розглядуваній справі;

15) учасники судового розгляду обґрунтовано не погоджуються з висновками експерта.

Наведені ситуації є підставами проведення первинної експертизи (1-5), допиту експерта (6), призначення додаткової (7) або повторної (8-12) експертиз. Ситуації 13-15 по суті є приводами проведення експертиз або допиту експерта і повинні обґрунтовуватися відповідними підставами [183, с. 152].

Проведення експертизи в суді має певні процесуальні й тактико-організаційні особливості та потребує ясного розуміння професійними учасниками кримінального провадження алгоритму дій у ситуаціях, пов'язаних із цим напрямом судово-експертної діяльності, що являє собою систему рішень і дій щодо призначення та проведення експертизи з метою встановлення фактів і обставин, які мають значення для кримінального провадження.

М. Г. Щербаковський поділяє процес проведення судової експертизи на три етапи: 1) підготовка та призначення експертизи компетентною особою; 2) проведення дослідження судовим експертом; 3) дослідження, оцінка та перевірка висновку експерта слідчим або судом [361, с. 182-186]. Проте, на нашу думку, доцільніше говорити про два рівні процесуальної форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, а саме про рівень судово-слідчий, на якому реалізується тактика призначення й використання результатів судової експертизи, та рівень експертний, що втілює тактику експертного дослідження [70, с. 57-58].

Таке структурування тактики проведення судових експертиз є зручнішим для розуміння та правильнішим з методологічного погляду, зважаючи на принципову відмінність її

суб'єктів, якими на першому та останньому з трьох названих вище етапів є особа, котра веде кримінальне провадження, а на другому судовий експерт. Очевидно також, що зміст, а отже й тактика, кримінальної процесуальної та експертно-дослідної діяльності суттєво різняться та вимагає окремого розроблення.

На стадії судового розгляду технологія проведення експертизи включає етапи: а) підготовки та призначення експертизи судом; б) проведення експертного дослідження; в) оголошення експертного висновку; г) дослідження, оцінки та перевірки висновку експерта; д) допиту експерта (за необхідності); е) використання висновку експерта судом.

Отже, поняття тактики судової експертизи має право на існування й може бути визначене як система розроблених криміналістикою теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо найефективнішого використання спеціальних знань експерта з метою встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження. З технологічного погляду судово-експертна діяльність є комплексом науково обґрунтованих і практично апробованих взаємопов'язаних послідовних процесуальних і тактико-організаційних заходів з підготовки, призначення експертизи та проведення експертного дослідження, вивчення, перевірки, оцінки та використання висновку експерта в судовому доказуванні, окремі аспекти яких будуть розглянуті нижче.

Підготовка та призначення судової експертизи

1. Прийняття рішення щодо проведення експертизи.

До рішення про необхідність проведення експертизи компетентну особу можуть спонукати імперативні норми закону. Відповідно до частини другої статті 242 КПК України слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи щодо встановлення певних обставин. З огляду на це виникає питання щодо розв'язання судової ситуації, обумовленої порушенням слідством цього припису.

Закон не містить жодних застережень або заборон щодо можливості усунення в суді зазначеної прогалини. Під час судового розгляду суд за клопотанням сторін кримінального провадження або потерпілого за наявності підстав, передбачених статтею 242 КПК України, має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам (частина перша статті 332 КПК України). За відсутності такого клопотання суд повинен ухвалити остаточне рішення у справі, виходячи з наявних доказів. Водночас його відхилення має однозначно трактуватися як неповнота судового розгляду.

Коли проведення експертизи не є обов'язковим за законом, питання щодо необхідності її призначення вирішується на підставі всебічного аналізу загальної судової ситуації. Приймаючи відповідне рішення, суд, з-поміж іншого, має зважити на те, (1) чи є істотними для кримінального провадження обставини, які передбачається з'ясувати шляхом проведення експертизи, (2) чи можна їх достовірно встановити за допомогою наявних методів дослідження, (3) чи не існує інших шляхів розв'язання цього питання – простіших і достатньо надійних (наприклад, допит свідків, проведення судового огляду тощо).

Отже, судова експертиза має призначатися лише тоді, коли вона дійсно потрібна та за наявності достатніх даних, що вказують на можливість досягнення її мети – отримання нових або перевірка наявних доказів у конкретному кримінальному провадженні та за неможливості досягнення цієї мети іншим шляхом. Призначення експертизи без необхідних підстав призводить до непродуктивного використання експертами робочого часу, тяганини у судовому розгляді кримінальних справ.

Загалом експертиза в суді проводиться за клопотанням сторін. Суд має право призначити експертизу з власної ініціативи лише у випадках, передбачених частиною другою статті 332 КПК України. І це здається логічним з огляду на

принципи змагальності та диспозитивності кримінального провадження. Проте, на наш погляд, аргументований наведеними вище міркуваннями щодо розширення дискреційних повноважень суду з питань отримання та дослідження доказів, слід повернути суду право на призначення експертизи незалежно від наявності клопотання сторін.

2. Визначення предмета експертизи.

Предмет судової експертизи – це факти й обставини, що мають значення для кримінального провадження та можуть бути встановлені шляхом дослідження об'єктів з використанням спеціальних знань судового експерта. В юридичній літературі обґрунтовано пропонується розрізняти поняття предмета судової експертизи в широкому (родовий, видовий) і вузькому (предмет конкретної експертизи у справі) значенні.

Родовий (видовий) предмет включає весь спектр обставин, які на даному етапі розвитку науки можуть бути встановлені при проведенні певного виду досліджень і відмежовує його від решти суміжних експертиз. Предмет конкретної експертизи обмежується колом завдань, розв'язання яких доручається судовому експерту в окремому кримінальному провадженні [346, с. 292].

Експертне завдання визначається поставленими перед експертом питаннями. Можливості певних видів експертиз та орієнтовні переліки, вирішуваних ними питань, наводяться в окремих нормативно-методичних документах [197, 215] та науково-практичних джерелах [205].

3. Вибір моменту призначення експертизи.

За загальним правилом експертиза повинна бути призначена своєчасно. Закон не пов'язує момент призначення експертизи з певним етапом судового розгляду, однак не викликає сумніву, що відповідне рішення має бути ухвалене щонайменше після з'ясування всіх обставин, які стосуються предмета та об'єктів експертизи і мають значення для надання висновку.

За умови правильного визначення моменту призначення експертизи судовий розгляд набуває більш цілеспрямованого характеру, а експерт уникає непродуктивного гаяння часу, пов'язаного з необхідністю отримання додаткових даних. Визначаючи момент призначення експертизи, слід ураховувати: 1) наявність, властивості та стан об'єктів експертного дослідження; 2) необхідність і можливість одержання порівняльних зразків; 3) особливості експертного дослідження (складність, наявність відповідних методик, тривалість проведення та ін.); 4) судову ситуацію [358, с. 243].

У будь-якому разі експертиза має призначатися після допиту підсудного, потерпілого, свідків, показання яких мають значення для експертизи, проведення всіх судових дій, що стосуються предмета та об'єктів експертного дослідження. Особливу увагу слід звернути на те, щоб були допитані особи, котрі безпосередньо пов'язані з об'єктами експертизи, їхнім походженням. Наприклад, якщо шляхом проведення почеркознавчої експертизи необхідно встановити, чи виконані підписи про одержання заробітної плати від імені конкретних осіб ними самими або іншою особою, експертиза має бути проведена лише після того, як будуть допитані всі ці особи [8, с. 78].

Звісно, обставини, що мають значення для проведення експертизи, можуть виникнути значно раніше. Скажімо, якщо під час судового розгляду будуть виявлені ознаки розладу душевної діяльності підсудного або встановлені обставини, що дають підстави для сумніву щодо можливості усвідомлювати ним свої дії або керувати ними, подальше дослідження обставин кримінального провадження за його участю стає проблематичним. Така ситуація вимагає невідкладного розгляду питання про призначення судово-психіатричної експертизи.

В літературі висловлено твердження про те, що у більшості випадків експертиза в суді провадиться в кінці судового розгляду [280, с. 145]. Практика свідчить, що здебільшого так

і відбувається, адже може виявитися, що обставини, які передбачається перевірити експертним шляхом, повною мірою підтверджуються іншими недослідженими на цей момент доказами. За таких обставин проведення судової експертизи буде щонайменше суперечити принципу процесуальної економії.

Водночас, головним правилом залишається обумовленість моменту призначення експертизи ситуацією, що склалася під час судового розгляду. Наприклад, при розгляді багатоепізодної справи може виникнути необхідність встановити або перевірити факт, який стосується окремого епізоду. В такому випадку не доцільно чекати закінчення дослідження всіх обставин кримінального провадження й призначити експертизу відразу після отримання даних, необхідних для проведення експертного дослідження конкретних об'єктів за цим епізодом.

4. Визначення виду експертизи.

Відповідно до обраних об'єктів і встановленого предмета визначається вид експертизи згідно з класифікацією за спеціальними знаннями: криміналістична, судово-медична, судово-психіатрична, судово-економічна, судово-біологічна, товарознавча, технічна чи ін. [98]. Зважаючи на те, що, призначаючи експертизу судді іноді постають перед труднощами щодо правильного визначення її виду, слушною є рекомендація, за якою у таких випадках в ухвалі про призначення експертизи доцільно вказувати клас, до якого вона відноситься, наприклад «криміналістична експертиза», «судово-медична експертиза», «матеріалознавча експертиза» [361, с. 195].

Призначаючи експертизу, суд також визначає її процесуальний статус – основна або додаткова, первинна чи повторна. З огляду на те, що й у цьому питанні трапляються помилки, вважаємо таким, що заслуговує схвалення й поширення положення однієї з відомих інструкцій, згідно з яким у разі призначення первинної, додаткової, повторної, комісійної або

комплексної судової експертизи, яка за процесом дослідження, наданими матеріалами (об'єктами) чи визначенням процесуального законодавства не є такою по суті, керівник експертної установи має право змінити її статус та організовує проведення експертизи відповідно до визначеного ним статусу. У вступній частині висновку зазначаються мотиви зміни її процесуального визначення відповідно до законодавства [97].

5. Вибір експертної установи або експерта.

Наразі в Україні діє три групи судових експертів – (1) державні, які здійснюють свою діяльність у спеціалізованих державних установах, (2) недержавні (приватні), які працюють індивідуально або в недержавних підприємствах, а також (3) фахівці з різних галузей науки, техніки, мистецтва, ремесла, які залучаються до проведення експертиз епізодично, не потребують спеціального дозволу від держави (свідoctва), вибір їх замовником відбувається за формально-якісними показниками компетентності [268].

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз [275, ст. 7]. У приватному секторі проводиться лише половина (точніше 53,3 %) від усього обсягу класифікованих експертиз [268]. У сфері кримінального провадження з огляду на специфіку дослідницьких завдань цей показник, безумовно, буде значно меншим.

Разом з тим, як вважають закордонні вчені, аби експерт міг присвятити себе дослідженню з метою встановлення об'єктивних даних якомога безсторонніше важливо, щоб він був вільним від будь-якого тиску, чи то фінансового, чи психологічного. З огляду на це також необхідно, щоб він не зазнавав надмірного впливу свого роботодавця і не піддавався інституційному тиску. Експерт має користуватися максимально можливою науковою свободою [431, с. 39].

Проте, як відомо, в Україні переважна кількість судових експертів працює в державних установах, які належать до

сфери управління силових структур (експертні служби Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони, Служби безпеки та Державної прикордонної служби) і хто б що не казав про автономний статус експертно-криміналістичних підрозділів, усі вони підпорядковані відповідним відомствам і не застраховані від імовірного втручання в свою професійну діяльність з боку їхнього керівництва.

Крім того, як слушно зазначають практикуючі юристи, процвітання «корпоративності» судових експертів державних експертних установ створює середовище, в якому спростування висновків неякісної судової експертизи стає практично неможливим. З іншого боку, зростаюча внаслідок монополії на велику кількість судових експертиз перевантаженість державних експертних установ, і чергу на виконання експертних досліджень, створює спокусу щодо організації керівниками та співробітниками державних експертних установ «торгівлі» місцями у черзі [29].

Водночас Європейський суд з прав людини зауважує, що судова експертиза, виконана експертами правоохоронних органів, які ведуть розслідування кримінальної справи, у деяких випадках може поставити під сумнів справедливість вироку (справа «Проскурников проти Росії») [269]. Тому, на думку міністра юстиції України Д. Малюски, краща модель для розвитку державних експертних установ – створення окремого спеціалізованого центрального органу виконавчої влади, якому були б надані гарантії інституційної незалежності, та до якого перейшли б усі державні відомчі установи, що здійснюють зараз судову експертизу [172].

Законом не врегульовано важливе практичне питання, пов'язане з рішенням суду щодо визначення конкретного експерта або експертної установи, яким доручається проведення експертизи. З метою уникнення звинувачення суду в упередженості доцільно доповнити статтю 332 КПК України нормою, відповідно до якої при призначенні експертизи судом експерт чи експертна установа визначається за взаєм-

ною згодою сторін, а якщо такої згоди не досягнуто, експерта або експертну установу призначає суд. З тактичного погляду, аби запобігти зайвих суперечок, можна було б рекомендувати, щоб головуючий пропонував сторонам надати списки експертів, яким вони довіряють, і обрати того, щодо якого думки сторін збігаються.

Визначення експерта у разі доручення проведення експертизи певній установі покладається на її керівника, що пов'язано з корупційними ризиками, обумовленими, з-поміж іншого, тривалою співпрацею замовників експертиз з персоналом та керівниками експертних установ. Тому варто підтримати пропозицію угорських колег щодо запровадження відбору експертів у комп'ютерній системі, що допускає випадкове визначення експерта [438, с. 104].

Слід погодитися також і з тим, що керівник експертної установи не має права на свій розсуд залучати фахівців інших закладів, якщо дослідження повністю або частково не можуть бути проведені у підпорядкованій йому установі. У таких випадках саме суд має з'ясувати компетентність обізнаної особи, попередити її про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку та за відмову від виконання без поважних причин обов'язків експерта, визначити порядок роботи створеної таким чином експертної комісії. Правильною у цьому сенсі є рекомендація, за якою експерт у разі складності експертизи та необхідності розв'язання питань, що виходять за межі його компетенції, повинен порушити перед судом клопотання про запрошення для участі у проведенні експертизи відповідного фахівця.

Однак суди не завжди дотримуються цих правил і, призначаючи, наприклад, комісійну судово-медичну експертизу за участю лікаря вузької спеціалізації, не викликають його до суду, не призначають у встановленому законом порядку експертом, покладаючи, по суті, свої функції на судово-медичного експерта, який сам запрошує до участі у про-

веденні дослідження того чи іншого працівника медичного закладу¹.

Порушення закону при цьому відбувається не тільки з огляду на те, що судовий експерт виконує не властиву йому функцію, а й через те, що не перевіряється компетентність та відсутність підстав для відводу обізнаної особи, яка залучається до складу експертної комісії. Думається, що така практика є хибною та такою, що ставить під сумнів допустимість експертного висновку.

6. Розв'язання питання про місце проведення експертизи.

Експертиза за своєю сутністю є лабораторним дослідженням, однак це не означає, що експертні дослідження можуть провадитися виключно в експертних установах. Дійсно, лабораторні умови найсприятливіші для будь-яких досліджень, але треба зазначити, що судова практика наполегливо вимагає проведення експертиз і поза експертною установою.

На відміну від КПК України 1960 року чинний закон не регламентує проведення експертизи безпосередньо в приміщенні суду. На наш погляд, законодавець даремно відмовився від такої можливості. Адже, скажімо, додаткова експертиза, яка дуже часто не потребує повторного дослідження об'єктів, використання складних технічних приладів і спеціального обладнання, може бути проведена в суді протягом години, що, безумовно, сприятиме оперативності судового провадження.

Проведення експертизи в суді має певні переваги, обумовлених з-поміж іншого безпосередньою участю в судовому засіданні експерта, який до призначення експертизи особисто може поставити запитання учасникам процесу, з'ясувати обставини походження, умови зберігання та при-

¹ З числа опитаних нами суддів 89,4 % респондентів повідомили, що керівники експертних установ не погоджують з ними особу стороннього фахівця, залученого для проведення комісійної експертизи, а 4,7 % відповіли, що це робиться лише інколи.

чини змін речових доказів, порядок отримання зразків для експертного дослідження, допомогти суду в оптимізації питань, запропонованих учасниками судового провадження на розв'язання експертизи тощо.

Крім того, в ситуації коли обізнана особа викликається до суду для проведення експертизи, суд безпосередньо встановлює особистість запрошеного фахівця, рівень його освіти та кваліфікації, стаж роботи за спеціальністю, визначає наявність чи відсутність обставин, які виключають можливість участі обраного експерта у розглядуваній справі, роз'яснює йому права й обов'язки, виконує інші, передбачені законом для цього етапу проведення експертизи, дії. Таким чином суд звільняє себе від необхідності перевірки цих та інших, пов'язаних з особою експерта та порядком призначення експертизи питань у процесі майбутнього дослідження експертного висновку.

Втім, закон, попри те, що окремо не регламентує питання проведення експертизи в суді, не містить щодо цього якихось застережень. В суді можуть бути проведені експертизи, що не потребують тривалих і складних досліджень із застосуванням лабораторного обладнання. Водночас проведення експертизи в суді допустимо лише за умови, що це не позначиться на якості дослідження.

Тому для визначення місця проведення експертизи судді бажано попередньо одержати консультацію спеціаліста або призначеного експерта щодо можливості проведення експертизи у приміщенні суду. Вирішуючи питання щодо можливості провадження експертизи в суді, слід враховувати, що експерт може бути присутнім у судовому засіданні, отримати вихідні дані, а безпосереднє дослідження провести в експертній установі.

7. Постановлення ухвали про доручення проведення експертизи.

Призначення експертизи обумовлює необхідність розв'язання судом двох тактичних завдань. Перше з них полягає в

якомога повнішому використанні усіх наявних у справі фактів, що підлягають експертному дослідженню, а друге – у щонайповнішому використанні можливостей судової експертизи для встановлення суттєвих обставин кримінального провадження, що належить до висунутих учасниками судового провадження версій.

На цьому етапі істотною проблемою є формулювання запитань експерту та послідовність їхньої постановки. Умови гласності та змагальності кримінального процесу, сприяючи з'ясуванню нових або уточненню відомих обставин справи, здійснюють вплив на постановку перед експертом запитань при призначенні експертизи в суді. Тому тактика обговорення сформульованих суб'єктами судового доказування питань, повинна передбачати, з одного боку можливість використання спеціальних знань обізнаної особи для підтвердження версій, які висувуються ними щодо обставин кримінального правопорушення, а з іншого – найраціональніше використання можливостей конкретної експертизи для з'ясування суттєвих обставин справи.

Головне правило, якого повинен дотримуватися суд, призначаючи експертизу, полягає у чіткому формулюванні експертних завдань. Марним буде експертне дослідження, проведене відповідно до неграмотно сформульованих запитань. Від цього тільки постраждає оперативність кримінального провадження.

Поставлені експерту запитання повинні бути конкретними, гранично лаконічними, відповідними науковій компетенції експерта, викладеними у строгій логічній послідовності так, щоб кожна наступна відповідь на них випливала з попередньої. За наявності труднощів з визначенням експертних завдань рекомендується звертатися за допомогою до відповідного спеціаліста (експерта), поради якого можуть мати непроцесуальний характер або надаватись у судовому засіданні як офіційні консультації. Цього правила дотримуються 66,7 % опитаних нами суддів, яким доводилося звер-

татися за порадами спеціалістів щодо виду експертизи та її можливостей, формулювання експертних завдань, підготовки об'єктів дослідження тощо. Щоправда такі консультації у 100 % випадків мали неофіційний характер.

Нами помічені щонайменше дві небажані ситуації, що виникають на практиці. У першій – суд в ухвалі відтворює ледь не весь перелік типових запитань, віднайдених у методичній літературі; у другій – судді, формулюючи завдання експерту, не повною мірою використовують можливості тих чи інших експертиз.

Обидві ситуації обумовлені недостатньою обізнаністю суддів щодо сучасних можливостей конкретних видів судових експертиз. Також, на жаль, нерідко в ухвалях про доручення проведення експертиз недосить чітко викладаються запитання, вживається неправильна термінологія, невірно вказуються об'єкти дослідження (особливо при розв'язанні ідентифікаційних завдань) та ін.

Негативні наслідки таких ситуацій можуть бути нейтралізовані шляхом використання консультацій спеціалістів, а також у порядку експертної ініціативи, коли експерт надає висновки щодо відомостей, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких не ставилися запитання (частина третя статті 102 КПК України). Якщо поставлене перед експертом запитання сформульовано неясно або його редакція не відповідає науково-методичним рекомендаціям, але зміст завдання експертові зрозумілий, то після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи він може дати відповідні роз'яснення і викласти запитання в редакції, що відповідає зазначеним рекомендаціям, та надати на нього відповідь [98, п. 4.12].

Слід звернути увагу й на встановлену законом процедуру визначення експертних завдань, яка є важливою гарантією додержання принципів змагальності та диспозитивності кримінального провадження. До ухвали суду про доручення

проведення експертизи за клопотанням сторін включаються питання, поставлені перед експертом учасниками судового провадження та судом, який має право не включати до ухвали запитання, що не мають значення для судового розгляду, обґрунтувавши таке рішення в ухвалі (частина третя статті 332 КПК України).

Закон не згадує про право учасників кримінального провадження ставити запитання експерту в разі призначення експертизи за ініціативою суду. Водночас, на наш погляд, правильно вчиняють суди, які й у цих випадках обговорюють зі сторонами як доцільність проведення експертизи, так і питання, що передбачається поставити перед експертом. Переконані, що така практика є позитивною й заслуговує на схвалення.

За змістом статті 332 КПК України під час судового провадження експертиза проводиться за ухвалою суду. При цьому виникає питання щодо того, чи можуть надаватися суду висновки експертиз, виконаних на замовлення сторін, як це передбачено статтею 7-1 Закону України «Про судову експертизу», після початку судового розгляду.

Думається, що обвинувачений з огляду на його право збирати й подавати суду докази (пункт другий частини четвертої статті 42 КПК України) може замовити експертне дослідження на підставі договору з експертом чи експертною установою, про що також свідчать положення зазначеного Закону (частина четверта статті 15). Натомість сторона обвинувачення позбавлена такої можливості, оскільки не в праві збирати докази після закінчення досудового розслідування.

8. Підготовка об'єктів для проведення експертизи.

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертному дослідженню піддаються матеріальні об'єкти, явища і процеси, які містять інформацію про обставини справи. На наш погляд, доцільною є диференціація об'єктів експертизи на матеріальні (предмети) та матеріалізовані (документи) джерела інформації про обставини,

які мають значення для кримінального провадження. Такі речі та предмети повинні мати певний правовий статус – речові докази, документи, зразки для проведення експертизи. Зважаючи на те, що до явищ та процесів такий правовий режим застосований бути не може, віднесення їх до об'єктів експертного дослідження не цілком обґрунтоване.

До загальних об'єктів, які можуть бути досліджені експертом відносяться: речові докази (первісні, тобто безпосередньо пов'язані з подією злочину – предмети, рідини, мікрочастинки, документи, що несуть сліди злочину та ін., і похідні – зліпки, відбитки, фотознімки слідів злочину, що віддзеркалюють їхні істотні ознаки); документи (зокрема, електронні); живі особи (потерпілий, свідок, підсудний; зразки для експертного дослідження, зокрема порівняльні зразки (вільні, умовно-вільні, експериментальні), необхідні для проведення ідентифікаційного дослідження; матеріали кримінальної справи (протоколи слідчих, судових дій і додані до них схеми, довідки, висновки первинних (основних) експертиз та ін.), які належать до предмета експертизи; матеріальна обстановка місця події (ділянки місцевості, спорудження, будинки, приміщення, комунікації, механізми тощо); трупи людей та їхні частини; тварини, їхні трупи і частини.

Якість експертизи залежить не тільки від компетентності експерта та валідності використовуваних ним методик, а й від стану та обсягу, наданого в його розпорядження матеріалу, що визначає необхідність особливого підходу до виявлення, фіксації та підготовки об'єктів експертного дослідження. Речові докази та документи, які надаються експертові, повинні бути отримані у спосіб, передбачений статтею 93 КПК України, залученні до кримінального провадження у передбаченому законом порядку (залежно від способу збирання) і набути відповідного процесуального статусу. З ними повинні мати можливість ознайомитися сторони, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження [231].

Зважаючи на специфіку судового провадження, кількість його учасників, обмежену мобільність, вимогу безпосереднього дослідження доказів, можливості суду з отримання зразків для проведення окремих видів експертиз значно вужчі за ті, що мають органи досудового слідства. Однак це не звільняє суд від обов'язку особисто чи за допомогою спеціалістів одержувати зразки для експертного дослідження й надавати їх у розпорядження експертів (частина перша статті 245 КПК України).

Відібрання зразків з речей і документів проводиться згідно з положеннями закону про тимчасовий доступ до речей і документів (статті 160-166 КПК України). Отримання біологічних зразків від особи здійснюється за правилами освідчування (стаття 241 КПК України). У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки суд за клопотанням сторони кримінального провадження має право дозволити прокурору (або зобов'язати його, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово.

У спеціальній літературі розглядаються найбільш проблемні питання застосування статті 245 КПК України, з-поміж яких, зокрема відсутність у законі чітко регламентованого процесуального порядку відбирання біологічних зразків для експертизи та неоднозначність практики віднесення відмови добровільно надати біологічні зразки для проведення експертизи до реалізації права не свідчити проти себе [272, с. 15-16]. З огляду на це збирання, вивчення та обробка біологічного матеріалу з метою, скажімо, отримання геномної інформації людини, а також проведення молекулярно-генетичного аналізу потребують всебічного висвітлення з урахуванням положень національного та іноземного законодавства України та зарубіжного законодавства, професійних теоретичних досліджень, практичних питань та впровадження міжнародного досвіду.

Одним із найскладніших аспектів у відібранні біологічних зразків для експертизи є правомірність і межі застосу-

вання примусу [64, с. 276]. Проблема полягає в тому, що закон лише згадує про можливість примусового отримання біологічного матеріалу у разі відмови особи добровільно надати відповідні зразки і жодним чином не регламентує порядок безпосереднього здійснення цієї операції.

Деякі науковці взагалі пропонують законодавчо заборонити примусове отримання біологічних зразків для проведення експертизи у особи задля встановлення її причетності до вчинення злочину, стверджуючи, що це суперечить міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини [26]. Верховний Суд в одній зі своїх постанов також зазначив, що біологічні зразки у особи можуть бути отримані поза її згодою лише тоді, коли метою відібрання таких зразків не є отримання доказів обвинувачення особи, яка надає такі зразки [234].

Нам така позиція теоретиків і практиків кримінального судочинства уявляється спірною. На обґрунтування своїх доводів вони посилаються на висновки, наведені у кількох рішеннях Європейського суду з прав людини щодо вилучення (з-поміж іншого шляхом втручання у право особи на фізичну недоторканність) речових доказів. Проте зразки для експертного дослідження такими не є.

Водночас поза увагою лишається релевантніша практика ЄСПЛ, відповідно до якої право не свідчити проти самого себе, що в широкому аспекті включає й право не видавати владі речові докази, не поширюється на використання матеріалів, які можна здобути від обвинуваченого з застосуванням примусу, але які існують незалежно від його волі – наприклад, таких як документи, вилучені на підставі ордеру; зразки дихання, крові та сечі, а також тілесної тканини для експертизи ДНК («Тірадо Ортіс і Лосано Мартін проти Іспанії» (Tirado Ortiz and Lozano Martin v Spain) (ухв.), 43486/98, 22 червня 1999 року) [170, с. 279].

Щоб одержати такі матеріали, обвинувачуваного просять пасивно витримати незначне порушення його фізич-

ної цілісності («Яллох проти Німеччини» (Jalloh v Germany) [GC], 54810/00, 11 липня 2006 року) [170, с. 309]. Зрозуміло, що у разі спротиву до нього можливе застосування методів фізичного впливу, які, безумовно, мають бути мінімально необхідними, здійснюватися спеціалістом (медиком) під контролем прокурора та стати предметом ретельної перевірки суду. Для цього відповідні органи державної влади з урахуванням міжнародного досвіду та стандартів повинні розробити нормативно-правовий акт щодо порядку відібрання від особи біологічних зразків для експертизи, яким, з-поміж іншого, буде унормоване примусове відібрання такого матеріалу.

Наразі ж при примусовому відібранні біологічних зрізків, як за будь-якого іншого застосування до особи законного примусу, слід керуватися загальним правилом, згідно з яким викривальний доказ, отриманий у результаті насильницьких дій або застосування жорстокості чи інших форм поводження з підозрюваним, які можна характеризувати як катування, ніколи не має використовуватися як підтвердження його вини незалежно від можливої цінності такого доказу. При цьому слід враховувати: ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення; доказову значущість даних, які передбачається отримати із застосуванням заходів фізичного впливу (наявність інших доказів певних фактів і обставин); можливість альтернативних способів отримання зразків; наявність зафіксованої належним чином відмови особи добровільно надати біологічні зразки та її мотиви; ризики для здоров'я обвинуваченого, спосіб проведення процедури та ступінь заподіяваного нею фізичного болю, душевних страждань тощо. Примус не повинен перевищувати мінімального рівня жорстокості, інакше він буде порушенням вимог статті 3 Конвенції [388].

Об'єкти дослідження повинні надаватися експерту в кількості, достатній для розв'язання поставлених перед ним завдань. Слушною видається рекомендація І. І. Когутича, котрий радить узгоджувати обсяг необхідного матеріалу з від-

повідним спеціалістом. Краще коли ним буде майбутній експерт [121, с. 509].

У деяких випадках об'єктом експертизи є матеріали кримінальної справи. Нерідко вони містять суперечливі відомості. Доволі часто це зустрічається у справах про дорожньо-транспортні пригоди, коли пояснення її учасників мають розбіжності щодо швидкості руху транспортних засобів, взаємного розташування учасників дорожнього руху в момент ДТП тощо.

У криміналістичній літературі існує думка, згідно з якою у таких випадках слідчий (суд) зобов'язаний вказати ті дані, на які експерт має спиратися при наданні висновку [361, с. 193]. Проте, на наше переконання, такий підхід з погляду судової тактики не зовсім вірний.

Експерти насправді нерідко вимагають наведення в ухвалях про доручення проведення експертизи даних, з яких вони мають виходити, відповідаючи на поставлені питання. Тобто фактично суду пропонується віддати перевагу певному джерелу доказової інформації та зробити висновок щодо доведеності тих чи інших фактів, поставивши таким чином під сумнів власну неупередженість. Тому, коли у кримінальному провадженні мають ся суперечливі дані, експерт повинен провести дослідження, виходячи окремо з кожного з них і надати альтернативний висновок за кожною з версій. Надалі суд віддає перевагу тій із них, яка підтверджується наявними у справі доказами.

В криміналістиці розглядається проблема забезпечення об'єктивності експертного дослідження шляхом обмеження доступу експерта до матеріалів кримінального провадження. Пропонується, наприклад, виключення можливості ознайомлення експерта з матеріалами, які містять інформацію щодо визнання сторонами певних фактів, дані, що характеризують особу, стосовно якої порушуються питання перед експертом, інші обставини, котрі прямо не стосуються предмета експертизи.

Вважаємо, що таке обмеження повинно бути вибірко-вим. Дійсно, ознайомлення експерта з усіма матеріалами кримінального провадження може створити загрозу неупередженості його міркувань, тенденції до розв'язання питань не на основі досліджуваних ознак, а шляхом оцінки наявних у справі доказів [201]. Існує небезпека того, що в ситуації, коли, скажімо, за браком об'єктів дослідження чи ідентифікаційних ознак, експерт вагається щодо висновку про виконання тексту певною особою, визнання нею свого авторства схилить експерта до позитивної відповіді на поставлене запитання. З огляду на це експерту мають надаватися лише матеріали кримінального провадження, що підлягають безпосередньому дослідженню.

Проведення експертного дослідження

Після оголошення ухвали в залі судового засідання, її копія вручається експерту, якщо він викликався до суду, або разом з об'єктами дослідження направляється до судово-експертної установи. Отримавши постанову про призначення експертизи, особа, призначена експертом, приступає до безпосереднього дослідження об'єктів, що надійшли на експертизу з метою розв'язання поставлених завдань та складає письмовий висновок. Це другий (експертно-дослідний) рівень проведення експертизи, що має свої специфічні етапи [361, с. 200-203] і не належать до предмета нашого дослідження.

Дослідження, перевірка й оцінка висновку експерта

При дослідженні висновку експерта слід дотримуватися вимог чинного законодавства, здійснювати оцінку компетентності експерта, а також звертати увагу на визначену законом структуру експертного висновку, адже він виступає процесуальним документом, який має чітко встановлену форму [210, с. 76]. Дослідження експертного висновку судом полягає у сприйнятті та аналізі тексту з метою усвідомлення його змісту.

Сторони та суд повинні бути в змозі зрозуміти та слідувати міркуванням експерта, що ведуть до зроблених ним

висновків. Попри те, що висновок може стосуватися вузько технічних, специфічних питань, він має бути викладений таким чином, аби його міг зрозуміти розумний нефахівець [404]. Це граничне ґносеологічне обмеження має сприятливий ефект, змушуючи експертів висловлювати свої думки мовою, розумно зрозумілою звичайним людям, концентруючись на суттєвих питаннях судового розгляду та на рівні технічних деталей, що відповідають завданням суду при ухваленні рішення [433, с. 8].

Зважаючи на те, що за загальним правилом висновок передається експертом стороні, за клопотанням якої здійснювалася експертиза (частина друга статті 101 КПК України), оголошувати висновок експерта, згідно з пропонованою нами технологією судового доказування, повинна особа, котра подає його для дослідження. За умови, що експертиза призначалася судом з власної ініціативи, експертний висновок оголошується суддею. Якщо експертне дослідження проводилось у приміщенні суду, саме експерт має оголосити, обґрунтувати та проілюструвати свій висновок, після чого йому можуть бути поставлені уточнювальні запитання учасниками судового провадження та судом у порядку, передбаченому законом для допиту експерта.

Висновок експерта є одним з передбачених процесуальним законом джерел доказів і підлягає обов'язковій оцінці суб'єктами доказування з метою встановлення можливості його використання як джерела фактів, на яких ґрунтується розгляд справи по суті та водночас самих цих фактів як доказів [71, с. 376]. Водночас суддя повинен не просто констатувати результат своєї оцінки, особливо при оцінці розбіжних думок експертів, у вироку суд повинен пояснити, чому він слідує висновку експерта. Так само відхилення висновків експерта має бути підкріплене серйозними, добре обґрунтованими причинами, які демонструють, що думка експерта не відповідає логічним принципам чи максимам досвіду, або що в процесі є інші доказові елементи, які дають вели-

ку впевненість в істинності заперечувального факту [421, с. 139].

Оцінка висновку експерта здійснюється за внутрішнім переконанням суду, заснованим на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин кримінального провадження в їхній сукупності; відповідно до вимог закону; виходячи з загальних наукових передумов і окремих застосованих експертом положень; методами аналізу та синтезу, зіставлення як окремих частин висновку, так і всього висновку з іншими доказами [10, с. 28].

Тож оцінка й перевірка висновку експерта є складною розумовою діяльністю, спрямованою на розв'язання двох основних блоків питань. Необхідно розрізняти оцінку самого висновку експерта як джерела доказів і оцінку встановлених ним фактів (доказів). У першому випадку висновок досліджується ізольовано від інших матеріалів справи, оцінюється правильність проведеного дослідження. У другому – встановлені експертом факти оцінюються шляхом зіставлення з іншими наявними у справі доказами.

Безумовно, правомірно стверджувати, як загальне положення, що докази, які витримали експертну перевірку, пропонують надійнішу епістемічну підставу для встановлення фактів і винесення вердиктів, ніж докази, які ніколи не перевірялись у горнилі судової експертизи [433, с. 5]. Однак це положення таїть у собі небезпеку, оскільки може призвести до переконання в тому, що рішення, підкріплене науковими даними, є незаперечним, а це заважає судді докладати особливих зусиль для його раціонального обґрунтування.

Тому дуже важливо пам'ятати, що фактичні дані, встановлені в результаті експертного дослідження, як і будь-які інші докази, не мають наперед встановленої сили. Головна перевага наукових доказів полягає в тому, щоб у дуже рідкісних випадках пропонувати висновки зі ступенем імовірності, достатньо високим для досягнення певності або майже впевненість у факті [393, с. 19:7]. Якщо думка експерта су-

перечить бездоганним показанням очевидців або документальним свідченням, то вона не матиме верх над прямими доказами [439].

З огляду на право кожної сторони кримінального провадження надати суду висновок експерта не виключена ситуація, коли щодо одного й того ж предмета буде проведено декілька експертиз з конкуруючими висновками. У контексті змагального судочинства використання обраних сторонами експертів є наріжним каменем прав і тактики сторін.

Однак за такого підходу часто виникає неправильне уявлення про чесність та незалежність експертів. Попри формальні та неформальні вимоги неупередженості й об'єктивності експертів, оскільки вони обираються сторонами, не виключено, що експерти будуть обрані через те, що вони дотримуються певного світогляду або підходу до своєї галузі знань. Тому сторони повинні бути готові перевірити висновок експерта на наявність недоліків та свідомої чи несвідомої упередженості [411].

Суд зі свого боку має бути готовий дати оцінку кожному з наданих сторонами висновків з погляду всебічності, повноти й об'єктивності проведеного дослідження. Так само оцінці підлягають окремі думки експертів – членів експертних комісій, які не підписали спільний висновок. Не повинна віддаватись перевага висновку експертизи лише тому, що вона проведена комісійно, повторно, експертом авторитетної установи або таким, який має більший досвід експертної роботи тощо [276, п. 13].

Основу змісту оцінки висновку експерта складає логіко-розумова діяльність суду, підпорядкована вимогам процесуального закону. Вона включає всебічний аналіз процесуальної, тактичної, фактичної, логічної, методичної та ілюстративної його сторін [267, с. 12]. Оцінка спрямована на встановлення допустимості, обґрунтованості та достовірності експертного висновку як доказу, необхідного для обґрун-

тування судового рішення. Цим критеріям висновок експерта буде відповідати за умови, що [132, с. 31-32]:

- призначення експертизи, отримання зразків для проведення експертизи та вилучення речових доказів, наданих для експертного дослідження відбулося відповідно до вимог процесуального закону;

- експерт має належну професійну підготовку й досвід роботи за фахом, дослідження проведено в межах його компетенції;

- експертне дослідження ґрунтується на сучасних наукових, технічних чи інших спеціальних знаннях;

- експерт правильно використав методiku дослідження, нормативні, інформаційно-довідкові документи;

- експертне дослідження ґрунтується на допустимих доказах;

- висновок експерта є результатом всебічного, об'єктивного, повного аналізу отриманих результатів про факти чи обставини, встановлення яких було завданням експертизи, не має внутрішніх суперечностей та узгоджується з іншим доказами.

Проте доводиться визнати, що на практичній оцінка судом висновку експерта зазвичай обмежується перевіркою його повноти, форми та узгодженості з іншими наявними у справі доказами. Оцінити наукову обґрунтованість експертного висновку, релевантність обраних методик, їхню відповідність сучасним науковим досягненням значно складніше, бо сучасна експертиза застосовує широкий спектр складних методів дослідження, використовує здобутки багатьох галузей науки і техніки. Тому майже завжди наукові докази перевіряють здібності суддів, адвокатів та прокурорів, яким може не вистачати наукових знань для розуміння доказів та їхньої поінформованої оцінки [425, с. 86].

З огляду на це в юридичній науці існує думка про те, що сторони та суд не здатні оцінити ні наукову обґрунтованість, ні правильність вибору та застосування методу дослі-

дження, ані відповідність цього методу сучасним досягненням відповідної галузі наукового знання, оскільки для такої оцінки повинні мати ті самі знання, що й експерт [23, с. 88]. З цього робиться висновок про те, що така оцінка, зважаючи на відсутність у них необхідних фахових знань узагалі повинна бути виключена з компетенції суб'єктів доказування.

Однак беззастережно погодитися з таким безапеляційним твердженням не можна. Висновки суддів про допустимість експертних висновків ґрунтуються на правових стандартах та є виключною прерогативою судів. Але водночас вони вимагають оцінки наукової обґрунтованості та застосовності (валідності) використаної експертом методики [398, с. 4-5].

Дійсно, коли справа доходить до наукової обґрунтованості висновків експертів, судді першої інстанції, за словами судді П. Грімма, можуть почуватися так, ніби вони беззбройні у битві умів [402, с. 1603]. Однак це не звільняє суд від необхідності у кожному випадку розглядати висновок експерта не лише під формальним (кримінально-процесуальним), але й під науково-методичним кутом зору.

Суддям справді не вистачає знань про багато речей зі сфери науки і техніки, але немає причин, через які вони не могли б адекватно опанувати відповідні області знання. Звісно, як уважає Р. Аллен, це не означає, що суддя як фахівець із встановлення фактів має стати онкологом, рентгенологом чи кимось ще. Мета полягає не в тому, щоб зрозуміти якусь конкретну галузь у всій її повноті. Швидше, завдання полягає в тому, аби дізнатися достатньо, щоб могло статися раціональне обмірковування [380, с. 51].

Сучасні інформаційні технології дають можливість практично необмеженого доступу до наукових, науково-популярних, довідкових джерел будь-яких знань, які здатен опанувати кваліфікований юрист в обсязі мінімально необхідному для критичного дослідження висновку експерта з питань, що виникають у сфері кримінального судочинства. Зрештою, за-

значає Дж. Келер, там де це необхідно суддя може розглянути питання про залучення незацікавлених фахівців, які мають міцні методологічні та наукові навички, щоб допомогти йому в питаннях, пов'язаних з визначенням, чи є конкретний метод надійним та дійсним [413, с. 35]. Така можливість передбачена статтею 360 КПК України.

У багатьох закордонних юрисдикціях до експерта ставились і продовжують ставитись як до спеціального свідка, враховуючи особливості його ролі [426, с. 47]. Насамперед це стосується судових систем країн загального права, де кожна сторона може покликатися на думку будь-якого фахівця та клопотати про його допит як експерта.

Прецедентне право не містить вимоги до установи чи окремої особи бути акредитованою за будь-яким національним або міжнародним стандартом, перш ніж результати, які вони створюють, будуть прийнятними як докази [409, с. 51]. Освіта, навчання та формальна кваліфікація можуть свідчити про досвід, але не є обов'язковими для його визначення [433].

Така свобода у виборі сторонами експертів щоразу ставить суд перед проблемою перевірки кваліфікації залученого ними спеціаліста для його допуску до участі у справі як експерта. З іншого боку, за відсутності необхідної ясності наукових стандартів валідності та методик судової експертизи і необхідності оцінки конкретних методів експертного дослідження [398, с. 1], судді стикаються з суттєвими складнощами при перевірці наукової обґрунтованості висновків експерта.

Завдання наших суддів щодо цього спрощується державним регулюванням судово-експертної діяльності. По-перше, судовими експертами державних спеціалізованих установ в Україні можуть бути лише особи, які мають вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності [275, ст. 10].

По-друге, Міністерством юстиції України з метою створення інформаційного фонду наявності судово-експертних

методик, які атестовані та рекомендовані до впровадження в експертну практику, ведеться Реєстр методик проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) [215]. Атестація полягає в оцінці звіту про наукову роботу, виконану з метою розроблення методик, шляхом проведення їхнього рецензування та апробації. Результати атестації методик розглядаються науковими радами спеціалізованих установ, які діють відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [214, п. 7].

Тож в українських судах перевірку компетентності судового експерта, наявності у нього необхідних знань чи досвіду у відповідній сфері діяльності та надійності використаних ним методик здебільшого можна вважати формальним аспектом оцінки наукової обґрунтованості його висновку.

Результатом оцінки висновку експерта судом може стати один з таких умовиводів [109, с. 174]:

а) висновок експерта повний та обґрунтований і такий, що має значення для справи;

б) висновок недостатньо ясний або неповний і потребує допиту експерта чи проведення додаткової експертизи;

в) висновок експерта необґрунтований або сумнівний з погляду його правильності, суперечить іншим доказам і вимагає проведення повторної експертизи чи інших процесуальних дій з метою його перевірки.

Таким чином, процесуальними засобами перевірки результатів експертного дослідження є (1) призначення нової експертизи (стаття 332 КПК України), (2) допит експерта (стаття 356 КПК України), (3) консультації та роз'яснення спеціаліста (стаття 360 КПК України), (4) проведення інших судових дій.

Треба зауважити, що чинний закон не згадує про призначення судом додаткової або повторної експертизи. Водночас такі форми експертних досліджень передбачені нормативними актами, які регулюють судово-експертну діяльність. З огляду на це правильним буде підхід, згідно з яким призна-

чена судом нова експертиза за послідовністю є наступною після первинної експертизи, що перевіряється, а за змістом – додатковою або повторною.

Експертиза є додатковою, якщо для вирішення питань щодо об'єкта, який досліджувався під час проведення первинної експертизи, необхідно провести додаткові дослідження або дослідити додаткові матеріали (зразки для порівняльного дослідження, вихідні дані тощо), які не були надані експертові під час проведення первинної експертизи [98, п. 1.2.14]. Додаткову експертизу доцільно доручити тому експерту, який проводив первинне дослідження.

В ухвалі про призначення додаткової експертизи суду необхідно зазначати, які висновки експерта суд вважає неповними чи неясними або які обставини зумовили необхідність розширення експертного дослідження. У випадках, коли виникає необхідність провести дослідження нових об'єктів або щодо інших обставин справи, суд призначає нову експертизу, яка не є додатковою [276, п. 10].

Повторною є експертиза, під час проведення якої досліджуються ті самі об'єкти і вирішуються ті самі питання, що й при проведенні первинної (попередніх) експертизи (експертиз) [98, п. 1.2.14]. На відміну від додаткової експертизи, проведення якої може бути доручено тому самому або іншому експертові, повторна судова експертиза доручається тільки іншому експертові або експертам. Такий припис у кримінальному процесуальному законі відсутній, однак цілком очевидно, що експерт не може бути «рецензентом» власного висновку.

За змістом частини другої статті 332 КПК України експертиза (повторна за своїм змістом) призначається судом незалежно від наявності клопотання сторін у разі, коли (1) суду надані кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені протиріччя, (2) за наявності достатніх підстави вважати висновок експерта (експертів) необґрунтованим чи (3) таким,

що суперечить іншим матеріалам справи або (4) викликають інші обґрунтовані сумніви в його правильності, а також (5) за наявності істотного порушення процесуальних норм, які регламентують порядок призначення та проведення експертизи (наявні обставини, що виключають участь експерта в кримінальному провадженні, експерт не попереджений про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку, висновок не підписаний експертом тощо).

Цією ж нормою передбачено право суду за власною ініціативою призначити стаціонарну судово-психіатричну експертизу у разі необхідності здійснення за особою тривалого спостереження та дослідження (частина друга статті 509 КПК України). Системний аналіз положень статей 332, 509 КПК України свідчать про те, що в цьому випадку експертиза може бути додатковою або повторною.

Водночас статтею 362 КПК України передбачено, що якщо під час судового розгляду будуть встановлені підстави для здійснення кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, суд постановляє ухвалу про зміну порядку розгляду і продовжує судовий розгляд згідно з правилами, передбаченими главою 39 цього Кодексу. Очевидно, що такі підстави можуть виникнути лише за результатами проведеної судом судово-психіатричної експертизи, яка може бути як первинною, так і додатковою або повторною. При цьому суд, як виключення із загального правила, може призначити первинну чи додаткову експертизу й за власною ініціативою. З огляду на це бажано доповнити пункт другий частини другої статті 332 КПК України посиленням на статтю 362 цього Кодексу.

Призначаючи повторну експертизу суд має належним чином мотивувати прийняте рішення, зазначивши в ухвалі, які положення первинної експертизи є необґрунтованими, наявність яких обставин ставить під сумнів достовірність висновків, у чому полягає суперечливість висновків, наскільки недосконалі застосовані при дослідженні наукові методи.

Водночас експерту мають надаватися первинна експертиза, а також, за необхідності, нові матеріали [280, с. 123].

Переконані, що в переважній більшості випадків розв'язанню питання щодо призначення додаткової або повторної експертизи має передувати допит експерта, який може розтлумачити окремі положення свого висновку, що уявляються учасникам судового провадження або суду неповними чи суперечливим. Якщо ж цього не сталося, експерт зможе сприяти суду в оптимізації кола експертних завдань, відборі об'єктів дослідження, визначенні виду експертизи та місця її проведення. Слід також зауважити, що за змістом пункту першого частини другої статті 332 КПК України призначенню повторної експертизи за наявності кількох конкурентних висновків попередній допит їхніх авторів є обов'язковим.

Допит експерта

Висновок експерта надається замовнику експертизи у письмовій формі, але за клопотанням сторін або за ініціативою суду експерта може бути викликано для допиту під час судового розгляду для роз'яснення чи доповнення його висновку (стаття 356 КПК України). В юридичній літературі не існує єдиної думки щодо необхідності виклику експерта для допиту в судовому засіданні, а втім можна прийняти за основу точку зору, згідно з якою допит експерта в судовому засіданні хоча й сприяє всебічному дослідженню його висновку, але не є обов'язковим, оскільки безпідставне відволікання експерта від роботи, не сприяє встановленню істини у справі та шкодить оперативності правосуддя [202, с. 57-61].

Звісно, запрошувати експерта лише задля того, щоб він під присягою підтвердив свій висновок неприпустимо. Виклик на допит до суду експерта доцільний лише у випадку, коли для оцінки обґрунтованості його висновку, перевірки правильності використання експертних методик, наведених у дослідницькій частині розрахунків та інших даних, необхідне відповідне роз'яснення [370, с. 16].

З іншого боку, коли експерти звикають до того, що їхні висновки не заперечуються, розуміння необхідності повного документування процесу дослідження та обґрунтування своєї думки може притуплюватися. Навіть коли експертний висновок не містить значної непослідовності, відмова сторони, яка не брала жодної участі у проведенні експертизи й не могла поставити експерту запитання до завершення роботи над висновком, у допиті експерта в судовому засіданні може бути розцінена як порушення права на справедливий суд, оскільки вважається, що допит міг би виявити наявні конфлікти інтересів або недостатність наданих експерту доказів чи недоліки методики дослідження [343].

Прибуття до суду експерта забезпечується стороною кримінального провадження, яка заявила клопотання про його виклик (частина друга статті 327 КПК України). З огляду на це виникає питання стосовно допустимості позасудового спілкування з експертом ініціатора його допиту, що може бути виправданим з тактичного погляду. Закон будь-яких застережень щодо цього не має, тому інструктаж експерта, особливо в разі відсутності у нього достатнього досвіду участі в судовому допиті, може бути корисним, але має певні межі, для визначення яких варто звернутися до досвіду країн англо-американської правової сім'ї, де мало яка судова справа закінчується без допиту експерта.

Суди Англії та Уельсу, наприклад, виходять з того, що підготовка осіб, які мають виступати в суді як експерти, зазвичай охоплює роль і відповідальність свідків-експертів і практичні питання, пов'язані з цією роллю. Не виключається проведення досудових заходів для ознайомлення свідка, якого планується допитати як експерта, зі структурою суду, ймовірною послідовністю допиту та збалансованою оцінкою різних обов'язків окремих учасників. Допустима розумна підготовка до надання показань, яка допоможе свідку (експерту) проявити максимум можливого під час майбутнього судового розгляду, покращити спосіб надання свідчень, скажімо, зменшивши

нервові напруження, яке виникає через недосвідченість у процесі, розвинути здатності протистояти неминучому тиску під час перехресного допиту. Критичною особливістю такого навчання є те, що воно не повинно бути організовано в контексті будь-якого майбутнього допиту, а отже, воно не може мати на нього жодного впливу [409, с. 110-112].

Якщо прибуття до суду експерта, який проводив експертне дослідження, неможливе протягом значного проміжку часу або й зовсім виключене, для роз'яснення спеціальних термінів, з'ясування змісту застосованих і наявності альтернативних методик, можливості й доцільності подальшого дослідження об'єктів експертизи з урахуванням даних, одержаних під час судового розгляду, суд може вдаватися до консультації іншого спеціаліста відповідної кваліфікації (стаття 360 КПК України).

Однак у разі, коли необхідні роз'яснення щодо обґрунтованості обраних методик, окремих положень висновку, його змісту, наявності у ньому протиріч або доповнення висновку додатковими аргументами, інформацією про встановлені в ході дослідження факти тощо, допит будь-якого іншого експерта, окрім автора висновку, недопустимий. У таких випадках суд має обговорити питання про призначення додаткової чи повторної експертизи.

При проведенні комісійної експертизи, за умови, що експертна комісія дійшла солідарного висновку, для допиту бажано викликати провідного експерта (доповідача), який організовував роботу комісії. Якщо ж думки фахівців розійшлись, і кожен експерт склав власний висновок, допитуватися має кожен член експертної комісії. При дослідженні висновків комплексної експертизи, наданих спеціалістами в різних галузях знання, допитується експерт, висновок якого вимагає роз'яснення.

На відміну від попереднього, чинне законодавство відносить показання експерта до процесуальних джерел доказів (частина перша статті 95 КПК України). До початку допиту

експерта головуєчий встановлює його особу, приводить до присяги та попереджає про кримінальну відповідальність за надання свідомо неправдивого висновку. Порядок допиту експерта схожий з отриманням показань свідка, його тактика характеризується відсутністю етапу вільної оповіді. Допит починається із запитань, які ставлять перед експертом учасники судового розгляду в передбаченій законом послідовності.

Першою експерта допитує сторона, за зверненням якої проводилась експертиза. Якщо експертиза була призначена за ініціативою суду, першою експерту ставить запитання особа, за клопотанням якої проводиться допит. Після допиту експерта сторонами йому можуть бути поставлені запитання іншими учасниками судового провадження, а також головоючим та суддями.

Закон не згадує про перехресний допит експерта, але в умовах змагального процесу доречність застосування цього методу допиту, як одного з основних ознак справедливого судочинства, нам уявляється абсолютно очевидною. Адже, як зазначає П. Робертс, змагальність передбачає, що доказові конструкції обвинувачення (зокрема й ті, що включають докази судової експертизи) в принципі відкриті для деконструкції за допомогою енергійного, добре поінформованого перехресного допиту [433, с. 9].

Предмет допиту експерта включає перевірку наявності у нього спеціальних знань та кваліфікації з досліджуваних питань: освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо; ґрунтованості використаних методик та теоретичних розроблень; достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок; переконливості наукової аргументації та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку; правильності застосування принципів і методів до фактів кримінального провадження; інших обставин і фактів, що стосуються достовірності висновку.

З метою доведення або спростування достовірності висновку експерта сторони мають право надавати суду відомо-

сті, які стосуються знань, умінь, кваліфікації, освіти та підготовки експерта. Водночас експерту не можуть ставитися запитання, не пов'язані з предметом дослідження.

Під час допиту експерт має право користуватися своїми письмовими та іншими матеріалами, що використовувалися ним під час експертного дослідження. За необхідності суд повинен надати експерту можливість підготуватися до відповіді на поставлене запитання.

Суд має право призначити одночасний допит двох чи більше експертів для з'ясування причин розбіжності в їхніх висновках, що стосуються одного й того самого предмета чи питання дослідження (частина четверта статті 356 КПК України). Саме суддя, проаналізувавши обидва висновки та виходячи з об'єктивних запитань, може інтерпретувати та оцінити, яке з них є більш переконливим [393, с. 19:6].

У разі коли для допиту викликані експерти, котрі здійснювали первинне й повторне дослідження, першим доцільно допитувати експерта, який проводив повторну експертизу, бо він здатен пояснити розходження у висновках, а експерт, котрий проводив первинне дослідження може з ним погодитися і в цьому разі суд досягне мети, задля якої запрошував експертів.

Щоб свідчення експерта принесли плоди, зазначає П. Патенод, він повинен бути комунікатором, популяризатором, завжди підтримувати досить повільний мовний потік і контролювати свої емоції, і це у часто перезбудженій обстановці, коли він є жертвою агресивного адвоката, який допікає його явно підступними запитаннями, відповіді на які можуть мати серйозні наслідки як для результату справи, так і для його власної репутації [431, с. 14-15].

Тому важливим елементом професійної підготовки будь-якого експерта слід вважати навчання його психологічним основам тактики судового допиту, для чого потрібне розроблення спеціальних програм, аби не трапилося так,

що той, хто вміє викладати наукову істину, виявляється алергічним на публіку, дратується тим, що його вивели з його лабораторії, щоб показати себе в суді; що він не може залишити свій герметичний словник на користь повсякденного [431, с. 15].

Використання висновку експерта

Останнім етапом проведення судової експертизи є використання висновку експерта, що розглядається як етап доказування, який полягає в логічному й тактичному оперуванні доказами з метою реалізації завдань кримінального судочинства [155, с. 6], що відбувається в загальному річищі сформульованої нами технології судового дослідження. Суддя має використовувати висновок експерта для висунення, перевірки та обґрунтування версій, провадження судових дій, а результати його використання повинні знайти віддзеркалення в кінцевому рішенні суду [10, с. 37].

З огляду на тему та обсяг монографії ми не ставили за мету глибоке експертологічне дослідження, але хотіли звернути увагу лише на деякі проблеми проведення експертизи з погляду практикуючого судді. Зважаючи на це, по-перше, наголошуємо на необхідності залучення до підготовки та підвищення кваліфікації суддівських кадрів фахівців у сферах криміналістики та судової експертизи; по-друге, підкреслюємо важливість залучення у спірних випадках для оцінки наукової обґрунтованості результатів складних експертних досліджень незалежних спеціалістів у галузі знання, якого стосується проведена експертиза; по-третє, звертаємо увагу на доцільність внутрішньої спеціалізації суддів щодо кримінальних проваджень, доказування в яких ґрунтується на використанні спеціальних знань у тій чи іншій галузі науки; по-четверте, ще раз зауважуємо, що змагальне судочинство насамперед від сторін вимагає обґрунтування належності, допустимості та достовірності наданих ними доказів, зокрема покладає на них тягар демонстрації та аргументації надійності експертних висновків.

Підсумовуючи, долучаємось до думки американських колег, які слушно зазначають, що в міру того, як кримінальні розслідування та судові процеси стають все більш складними та технологічними, суддям доводиться брати участь у вирішенні цілої низки наукових питань. Завдання судової влади полягає в тому, щоб скористатися перевагами роботи, що проводиться у широкій науковій спільноті, для покращення використання в суді криміналістики, знання якої можуть сприяти як глибшому розумінню судами ключових методів та концепцій, так і потенціалу для ухвалення більш обґрунтованих судових рішень [748].

Розділ 4

ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДВАЛИН СУДОВОЇ МЕТОДИКИ

4.1. Загальні положення методики судового провадження

Побудова методики судового розгляду кримінальних справ є актуальною проблемою сучасної криміналістики, розв'язання якої передбачає необхідність відповіді на корінне питання: чи належить методичний аспект судового провадження до предметної області цієї науки? Для відповіді на нього слід згадати, що базовою категорією, використовуваною при визначенні предмета криміналістики є судове дослідження, його засоби та методи, тобто способи встановлення обставин кримінального правопорушення шляхом виявлення, фіксації, оцінки та використання доказів.

Водночас збирання доказів – це тільки початковий етап доказової діяльності. Для того, щоб зібрані докази можна було застосувати як засоби встановлення істини, їх необхідно дослідити, оцінити й тільки після цього використовувати для досягнення завдань кримінального судочинства [22, с. 103]. Водночас тільки суд, керуючись приписами кримінального процесуального права, використовуючи розроблені криміналістикою рекомендації, всебічно, повно та об'єктивно досліджує й оцінює надані сторонами докази, заслуховує учасників судового провадження та ухвалює засноване на законі остаточне рішення у справі.

Як дослідження доказів, так і їх оцінка та використання – це процеси, що протікають за внутрішньо притаманними

їм законами, підпорядковуються певним закономірностям [22, с. 103]. Тож, судячи з усього, навколо пізнання закономірностей оперування доказами на стадії судового розгляду окремих категорій кримінальних справ і буде у найближчій перспективі формуватися новий підрозділ криміналістичної методики – методика судового провадження або судова методика.

Саме тут – у четвертому розділі криміналістики, де розробляються найбільш ефективні методи судового дослідження та рекомендації щодо їхнього застосування залежно від умов кримінального провадження, теорія криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ повинна наповнитися практичним змістом.

Якщо криміналістична техніка вчить роботі з речовими доказами, а криміналістична тактика розробляє загальні положення організації судового розгляду та прийоми проведення окремих процесуальних дій, то завдання методики судового провадження бачиться у тому, щоб на основі цих загальних положень розробити алгоритми дій суду в ситуаціях, характерних для цієї стадії кримінального процесу.

До висвітлення окремих аспектів проблеми побудови судової методики звертались Є. Б. Анісімов, В. І. Алексейчук, В. К. Гавло, В. А. Журавель, М. В. Зюзіна, Д. В. Кім, А. О. Кирилова, І. І. Когутич, А. А. Корчагін, О. Ю. Корчагін, І. І. Котюк, О. С. Кудрявицький, Р. Л. Степанюк, Г. Є. Хорошева, С. Н. Чурилов, Б. В. Щур та інші вітчизняні й закордонні криміналісти. Проте виконана ними, безумовно необхідна й значуща для розвитку цього напрямку криміналістичної науки робота, допоки не призвела до створення хоча б загально узгодженої теоретичної конструкції, котра посіла б чільне місце в системі криміналістики.

Звісно, методико-криміналістичне забезпечення судового провадження, як слушно зазначає В. А. Журавель, перебуває лише на початковому етапі свого формування [78, с. 136]. З огляду на це, на його думку, науковцям нале-

жить: 1) запропонувати додаткові аргументи на користь доцільності й необхідності поширення рекомендацій криміналістичної методики на сферу судового провадження; 2) переглянути підходи до структури криміналістичної методики як розділу криміналістики; 3) сформулювати принципи побудови окремих криміналістичних методик судового розгляду кримінальних справ; 4) визначити співвідношення та відмінність криміналістичних методичних рекомендацій від процесуальних приписів; 5) уточнити, з урахуванням етапів судового розгляду, предметну сферу реалізації рекомендацій криміналістичних методик; 6) визначити суб'єктний склад споживачів криміналістичних методичних рекомендацій; 7) узгодити структуру, зміст і форму окремих криміналістичних методик судового розгляду кримінальних справ [82, с. 211-212].

Повністю погоджуючись з наведеними положеннями та приймаючи їх як стратегію розвитку відповідної частини теорії криміналістичного забезпечення судового провадження, спробуємо реалізувати деякі з пунктів цієї програми в межах нашого дослідження.

1. У науковій літературі існують три основні погляди щодо необхідності методико-криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ. Згідно з першою з них, суб'єктами застосування положень криміналістичної методики є не лише слідчі та співробітники оперативних підрозділів, але й судді та прокурори. Прибічники іншої точки зору розрізняють криміналістичну методику досудового розслідування та методику судового розгляду кримінальних справ, підкреслюючи наявність відмінностей у їхній структурі, в принципах формування тощо. Цілком протилежну позицію займають науковці, які взагалі не вважають за необхідне методико-криміналістичне забезпечення судового провадження. Здебільшого такої думки дотримуються вчені, котрі «традиційно» вважають криміналістику наукою «для забезпечення розслідування злочинів» [5].

Власну позицію щодо цього ми вже неодноразово заявляли й аргументували. У короткому викладі вона зводиться до того, що розгляд кримінальних справ – надзвичайно складна й напружена пізнавальна й організаційно-управлінська діяльність, яка вимагає ґрунтовного науково-методичного забезпечення. Тому для підвищення якості та оперативності судового провадження, ухвалення законних і обґрунтованих рішень судді не мають обмежуватися знаннями кримінального права та процесу. Потрібні знання та вміння з області криміналістики.

2. Жодна дискусія щодо методико-криміналістичного забезпечення судового провадження не оминає питання про споживачів розроблюваної в його межах наукової продукції. Огляд робіт відповідної тематики свідчить про відсутність у науковому співтоваристві узгодженої позиції щодо адресатів криміналістичних рекомендацій з оптимізації цього напрямку процесуальної діяльності.

Р. Л. Степанюк скептично ставиться до формування методик судового розгляду кримінальних справ, посиляючись на сувору процесуальну регламентацію судового провадження, що значно обмежує можливості ініціативної діяльності суду у здійсненні пошукових заходів організаційного і тактичного характеру. На його думку, предметну область криміналістичної методики необхідно розширювати у першу чергу не щодо суду, а відносно таких суб'єктів, як прокурор і захисник. Водночас науковець вважає доцільнішим ставити питання про розроблення окремих криміналістичних рекомендацій з організації проведення судового розгляду, тактики проведення окремих судових дій, але не про *комплекси методичних рекомендацій для суду* щодо судового розгляду різних видів і груп злочинів [313, с. 392].

Щоправда, в іншій своїй роботі цей же автор формулює дещо іншу тезу, згідно з якою питання щодо формування окремих криміналістичних методик судового розгляду кримінальних справ за різними категоріями злочинів має бути вирішене

не шляхом розроблення безлічі різноманітних рекомендацій для суду, прокурора, сторони захисту, а через створення *методичних комплексів*, спрямованих на забезпечення ефективної діяльності відповідних суб'єктів [318, с. 340].

Ця, остання, думка вченого здається нам цікавою, у зв'язку з чим надалі спробуємо перевірити можливість її реалізації. З питання ж споживачів криміналістичних рекомендацій ми гранично ясно і, думається, досить доказово висловилися в одній з попередніх частин цього дослідження. Все сказане нами щодо суб'єктної структури криміналістичної тактики абсолютно справедливо й для криміналістичної методики, суб'єктами якої на стадії судового провадження, на наше глибоке переконання, є суд і прокурор.

Безумовно, найбільш активним користувачем криміналістичних рекомендацій у судовому провадженні є державний обвинувач. Законом саме на нього покладено функцію кримінального переслідування, що зобов'язує його вживати всі передбачені кримінальним процесуальним законодавством заходи щодо обґрунтування та відстоювання обвинувальної тези, сформульованої слідчим у затвердженому прокурором обвинувальному акті.

Проте суд також не можна вилучати з числа суб'єктів криміналістичної методики, бо під час розгляду кримінальної справи грамотний і досвідчений суддя мусить використовувати, обумовлені наявною ситуацією технічні засоби, тактичні прийоми та методичні рекомендації. Виходячи з принципу змагальності сторін, суд зобов'язаний створювати умови, необхідні для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків. Однак забезпечувати таке становище у судовому провадженні за відсутності криміналістичних знань абсолютно нереально.

Що ж до розроблення криміналістичних рекомендацій для захисників, то ця проблема, попри всю її глибину та різноплановість, може вважатися розв'язаною й притому не на користь захисту. Адвокат-захисник до суб'єктів криміналіс-

тичної діяльності не належить, а отже не є адресатом науково-методичних рекомендацій, що розробляються наукою криміналістикою. Тому не можна погодитися з авторами, які до змісту методики судового розгляду відносять рекомендації, призначені для оптимізації організації та здійснення захисної діяльності [5, 120, с. 340; 353, с. 361].

Окремі криміналістичні методики розробляються для того, хто керує певним етапом кримінального провадження, має владні процесуальні повноваження й засоби впливу на керований об'єкт. На судових стадіях кримінального процесу головуючий у справі організує кримінальне провадження, керує судовим засіданням, визначає обсяг доказів, які підлягають дослідженню, та порядок їхнього дослідження, що в разі необхідності може бути ним змінено.

Щоправда, повноваження суду в цьому плані не є абсолютним, оскільки імперативне правило, за яким докази зі сторони обвинувачення досліджуються в першу чергу, зі сторони захисту – у другу, визначено законом. Окрім того, сторони також опосередковано в змозі впливати на вирішення цього питання. Обвинувачений, наприклад, з особистих міркувань чи за порадою захисника може відмовитися від права давати показання й ця відмова не є безповоротною, в тактично вигідний момент сторона захисту може скористатися своїм правом. Проте ця тактика не є криміналістичною, про що докладно йшлося у попередньому розділі цього дослідження.

3. До загальних положень судової методики також належить питання про її місце в системі криміналістики, яке не складно визначити, виходячи з того, що вже було сказано про зовнішні та внутрішні зв'язки теорії криміналістичного забезпечення судового провадження. Проте, як і з питання розроблення засобів криміналістичного забезпечення судової діяльності загалом, щодо розвитку методики судового провадження в науці немає однастайності.

Наприклад, Г. В. Федоров, аналізуючи точку зору В. К. Гавло щодо розвитку науки криміналістики та місця в ній ме-

тодики судового розгляду, виводить дві тенденції розвитку криміналістичної методики: (1) розроблення самостійного комплексу рекомендацій із судовим розглядом кримінальних справ і (2) включення таких рекомендацій у структуру окремої методики розслідування. Перша з них, на його думку, доречна у разі, якщо назріють необхідні та достатні передумови в теорії та практиці кримінального судочинства, за наявності яких пропонується розширювати не методику розслідування, а криміналістичну тактику, спеціальна частина якої буде охоплювати тактику процесуальних дій, що проводяться на стадіях попереднього розслідування та судового розгляду.

Виділення методики судового розгляду кримінальних справ за окремими видами чи групами злочинів у самостійний розділ криміналістики Г. В. Федоров вважає небажаним, оскільки це буде мати вузьку освітню спрямованість. У результаті автор доходить висновку про відсутність наразі передумов для розроблення самостійного комплексу рекомендацій із судового розгляду кримінальних справ. Тому найбільш вірогідною вважає другу тенденцію розвитку криміналістичної методики, коли такий комплекс стає частиною структури окремої методики розслідування злочинів [341].

Погодитися з наведеним поглядом не можна з кількох причин. Обґрунтуванню наявності передумов необхідності побудови окремої теорії криміналістичного забезпечення судового провадження, частиною якої є судова методика, приділено достатньо уваги у попередніх розділах нашого дослідження. Вони є загальними та справедливими для всіх складових цього вчення.

Про співвідношення криміналістичної тактики та криміналістичної методики у спеціальній літературі також сказано чимало. Криміналістична тактика, так само як і криміналістична техніка, зосереджує в собі весь арсенал розроблюваних криміналістикою засобів, що застосовні до роз-

слідкування та судового розгляду кримінальних справ будь-яких категорій. Відокремити від цього масиву сукупність необхідних прийомів і методів та сконструювати з них оптимальний алгоритм судового дослідження у кримінальному провадженні щодо правопорушення окремого виду – завдання криміналістичної методики.

Так само як і криміналістична методика загалом, судова методика органічно пов'язана з іншими частинами криміналістики – з криміналістичною технікою і тактикою. Методи планування, загальні правила організації судового провадження, тактика проведення окремих судових дій розробляється у межах третього розділу криміналістики, а ось їх відбір і послідовність проведення визначаються ситуацією у справі тієї чи іншої категорії й належать до проблем судової методики. Методика судового провадження покликана конкретизувати застосування технічних засобів, методів організації судового розгляду, тактичних прийомів роботи з доказами відповідно до типових судових ситуацій, характерних для певної категорії кримінальних справ.

Необхідно також пам'ятати, що наука і навчальний курс криміналістики це структурно близькі, але не ізоморфні системи, їхня схожість має скоріше гомоморфний характер, що не передбачає повної відповідності. Тому обґрунтування недоцільності формування теоретичних положень методики судового провадження з дидактичних позицій не можна визнати переконливим.

3. Методологія системного підходу вимагає, щоб структура методики судового провадження, як частина науки криміналістики, будувалася за аналогією з системою вищого рівня, якою в нашому випадку є криміналістична методика. Відповідно до цього в ній слід виділити дві основні частини – загальну та спеціальну.

Зміст першої з них має включати теоретичні основи судової методики, які віддзеркалюють такі, що відносяться до неї наукознавчі проблеми криміналістики, а також най-

більш важливі категорії методики судового розгляду кримінальних справ. У спеціальній частині повинні міститися різного рівня узагальнення комплекси науково-методичних рекомендацій з організації судового дослідження щодо кожного з етапів судового провадження у тій чи іншій ситуації, викладатися відомості про криміналістичні особливості окремих видів судових проваджень, а також висвітлюватися питання криміналістичного забезпечення судового контролю за досудовим слідством. Цілком очевидно, що обидві ці частини є завершальними компонентами загальної та спеціальної частин четвертого розділу криміналістики, традиційна структура якого підлягає перегляду як така, що не відповідає сучасному рівню розвитку науки криміналістики та потребам правозастосовної практики.

І. І. Когутич вважає методику підтримання державного обвинувачення підмножиною методики судового розгляду кримінальних справ [254, с. 340]. Проте у цьому питанні ми схильні підтримати Р. Л. Степанюка, на думку якого застосування терміну «методика судового розгляду» може бути обґрунтованим лише щодо суду та відповідної стадії кримінального провадження [318, с. 338].

На наш погляд, єдиної методики судового провадження бути не може через суттєвість специфіки діяльності прокурора й суду, що визначається відмінністю процесуальних функцій підтримання обвинувачення та розгляду кримінальної справи по суті. Завершальний розділ криміналістики повинен структурно включати дві основні підсистеми (підгалузі) відповідно до процесуальних функцій основних суб'єктів криміналістичної діяльності цієї стадії кримінального провадження.

Перша з них – методика кримінального переслідування, що має наскрізний характер і складається з двох, поєднаних спільною метою, компонентів, якими є методика розслідування кримінальних правопорушень і методика підтримання державного обвинувачення прокурором, котрий, за

загальним правилом, також здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням і реалізує повноваження прокурора у кримінальному провадженні від його початку до завершення. Друга – методика судового розгляду кримінальних справ, до якої мають увійти наукові положення й засновані на них практичні рекомендації щодо оптимальної ситуаційно-орієнтованої організації судового провадження та ефективного керування судовим засіданням у кримінальних справах окремих категорій.

4. Кожна теорія має власну систему категорій, понять і термінів, які в узагальненій формі віддзеркалюють досліджувані нею явища, і навіть у тому випадку, коли теорії, що вивчають різні аспекти одного об'єкта, використовують одні й ті самі терміни, вони мають різне смислове наповнення. Очевидно, що концептуальний апарат судової методики, формуватиметься на базі загальних категорій криміналістики та поняттях криміналістичної методики, через що її власні поняття неминуче матимуть співзвучні з ними найменування, наповнені специфічним змістом. Ключовими з-поміж них можуть стати:

а) «методика судового провадження» – система теоретичних положень, що відбивають закономірності організації судового розгляду кримінальних справ, і розроблених на їхній основі науково обґрунтованих і практично апробованих рекомендацій щодо раціональної діяльності судді згідно з даною ситуацією;

б) «судово-методична рекомендація» – науково обґрунтована порада щодо найбільш доцільного способу дії судді у тій чи іншій типовій ситуації, що складається в процесі судового провадження певного виду;

в) «алгоритм судового провадження» – перелік послідовно викладених дій, рекомендованих криміналістичною наукою для успішного здійснення завдань кримінального судочинства у типових судових ситуаціях судового розгляду кримінальних справ окремих категорій;

г) «базова судова методика» – ситуаційно-етапна модель загального провадження в суді першої інстанції, що складається з комплексу впорядкованих процесуальних дій та криміналістичних засобів управління судовим провадженням і рекомендацій щодо їхнього застосування відповідно до ситуацій, які складаються на тому чи іншому етапі розгляду кримінальної справи;

г) «окрема судова методика» – комплекс, розроблених наукою практичних рекомендацій з організації та здійснення судового провадження у кримінальній справі певної категорії;

д) «програма судового провадження» – загальний план провадження у конкретній кримінальній справі.

5. Загальною метою методики судового розгляду кримінальних справ має стати підвищення ефективності судового дослідження у кримінальних провадженнях окремих категорій. Як об'єкт криміналістичної методики судова діяльність підлягає дослідженню з метою визначення найбільш раціональної побудови процесу пізнання судом обставин, які мають значення для кримінального провадження певної категорії.

У результаті такого дослідження повинні бути встановлені найважливіші закономірності організації судового провадження, до яких насамперед відносяться зв'язки та залежності судового розгляду від об'єктивних і суб'єктивних чинників, що формують умови судового розгляду кримінальних справ окремих категорій. Вивчення цих закономірностей і розроблення на їхній основі науково обґрунтованих рекомендацій з найбільш раціональної організації та здійснення судового дослідження щодо тих чи інших ситуацій складають предмет і завдання судової методики.

До завдань методики судового провадження також можна віднести: пізнання видів і способів протидії кримінальному судочинству; вивчення та узагальнення досвіду розв'язання судових ситуацій, що виникають під час розгляду

окремих видів кримінальних справ; поглиблення типізації ситуацій судового провадження; розроблення засад класифікації кримінальних справ; вдосконалення наявних і розроблення нових методів судового дослідження в умовах судового розгляду кримінальних справ окремих категорій та ін.

5. Як відомо, базовими елементами будь-якої системи є принципи. Тому важливим завданням судової методики на початковому етапі її розвитку є формування основоположних засад, дотримання яких є вирішальною умовою допустимості та ефективності розроблюваних криміналістикою методичних рекомендацій для потреб кримінального судочинства.

Огляд спеціальної літератури показує, що питання визначення та класифікації принципів методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень є чи не найбільш дискусійними в криміналістичній науці. Серед найчастіше згадуваних – законність, об'єктивність, теоретична обґрунтованість і практична застосовність, плановість, етапність, ситуаційна обумовленість та інші правила побудови та застосування криміналістичних методичних комплексів, які будуть розглянуті нами у наступному підрозділі скрізь призму можливого їхнього пристосування для створення методик судового розгляду.

6. Якщо принципи формування методик – це основоположні правила, то джерела – вихідні носії інформації, необхідні для якісного розроблення методико-криміналістичних рекомендацій [314]. Джерелами судової методики, як підрозділу методики криміналістичної, є закон, наука, практика.

Розглядаючи кримінальну справу, суд керується вимогами кримінального матеріального та процесуального права, що визначають предмет, умови й порядок судового провадження. Без постійної орієнтації на норми кримінального закону розгляд кримінальної справи може виявитися безпредметним як такий, що здійснюється щодо події, яка не є кримінально караною, або щодо осіб, які не підлягають кримінальній відповідальності.

Разом з тим, за словами Г. Гроса, положення, що розробляються наукою кримінального права (наприклад, про умисел, необережність, співучасть, замах і т. д.), позбавлені будь-якого значення, якщо суддя не може застосувати ці абстрактності до реалій поточного життя: якщо він не розуміє або неправильно оцінює свідчення очевидців, значення їхніх спостережень; якщо його вводять в оману прийоми зловмисників; якщо він не вміє використовувати сліди злочину, і якщо він взагалі не знайомий з незліченними положеннями, сукупність яких становить криміналістику [57, с. 18-19]. Положення, сформульоване фундатором криміналістичної науки на початку минулого століття, не втратило своєї актуальності й у наші дні.

Не менш важливими для судової методики є положення кримінального процесуального права. Взаємозв'язок кримінального процесу та криміналістики, визначається застосуванням у практичній діяльності суду тісно пов'язаних між собою норм процесуального закону та наукових рекомендацій криміналістики. Причому, основним, головним і визначальним завжди є кримінальний процес. Криміналістичні засоби й рекомендації техніки, тактики й методики, неодмінно повинні узгоджуватися з принципами кримінального процесу та іншими положеннями кримінального процесуального законодавства.

Тож принципи кримінального процесу, загальні правила щодо процедури судового дослідження, джерел доказів, предмета та засобів доказування єдині й обов'язкові для будь-якого кримінального провадження та для кожного з його суб'єктів. Проте це зовсім не виключає суттєвих особливостей, детермінованих різноманіттям факторів, які впливають на формування умов окремо взятого кримінального провадження. Комплекси розроблюваних криміналістикою методів управління конкретними криміналістичними ситуаціями так само індивідуальні, як неповторна кожна кримінальна справа.

Тому повне та всебічне дослідження обставин кримінального правопорушення, а відтак і обґрунтованість судового рішення, залежить не тільки від неухильного дотримання судом законодавчих приписів, але й від умілого використання суддею рекомендованих криміналістикою прийомів і методів. Положення кримінального процесу становлять правову основу побудови методики судового провадження, тоді як остання покликана розкрити особливості застосування інститутів і норм кримінального процесуального права та розробити криміналістичні алгоритми розв'язання типових судових ситуацій, запропонувати засоби, що забезпечать встановлення істини у справі в якому б процесуальному порядку вона не розглядалась [378, с. 281].

Важливим джерелом розроблення засобів методико-криміналістичного забезпечення судового провадження є наука, насамперед криміналістика. Базовими для судової методики, безумовно, стануть положення криміналістичної тактики.

Під час судового провадження, а надто у його центральній частині – судовому розгляді, методичні проблеми виникають при розв'язанні різноманітних судових ситуацій. Створення якісного наукового продукту, орієнтованого на типові судові ситуації є визначальним фактором зростання ефективності криміналістичних рекомендацій.

Криміналістична ситуація відноситься до провідних категорій криміналістичної тактики і вже як така, поряд з іншими тактичними поняттями, реалізується в криміналістичній методиці. Ситуаційний підхід дозволяє розробляти судові методики з урахуванням типових ситуацій судового провадження у справах окремих категорій. Виявлення та дослідження стандартних судових ситуацій дасть змогу напрацювати для кожної з них оптимальний комплекс судових дій, спрямованих на трансформацію конкретної ситуації у напрямку, сприятливо-му для реалізації завдань кримінального судочинства.

Розроблення наукових основ судової методики та побудова на їхній базі алгоритмів розв'язання різних судових

ситуацій вимагає розширення й деталізації класифікації криміналістичних ситуацій судового провадження. Така необхідність викликана необхідністю дати судді якомога більше науково обґрунтованих порад щодо послідовності дій у тих чи інших умовах судового розгляду кримінальних справ різних категорій.

Вагома роль у справі розвитку методико-криміналістичного забезпечення судової діяльності відводиться організації та плануванню кожного етапу судового провадження. Меншою мірою судова методика використовуватиме досягнення криміналістичної техніки, засоби якої призначені в основному для роботи з речовими доказами, характерної для стадії досудового провадження (виявлення, фіксація, вилучення тощо). Разом з тим поява нових технічних засобів і технологій судового доказування, розширення можливостей судової експертизи, поряд з удосконаленням тактичних прийомів і методів впливають на криміналістичну, зокрема й судову, методику, викликаючи необхідність уточнення наявних або створення нових методичних рекомендацій.

У процесі реалізації судовою методикою евристичної функції повинні аналізуватися, узагальнюватися та теоретично осмислюватися передовий досвід і недоліки судової практики, встановлюватися фактори, що впливають на розвиток ситуацій судового розгляду, виявлятися повторюваність останніх, що зрештою уможливить визначення закономірностей процесу судового дослідження та таких, що визначаються ними, особливостей організації судового провадження, на підставі яких будуть розроблятися методи розв'язання складних судових ситуацій. Науковий аналіз практики розгляду кримінальних справ виступає основою для визначення потреби кримінального провадження в розробленні та вдосконаленні методико-криміналістичних рекомендацій, ефективність яких знову-таки перевіряється судовою практикою.

Вивчення та теоретичне узагальнення практики судової діяльності в типових ситуаціях судового розгляду кримінальних справ окремих категорій дозволить визначити ці загальні, найбільш дієві методи, що розробляються не лише криміналістичною наукою, але й виробляються практикою кримінального судочинства. В результаті наукового обґрунтування вони набувають методологічної завершеності. Судова практика зі свого боку за допомогою зворотного зв'язку інформує розробників про невідповідність методичних рекомендацій завданням, що постають у змінених умовах судочинства, визначає необхідність вдосконалення наявних або розроблення нових криміналістичних засобів, прийомів і методів, стимулюючи розвиток криміналістичної техніки і тактики.

4.2. Основи побудови методичних комплексів криміналістичного забезпечення судового провадження

Пізнавальна діяльність судді при розгляді кримінальних справ тісно пов'язана з діяльністю конструктивною, що включає прогнозування розвитку ситуації, планування судового провадження, прийняття тактичних рішень, оптимізації яких має сприяти розроблення та впровадження у практику методико-криміналістичних рекомендацій щодо алгоритму дій суду в різноманітних судових ситуаціях.

Криміналістична методика є однією з підстав прийняття рішень особою, яка здійснює кримінальне провадження, своєрідним алгоритмом її дій, вираженим в узагальненій, типовій формі. І для того, щоб стати підставою для конкретного тактичного рішення, вона повинна бути максимально деталізована стосовно даної криміналістичної ситуації [23, с. 192].

Тож розроблювані в межах криміналістичної методики теоретичні положення мусять включати стандартні обґрун-

тування прийняття етапних і остаточних рішень у кримінальних справах. Вони повинні являти собою перманентно оновлюваний набір криміналістичних алгоритмів, з яких має будуватися оптимальна технологія судового дослідження у тому чи іншому провадженні. Відтак основу судової методики повинна скласти система науково обґрунтованих типових методичних рекомендацій з організації судового розгляду кримінальних справ окремих категорій, що дозволять при ретельному врахуванні індивідуальних особливостей кожного судового провадження забезпечити його ефективність у різних типових і нетипових ситуаціях.

Цільове призначення методики судового розгляду полягає в акумуляції та впорядкуванні застосування різних криміналістичних засобів і методів для розв'язання завдань кримінального судочинства [134, с. 31]. Впорядковувати – значить надавати необхідний порядок, організувати, керувати чимось або кимось. У загальнотеоретичному плані управління розглядається як процес цілеспрямованого впливу на об'єкт, який здійснюється для забезпечення організації його функціонування за заданою програмою.

Керуючим суб'єктом в судовому провадженні є головуючий суддя, який керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження, усуваючи з судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження (стаття 321 КПК України).

Для ефективного управління будь-яким процесом, зокрема судовим, необхідні знання, вміння, досвід. Суб'єкт управління має щонайменше розуміти мету своїх дій і володіти знаннями про найбільш ефективні способи її досягнення. Якщо обізнаність судді про загальні завдання кримінального судочинства та цілі судового доказування передбачається

з огляду на займану посаду, то знаннями про методи їхньої реалізації його повинна озброїти судова методика. Криміналістичні алгоритми, що будуть розроблятися нею для потреб судочинства, покликані сприяти організації раціональної роботи суддів у кримінальних справах.

Можливість і необхідність алгоритмізації судового провадження може бути виведена з деяких об'єктивних закономірностей судової діяльності. Цілком очевидним і природним є взаємозв'язок таких криміналістичних проблем як індивідуалізація та уніфікація кримінального провадження. З одного боку, кожне кримінальне правопорушення й особа, яка його вчинила, індивідуальні, тому строго індивідуальним повинно бути й судове провадження у будь-якій кримінальній справі. З іншого боку, в більшості кримінальних проваджень дійсне співвідношення специфічного та типічного не однакове. Причому переважає останнє, що дозволяє уніфікувати судовий розгляд переважної більшості кримінальних справ, тим більше що ведеться він за допомогою уніфікованих засобів – процесуальних дій, чітко регламентованих кримінальним процесуальним законом.

Алгоритми – особливий вид знань, який містить поділений на елементарні дії порядок розв'язання якого-небудь завдання. Поняття алгоритму має глибоке гносеологічне підґрунтя. Криміналістичні алгоритми судового провадження – це комплекси науково обґрунтованих даних про типові судові ситуації та практичні рекомендації щодо їхнього найбільш сприятливого для здійснення завдань кримінального судочинства розв'язання. Судово-криміналістичні алгоритми можуть являти собою лінійну послідовність рішень, вони характерні для простих судових ситуацій. Складні ситуації припускають алгоритми, що містять розгалуження й етапи.

Робота з модернізації наявних і створення нових методичних рекомендацій та їх комплексів буде конструктивною за умови її відповідності низці загальних правил, з-поміж яких: а) обов'язкове врахування дослідником вимог норма-

тивно-правових актів, що стосуються розроблюваної методики; б) знання та використання сучасних досягнень криміналістики та інших наук, положення яких є необхідними для побудови відповідної методики, а також дотримання загальних правил науково-дослідної діяльності у процесі її формування; в) обов'язкове ґрунтовне вивчення дослідником злочинної діяльності певного виду, а також урахування потреб і можливостей оперативно-розшукової, слідчої, експертної та судової практики [315, с. 88].

Практично жодне наукове дослідження монографічного характеру, присвячене проблемам криміналістичної методики, жоден підручник криміналістики або навчальний посібник відповідної тематики не оминає увагою питання принципів побудови окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. Б. В. Щур поділяє принципи криміналістичної методики за теоретичним і прикладним змістом. До першої групи науковець відносить принципи побудови (формування) окремих криміналістичних методик (системність, наукову обґрунтованість, структурованість, об'єктивність), до другої – принципи їхнього практичного використання (законність, етичність, етапність (планомірність), вибірковість (ситуаційність), індивідуальність (конкретність) [367, с. 232].

Позитивно оцінюючи підхід цього автора до диференціації принципів криміналістичної методики, В. А. Журавель доповнює запропонований ним перелік ще кількома положеннями, серед яких найцікавішим для нас є відповідність структури окремої криміналістичної методики структурі базової моделі криміналістичної методики розслідування злочинів [80, с. 181], до якої ми повернемося у ході подальшого розгляду проблеми створення методичних комплексів криміналістичного забезпечення судового провадження. Наразі ж, свідомо уникаючи дискусії щодо класифікації принципів криміналістичної методики, що не входить до завдань цього дослідження, розглянемо обов'язковий, з нашого погляду, мі-

німум правил, дотримання яких забезпечить допустимість та ефективність криміналістичних алгоритмів, створюваних для потреб суду.

Водночас не станемо детально зупинятися на розборі кожного з них з огляду на те, що теоретичні аспекти загальних засад формування окремих криміналістичної методики достатньо розроблені. Лише коротко, стосовно предмета нашого дослідження, зазначимо, що законність алгоритмів розв'язання криміналістичних ситуацій, які складаються на стадії судового провадження певного виду, означає узгодженість їхньої сутності з духом чинного законодавства, етичними нормами та моральними принципами.

Теоретична обґрунтованість і практична застосовність пропонуваних ученими рекомендацій вимагає, щоб вони мали вагоме наукове обґрунтування та перевірену на практиці ефективність, враховували як позитивний досвід, так і помилки та недоліки в роботі суддів у кримінальних справах. Принцип конкретності передбачає, реальність тактичних рекомендацій по роботі з доказами, повноту й дієвість розроблюваних алгоритмів, визначеність і точність їхнього змісту та його відповідність умовам сучасної судової практики, об'єктивності та типовості ситуацій, з якими доводиться стикатися суб'єктам криміналістичної діяльності на стадії судового провадження.

Принцип оперативності судового провадження, продиктований загальною вимогою кримінального процесу про необхідність дотримання розумних строків судового розгляду кримінальних справ (стаття 28 КПК України). Оперативність судового розгляду досягається оптимальним поєднанням процесуальних і криміналістичних засобів з метою якнайшвидшого досягнення генеральної мети кримінального провадження.

Діяти оперативно значить адекватно оцінювати ситуацію, що склалася, швидко приймати необхідні рішення, своєчасно та наполегливо їх реалізовувати. Принцип опе-

ративності судового провадження націлює розробника методико-криміналістичних рекомендацій на забезпечення оптимального темпу ведення судового провадження, коли за найменшої витрати часу досягається найбільший ефект процесуальної діяльності.

Метою криміналістичних методик судового розгляду є організація оптимальної процедури дослідження доказів, наданих сторонами обвинувачення та захисту [82, с. 211]. Головним методом організації судового провадження виступає планування, воно зумовлюється самою суттю методико-криміналістичного забезпечення судового провадження, завданням якого є сприяння суду в тому, щоб, виходячи з характеру ситуації, що склалася у справі, найбільш раціонально організувати судовий розгляд з метою його планомірного просування до реалізації стратегічної мети кримінального провадження. Досягнення цієї мети оптимізується застосуванням, розроблених на основі теорії планування криміналістичних алгоритмів відповідно послідовним етапам даного процесу.

Іноді доводиться чути, що методико-криміналістичного забезпечення вимагає лише судовий розгляд справи, під час якого встановлюються факти та обставини, які мають значення для кримінального провадження. Етап підготовчого судового засідання, в ході якого з'ясовуються й розв'язуються питання організаційно-забезпечувального характеру, буцімто не потребують використання криміналістичних рекомендацій.

З таким поглядом погодитися не можна, адже криміналістична діяльність судді починається з моменту отримання ним обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності. Саме на цьому етапі бере початок процес формування загальної тактики судового провадження, як це було показано у параграфі, присвяченому його плануванню. Тож у цьому питанні ми повністю на боці І. І. Когутича, який пише, що ме-

тодика судового розгляду кримінальних справ як підсистема криміналістичної методики розпочинає своє функціонування з моменту надходження кримінальної справи до суду і до прийняття в ній судом відповідного рішення [115, с. 227].

Судове провадження характеризується законодавчо визначеною послідовністю зміни умовно відокремлених етапів кримінальної процесуальної діяльності, що супроводжується відповідною трансформацією судової ситуації. З огляду на це актуалізується необхідність побудови альтернативних алгоритмів оптимального розв'язання різноманітних тактичних завдань, які виникають при дослідженні доказів у межах типових судових ситуаціях окремих етапів судового розгляду певних категорій кримінальних справ.

Теоретичне та практичне значення етапного підходу полягає в уможливленні найглибшого дослідження поняття етапів судового провадження як одного з категорійних положень криміналістичної методики судового розгляду кримінальних справ та розроблення рекомендацій щодо застосування оптимальних криміналістичних засобів, ефективність використання яких залежить від точності визначення певної фази судового провадження.

Виходячи з цього, сутність принципу етапності полягає в тому, що методичні рекомендації найбільш раціонального порядку організації судового дослідження повинні бути диференційовані відповідно до різних етапів судового провадження. Водночас етапи, які визначаються та розробляються у криміналістиці, необхідно відрізняти від стадій кримінального процесу, що вивчаються наукою кримінального процесуального права.

Якщо стадії кримінального провадження відбивають послідовність дій суб'єктів кримінального судочинства у залі судового засідання, то криміналістичні етапи також характеризують особливості організації роботи суду за його межами. Криміналістична програма судового провадження включає періоди до, під час і після проведення підготовчого судового

засідання, а також вступну частину судового розгляду, дослідження доказів, судові дебати та останнє слово обвинуваченого, постановлення та проголошення остаточного рішення у справі.

Однак виділення етапів судового провадження – це тільки узагальнена теоретична модель даного процесу. Для того, щоб наблизити наукові положення до умов судової практики, необхідно розглянути кожен етап у ракурсі характерних для нього ситуацій, чого вимагає наступне з виділених нами правил побудови криміналістичних алгоритмів судового розгляду – принцип ситуаційності.

Питання про роль ситуаційного підходу в розвитку методики судового провадження докладно висвітлювалось у попередньому підрозділі, тут же слід підкреслити, що принцип ситуаційності (ситуаційної обумовленості) у нашому розумінні суті методики судового провадження набуває особливого значення. Воно полягає в тому, що на відміну від традиційного для криміналістики конструювання методик розслідування окремих видів (груп) злочинів, пріоритет віддається побудові алгоритмів розв'язання типових судових ситуацій, що виникають протягом усього судового провадження, та характерних для всіх або більшості кримінальних справ безвідносно до кримінально-правової кваліфікації досліджуваної події, що традиційно кладеться в основу створення окремих криміналістичних методик.

Тому варто дослухатися до думки Р. Л. Степанюка, котрий стверджує, що немає необхідності створювати методики судового розгляду окремих категорій кримінальних правопорушень, оскільки їм не буде властива достатня специфіка [317, с. 242]. Не без застережень, мова про які піде нижче, позиція вченого заслуговує на пильну увагу під час обговорення проблем методико-криміналістичного забезпечення судового провадження.

4.3. Базова модель методики судового провадження: проблеми структури

Поряд з формуванням загальних засад судової методики та ключових правил побудови окремих методик судового розгляду кримінальних справ важливим теоретичним завданням, розв'язання якого вимагає створення системи методичних комплексів для потреб кримінального судочинства, є визначення й обґрунтування структури базової методики судового провадження, яка б стала, якщо не еталоном, то принаймні орієнтиром для формування окремих судових методик.

Приступаючи до реалізації цього завдання, необхідно чітко усвідомлювати, що створення базової моделі криміналістичної методики судового провадження – складний процес, який вимагає насамперед формулювання принципу побудови такого роду моделі, визначення технологічних підходів до її формування, розроблення її логічної та функціональної складових згідно з етапністю та завданнями цього виду діяльності [77, с. 560]. Вихідним положенням при цьому є те, що особливості судового провадження зумовлюють необхідність створення своєрідної моделі, суттєво відмінної від традиційних криміналістичних методик.

Побудова методики судового провадження потребує своєрідного підходу, необхідність якого обумовлена сутнісною різницею формальної, змістовної та процедурної сторін діяльності органів досудового розслідування та суду. Методика досудового розслідування орієнтована на розроблення криміналістичних засобів оптимізації діяльності слідчого з пошуку правопорушника та збору доказів його винуватості, тимчасом як пізнавальна діяльність судді цілком і повністю зосереджена на дослідженні наданих сторонами доказів, оцінці доведеності обставин, які мають значення для кримінального провадження, перевірці обґрунтованості висунутого обвинувачення.

Для розроблення концептуальних основ формування окремої криміналістичної методики вагомим значення набуває потреба у з'ясуванні переліку елементів, що входять до її структури [352, с. 121]. Зазвичай окремі криміналістичні методики структурно складаються з відомостей і рекомендацій щодо організації та здійснення розслідування, викладених таким чином:

- 1) криміналістична характеристика даного виду злочинів;
- 2) опис типових слідчих ситуацій та особливостей планування дій слідчого на початковому й наступному етапах розслідування;
- 3) виклад тактики первинних слідчих дій і супутніх оперативно-розшукових заходів;
- 4) особливості тактики подальших дій.

Нерідко до структури окремої криміналістичної методики включають також обставини, що підлягають доведенню в кримінальному провадженні, у чому Р. С. Белкін, очевидно обґрунтовано, не бачив необхідності, бо предмет доказування досить повно характеризується загальновизнаними елементами криміналістичної характеристики, що досить повно віддзеркалюють склад злочину й обставини події [23, с. 331].

Отже, першим і провідним структурним елементом методики розслідування певного виду кримінального правопорушення є його криміналістична характеристика. На думку більшості науковців, криміналістична характеристика кримінального правопорушення – це розроблена на основі наукового узагальнення слідчої практики система відомостей про його типові ознаки (спосіб, місце, час, знаряддя вчинення, предмет, типові сліди, особа потерпілого та правопорушника), знання яких оптимізує процес виявлення, розкриття та розслідування суспільно небезпечного діяння.

Безперечно, для судді, як і для слідчого, важливим є знання криміналістичної характеристики кримінального право-

порушення, воно допомагає суду оцінити надані сторонами докази й зробити правильний висновок щодо кримінально-правової кваліфікації досліджуваної події. В окремих випадках знання криміналістичної характеристики злочину (кримінального проступку) дозволяє перевірити обґрунтованість положень обвинувального акту й висунути власну версію досліджуваної події. Для цього абстрактна модель (криміналістична характеристика) проектується на модель, яка позиціонується державним обвинувачем як реальна, та здійснюється їхній порівняльний аналіз.

Маючи у своєму розпорядженні знання про способи, засоби й знаряддя, сліди кримінального правопорушення певного виду суддя може поставити під сумнів докази обвинувачення за відсутності в матеріалах кримінального провадження даних про наявність зазначених ознак. Наприклад, за відсутності у обвинуваченого спеціальної навички, обов'язкову наявність якої передбачає спосіб інкримінованого йому злочину, суддя може висунути, і зобов'язаний перевірити, гіпотезу про непричетність такої особи до його скоєння.

Однак, попри все це, для обрання судом способу своїх дій не мають вирішального значення ані обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, ані предмет злочинного посягання, ані спосіб вчинення злочину, ані будь-які інші елементи криміналістичної характеристики кримінального правопорушення.

Звісно, вид кримінального правопорушення певним чином впливає на умови розгляду конкретної кримінальної справи. Не можна не помітити як характер досліджуваної судом події, скажімо, кваліфікованого вбивства або зґвалтування позначається на психологічному тлі судового розгляду, емоційній атмосфері в залі судового засідання, управління яким вимагає від головуючого особливих криміналістичних знань і вмінь, необхідних для утримування судового розгляду в продуктивному річищі.

Проте залежність між характером злочину і тактикою головуючого у справі не настільки жорстка, щоб виступати основою побудови окремих методик судового провадження. Психологічна обстановка лише один з численних елементів, що утворюють ситуацію судового розгляду, яка зрештою і визначає тактику суду в кримінальній справі.

Відтак не можна погодитися з доцільністю віднесення до правил, яким повинні відповідати окремі методики розгляду в судах кримінальних справ вимоги про вивчення механізму та способів вчинення злочинів, їхнього приховання, вивчення оточення особи злочинця [111, с. 29]. Натомість слід підтримати твердження про те, що спосіб злочину як чинник, який суттєво впливає на організацію провадження досудового розслідування, на судовій стадії процесу не має такого детермінуючого значення [78, с. 134].

Отож включення до типової структури окремої методики судового розгляду певної категорії кримінальних справ криміналістичної характеристики (злочинів відповідних видів або груп) і характеристики процесу досудового розслідування [119, с. 304–305], на наш погляд, є не виправданим. Тому заслуговує схвалення позиція науковців, які вважають криміналістичну характеристику злочину зайвим елементом криміналістичної методики судового розгляду кримінальної справи як таким, що не вирішує завдань судового розгляду і відповідно не слугує його оптимізації [5, 78].

Для суддів такі криміналістичні характеристики можуть бути корисні лише з погляду загальної поінформованості щодо криміналістично значущих особливостей кримінальних правопорушень певного виду, а отже немає нагальної потреби включати до змісту судової методики подібного роду характеристики. Досить дати в тексті посилання на відповідні публікації для слідчих. З тих же міркувань недоцільно включати до структури криміналістичної методики судового провадження обставини, що підлягають встановленню у кримінальній справі.

Таким чином, криміналістичну класифікацію кримінальних правопорушень не може бути покладено в основу створення системи окремих методик судового провадження. Відповідно криміналістична характеристика кримінальних правопорушень не належить до проблем методики судового розгляду кримінальних справ, для прикладних цілей якої досить знання суддею криміналістичної характеристики злочину (проступку), розробленої в межах методики досудового розслідування. Судова методика має описувати об'єкт за схемою, що істотно відрізняється від загальноприйнятої структури криміналістичної характеристики досудового розслідування.

Як система взаємопов'язаних послідовних дій головуючого алгоритм його діяльності визначається, головним чином, ситуацією, що склалася у справі під впливом низки факторів, про які йшлося у попередньому розділі цього дослідження. Тому більш актуальним для розроблення проблем судової методики є питання ситуаційної характеристики судового провадження, адже якщо характеристика – це сукупність типових, характерних ознак і властивостей об'єкта, то ніщо не віддзеркалює всі істотні елементи обстановки конкретного судового провадження більш предметно, ніж ситуація, що склалася у справі.

Водночас слід розрізняти характеристику судового провадження як абстрактну модель, систему знань про типову судову ситуацію й ситуаційну характеристику конкретного провадження як результат аналізу та оцінки судової ситуації, тобто безпосередній акт характеристики, необхідний для вибору судом ефективної методики розгляду певної справи. Перша з них повинна відображати елементи типової судової ситуації, це ситуація у «застиглому» вигляді, ситуація у статичі. Ситуаційна характеристика конкретного судового провадження являє собою модель «живої» динамічної системи, образ якої відбивається у свідомості головуючого, котрий безперервно стежить за її параметрами та реагує на їхню змі-

ну з метою спрямування розвитку ситуації у конструктивному річизі за допомогою рекомендованих наукою криміналістичних засобів.

Отже, в систему криміналістичної методики, як частини науки криміналістики, необхідно впровадити самостійний підрозділ, у якому будуть розроблятися комплекси методичних рекомендацій для потреб судового провадження, побудовані на базі типових ситуацій, характерних для окремих категорій справ безвідносно до кримінально-правової кваліфікації досліджуваної події.

Сучасний етап розвитку криміналістики, активізація її прогностичної функції обумовлюють можливість реалізації технологічного підходу до побудови криміналістичних методик, де пріоритетне місце займають абстрактно-наукові розробки [77, 563]. Оскільки основною функцією досудового розслідування є розкриття та розслідування злочину, а функцією стадії судового розгляду кримінальної справи про нього процесуально більш жорстко регламентоване з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, перевірка їх доказами та вирішення справи, остільки для цієї стадії кримінального процесу актуальнішими є рекомендації, спрямовані на розв'язання типових судових ситуацій високого ступеня загальності.

Зважаючи на існування загальних закономірностей виникнення й розвитку судових ситуацій, характерних для того чи іншого етапу судової стадії кримінального процесу, на даному етапі формування вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження теоретично доцільним і практично виправданим буде сконцентрувати зусилля на створенні базової методики судового розгляду кримінальних справ, що має стати відправною точкою для формування методик нижчого рівня. За своїм змістом вона повинна розкривати діяльність суду на кожному відрізу руху справи, надавати рекомендації з обрання його оптимальних напрямків, використання найбільш ефективних

засобів впливу на типові ситуації певного етапу судового провадження.

Виходячи з цього, базова модель судово-методичного криміналістичного комплексу може мати таку структуру: а) характеристика судового провадження певного виду, що включають мету, завдання та напрями судового дослідження; б) типові судові ситуації, що відповідають конкретному етапу судового провадження; в) типові комплекси (алгоритми) процесуальних дій і криміналістичних засобів впливу на судові ситуації з метою реалізації обумовлених ними тактичних завдань.

Метою побудови базової моделі судової методики, як універсальної, уніфікованої моделі, за якою мають створюватися інші окремі методики [79, с. 196], є вивчення судового провадження з криміналістичних позицій та розроблення на підставі отриманих знань (виявлених закономірностей) практичних рекомендацій щодо рішень і дій суду в тій чи іншій типовій ситуації загального порядку судового провадження. До числа завдань створення базової судової методики можна віднести: 1) обґрунтування системи судового провадження; 2) виділення типових судових ситуацій стосовно кожного з його етапів з розкриттям основних напрямів діяльності суду з їхнього розв'язання; 3) розроблення узагальненої тактики процесуальних дій, характерних для певного етапу судового провадження; 4) виявлення основних форм протидії кримінальному судочинству та розроблення способів мінімізації його негативних наслідків.

Оскільки криміналістичні засоби застосовуються у конкретних ситуаціях, така концепція дозволить дослідникам здійснювати розроблення універсальних криміналістичних рекомендацій, призначених для управління різними ситуаціями судового провадження. Крім того, думається, що криміналістичні комплекси, орієнтовані на типові судові ситуації, стануть найбільш ґрунтовним методичним матеріалом, який найліпшим чином сприятиме ефективному освоєнню

навчальних програм, зокрема в межах професійної підготовки майбутніх і підвищення кваліфікації чинних суддів¹.

У загальному курсі криміналістики, зважаючи на відсутність на сучасному етапі її розвитку сталої системи окремих методик судового розгляду, доцільно викласти основи судової методики, структура якої може бути представлена таким чином:

1. Загальні положення криміналістичної методики судового провадження.

2. Методико-криміналістичне забезпечення організаційно-підготовчої діяльності суду.

3. Методико-криміналістичне забезпечення судового дослідження.

4. Методико-криміналістичне забезпечення діяльності суду на етапах судових дебатів і останнього слова обвинуваченого.

5. Методика ухвалення судових рішень.

По суті, це й є базова модель криміналістичної методики судового провадження, що віддзеркалює основу змісту комплексу впорядкованих криміналістичних методів і прийомів управління процесом судового дослідження та рекомендацій щодо їхнього застосування відповідно до ситуацій, що складаються на тому чи іншому етапі загального порядку розгляду кримінальної справи в суді першої інстанції.

Поряд з наявністю загальних закономірностей судового провадження, на яких ґрунтується базова модель судової методики, правомірно припустити існування низки особливостей, властивих як окремим видам судових проваджень, так і розгляду кримінальних справ, класифікованих за іншими критеріями, криміналістичне забезпечення яких потребуватиме розроблення окремих науково-методичних комплексів

¹ Показово, що найактуальнішою темою навчання у межах підвищення кваліфікації судді вважають саме методику судового розгляду кримінальних справ окремих категорій. З-поміж інших судову методику вважали пріоритетною 47,5 % респондентів.

меншого ступеня загальності. Водночас слід мати на увазі, що необхідність створення таких методик може вважатися науково обґрунтованою за умови, що будуть встановлені їхні суттєві криміналістичні особливості, які проявляються специфікою судових ситуацій, що складаються в процесі розгляду відповідної категорії справ.

Інакше кажучи, для теоретичного обґрунтування потреби в окремих методико-криміналістичних комплексах слід знайти й продемонструвати стійку залежність між типовими ситуаціями, характерними для певних видів проваджень і специфічним набором криміналістичних засобів, необхідних для розв'язання саме цих ситуацій. У посібниках (спеціальних курсах) з судової методики, призначених для підготовки юристів відповідної спеціалізації та підвищення кваліфікації суддів їх доцільно викладати у формі особливостей розгляду кримінальних справ певної категорії.

Таким чином, у міру розвитку загальної моделі методики судового провадження з урахуванням потреб практики за її зразком будуть розроблятися комплекси рекомендацій меншого рівня загальності – окремі судові методики. Після накопичення наукою достатнього масиву таких побудов постане питання створення єдиної класифікаційної системи окремих методик судового розгляду кримінальних справ, яка дозволить системно досліджувати проблеми методико-криміналістичного забезпечення судового провадження, цілеспрямовано розробляти та ефективно застосовувати окремі судові методики на практиці.

4.4. Концептуальні підходи до створення класифікаційних систем окремих судових методик

Систематизація методик досудового розслідування, як і багато що в криміналістичній науці, залишається дискусійною, але доволі розробленою областю. Натомість досліджен-

ня проблем класифікації методик судового провадження на самому початку свого шляху. Певною мірою це пояснюється відсутністю необхідного для цього масиву окремих криміналістичних методик судового провадження, тобто об'єкта систематизації. Проте, думається, що концептуальні підходи до створення такої системи корисно окреслити вже на початковому етапі її розвитку.

На думку І. І. Когутича, окремі методики судового розгляду кримінальних справ можуть бути поділені [111, с. 26-28]:

1) за відношенням до кримінального закону на типові (видові) та особливі (групові), що діляться залежно від способу вчинення злочину, його суб'єкта, особи потерпілого;

2) залежно від обсягу на повні та неповні (скорочені, усічені);

3) залежно від кількості видів злочинів на комплексні та конкретні (методика судового розгляду щодо конкретного виду злочину);

4) за рівнем конкретизації методичних рекомендацій на одно-, дво- та багатоступеневі.

Здається цілком очевидним, що запропонований варіант групування методик судового провадження переважно базується на криміналістичній класифікації кримінальних правопорушень, підставами якої є ознаки, похідні від елементів структури кримінального правопорушення та такі, що визначають криміналістичні особливості різних видів злочинних посягань. Практично не відрізняється від традиційної (слідчої) й запропонована автором типова структура окремої методики судового розгляду певної категорії кримінальних справ [115, с. 228].

Проте, як відомо, багато з того, що є значущим для стадії досудового розслідування, втрачає свою актуальність на стадії судового провадження. Тому правий В. Ю. Шепітько, коли не погоджується з перенесенням трафарету «криміналістичної методики» на «методику розгляду окремих категорій кримінальних справи» або замінити поняття «кримі-

налістична характеристика злочинів» на «криміналістичну характеристику злочинів в судовому розгляді». Даний підхід науковець вважає механічним і таким, що не відображає об'єктивного стану речей [356].

Як зазначалось, на відміну від окремої методики розслідування, кістяком якої є криміналістична характеристика кримінального правопорушення, базовою категорією методики судового провадження слід вважати судову ситуацію і відповідно ситуаційну характеристику судового розгляду кримінальної справи певної категорії. Така різниця у підходах до конструювання методичних комплексів для потреб слідства і суду пояснюється специфікою пізнавальної діяльності останнього. Якщо слідча діяльність сконцентрована головним чином на отриманні криміналістично значущої інформації та її доказовій реалізації, то домінуючим началом судового дослідження є верифікація версій обвинувачення й захисту та оцінка якості доказів, наданих ними на обґрунтування своїх доводів і заперечень.

З огляду на це положення, що розробляються криміналістичною наукою для потреб досудового розслідування, не можуть безпосередньо переноситися на судове провадження. Тому й намагання побудови окремих судових методик та їхніх систем шляхом прямої аналогії зі структурою традиційних методик розслідування окремих видів злочинів та варіантами їхньої класифікації, на наш погляд, є невиправданим.

Для обґрунтування цієї тези звернімося до методики судового розгляду кримінальних справ про умисне вбивство, яку протягом тривалого часу розробляє А. А. Корчагін. За його твердженням, судові провадження у справах цієї категорії має свої особливості, що проявляються у специфіці судових ситуацій. Наприклад, у залежності від кількості підсудних учений виділяє ситуації, коли у справі про вбивство проходить один обвинувачений і коли на лаві підсудних опиняється двоє і більше осіб. Також, за даними цього автора, непоодинокими при розгляді судом справ про умисні вбивства є

випадки, коли хтось із осіб, які проходять по такій справі, не з'являється до зали судового засідання для надання показань. Крім того, за його спостереженнями, на основному етапі судового розгляду справ цієї категорії найчастіше виникають такі ситуації: 1) підсудний визнає себе винним повністю; 2) підсудний визнає себе частково винним в інкримінованому йому діянні; 3) підсудний змінює свої показання протягом усього судового розгляду; 4) підсудний і його захисник стоять на позиції повного заперечення провини у скоєному злочині; 5) докази, здобуті на досудовому слідстві, в суді частково підтверджуються, а частково ні [133].

Напевно, автор має рацію, але хіба для судового провадження у справах про будь-яке інше кримінальне правопорушення, наведені ним ситуації не характерні? Те ж питання правомірне й щодо характеру інформаційно-пізнавальної діяльності суб'єкта доказування, вибору ним тактичних прийомів, черговості їхнього застосування, закономірностей дослідження й аналізу доказів, сутності планування судового розгляду у справах про вбивство, на специфіці яких наполягає цей науковець.

Позитивну відповідь на них підказує не тільки багаторічний досвід судової діяльності автора цього дослідження, а й аналіз робіт, присвячених обґрунтуванню «повноструктурних» методик розслідування й судового розгляду кримінальних справ про злочини різних видів, часом не пов'язаних навіть родовим об'єктом [6, 48, 49, 92, 115 та ін.]. Узагальнення судово-слідчої практики, на яке посилаються їхні автори, показало наявність цілком подібних, якщо не ідентичних судових ситуацій як щодо ставлення особи до пред'явленого обвинувачення, його доведеності, так і за іншими ознаками. Розглядаючи дефініції таких побудов, не складно переконатися, що кожна з них (принаймні в частині, що стосується судового провадження) легко застосовна до характеристики будь-якої іншої або й для всієї сукупності пропонованих методик, варто лише змінити в ній вид злочину.

То в чому ж тоді специфіка судових ситуацій у справах про різні види злочинів і чи варто у такому випадку, конструюючи теоретичні моделі розслідування окремих видів правопорушень, щоразу доповнювати окрему криміналістичну методику розслідування одним і тим самим набором рекомендацій для судового розгляду? Відповідь і на це запитання видається очевидною, і саме вона якнайкраще пояснює нашу позицію за цією проблематикою: вид кримінального правопорушення не є суттєвою ознакою змісту поняття методики судового провадження, а отже не може бути покладений в основу створення та класифікації окремих судових методик за кримінально-правовим критерієм.

Отже, логіка системного підходу підказує, що оскільки істотні відмінності умов, у яких протікає процес доказування на досудовій та судовій стадіях кримінального провадження, визначають принципову різницю структур окремих методичних комплексів їхнього криміналістичного забезпечення, остільки й методологія побудови класифікаційних систем останніх повинна мати істотні відмінності через особливості їхньої внутрішньої структури.

Таким чином, цілком слушний у минулому постулат про те, що криміналістична методика являє собою поєднання технічних засобів і тактичних прийомів щодо окремих видів (груп) злочинів вимагає деякого корегування, пов'язаного з поширенням криміналістичних досліджень на сферу судового провадження. Класифікація кримінальних правопорушень, безсумнівно, залишається важливим елементом криміналістичної методики, однак для потреб методико-криміналістичного забезпечення судового провадження на передній план, думається, висунеться необхідність створення криміналістичних класифікацій судових проваджень (категорій справ), заснованих на принципово інших засадах.

Якщо визначальним принципом побудови криміналістичних методик розслідування є вимога щодо тісного взаємозв'язку кримінально-правової та криміналістичної кла-

сифікації кримінальних правопорушень, то для створення окремих судових методик вид кримінального правопорушення не має такого детермінуючого значення. З огляду на це виникає необхідність розмежування понять «криміналістичний клас злочину», що береться за основу систематизації окремих методик досудового розслідування та «категорія кримінальної справи», що може бути використане як підстава класифікації методик судового провадження.

На нашу думку, головними підставами криміналістичної класифікації окремих методик судового провадження повинна стати категоризація кримінальних справ не за кримінально-правовим, а за процесуальним та ситуаційним критеріями. Один з варіантів системи окремих судових методик, за основу якого взято кримінально-процесуальну диференціацію судових проваджень, можна представити таким чином:

1. Криміналістична модель провадження в суді першої інстанції за загальним порядком (базова судова методика).
2. Криміналістичні особливості судового розгляду за ско-роченою процедурою (частина третя статті 349 КПК України).
3. Криміналістичні особливості спеціального судового провадження (*in absentia*).
4. Криміналістичні особливості спрощеного судового провадження щодо кримінальних проступків.
5. Криміналістичні особливості судового провадження в суді присяжних.
6. Криміналістичні особливості судового провадження на підставі кримінально-процесуальних угод.
7. Криміналістичні особливості судового провадження у формі приватного обвинувачення.
8. Криміналістичні особливості судового провадження щодо неповнолітніх.
9. Криміналістичні особливості судового провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру.
10. Криміналістичні особливості провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності.

11. Криміналістичні особливості судового провадження з відновлення матеріалів втраченого кримінального провадження.

У межах судової методики будуть, очевидно, робитися також спроби побудови комплексів криміналістичного забезпечення проваджень з перегляду судових рішень (апеляційного, касаційного, за новоявленими обставинами) та їхнього виконання (про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, направлення звільненого від покарання з випробуванням для відбування покарання, призначеного вироком, про звільнення від призначеного покарання з випробуванням після закінчення іспитового строку та ін.).

Не виключено, що згодом деякі криміналістичні алгоритми, розроблювані всередині окремих методик зможуть вирости до рівня самостійних комплексів методичних рекомендацій з організації та здійснення судової діяльності на окремих етапах кримінального судочинства. Поєднавши теоретичні розробки науковців і практичний досвід правозастосовців, кожен такий комплекс фактичне стане окремою криміналістичною технологією розв'язання певних судових ситуацій, що може бути рекомендована до практичного використання у судовому провадженні.

Практика показує, що деякі особливості судових ситуацій, дозволяють виділити певні категорії справ за криміналістичними ознаками. Істотне значення для класифікації судових методик можуть мати ситуації початкового етапу судового провадження, обумовлені якістю доказової бази, ставленням підсудного до пред'явленого обвинувачення, характером відношень між сторонами кримінального провадження тощо. Звісно, ситуація у справі може змінитися, нерідко так і відбувається, що обумовлює необхідність наявності у судді знань і вмінь, які дозволяють правильно кваліфікувати ситуацію і обрати, а за необхідності змінити алгоритм судового провадження.

Цей принцип групування окремих методик дещо випадає з традиційних засад їхньої класифікації, але має суттєве прикладне значення. На підставі ситуаційної характеристики судового провадження кримінальні справи можуть бути поділені на дві великі категорії:

- справи зі сприятливою для здійснення завдань кримінального судочинства ситуацією (характеризуються достатнім обсягом доказів, відсутністю суттєвих суперечностей у позиціях сторін, що дозволяє швидко підготувати й провести судовий розгляд протягом одного судового засідання);
- справи з несприятливою ситуацією (відрізняються наявністю суттєвих труднощів психологічного, організаційно-забезпечувального та пізнавального характеру, обумовлених конфліктом сторін, протидією судовому дослідженню, дефектами доказової бази тощо).

Найімовірніше, у межах двох описаних груп будуть розроблятися окремі методичні комплекси меншого рівня загальності. Програми дій і рішень суду в різноманітних ситуацій дозволять судді передбачувати можливі сценарії розвитку судового провадження, правильно оцінювати варіанти трансформації наявної ситуації та за необхідності вірно обирати й належним чином застосовувати рекомендовані криміналістикою засоби впливу на конкретну судову ситуацію.

Щодо повноструктурних криміналістичних методик значимо, що, з нашого погляду, якщо й раціонально компонувати з окремих методик кримінального переслідування та алгоритмів судової діяльності окремі комплекси, то лише як один з варіантів практичного застосування положень криміналістичної методики або для підготовки юристів відповідної спеціалізації. Потреба в них може бути виправдана зручністю використання, за якого суддя позбавляється необхідності щоразу відшукувати відповідні слідчі методики, котрі містять криміналістичні характеристики злочинів та іншу інформацію, що повинна враховуватись при побудові програми судового провадження у конкретній кримінальній справі.

Для прикладних цілей їх доцільно викладати у виді практичних посібників, методичних указівок, настанов, що містять формалізовані програми (алгоритми) досудового розслідування та судового розгляду справ про окремі види (групи) кримінальних правопорушень. При створенні дидактичних ресурсів перевагу слід віддавати описовій формі викладу в рамках спеціального навчального курсу для студентів магістерського освітнього рівня, а також для слухачів Національної школи суддів.

Так чи інакше, ясно одне: необхідність розроблення криміналістичних комплексів у тій чи іншій конфігурації повинна визначатися теоретичною доцільністю та практичним попитом. І не стільки наукова спільнота, скільки судова практика як головний споживач наукової продукції засвідчить ефективність пропонованих наукою теоретичних побудов.

Найважливішою ж теоретичною проблемою судової методики на сучасному етапі розвитку теорії криміналістичного забезпечення судового провадження є розроблення науково обґрунтованої криміналістичної категоризації кримінальних справ як основи створення для розгляду кожної з них окремих комплексів науково-методичних рекомендацій. Поряд з цим вкрай важливим завданням криміналістики залишається класифікація судових ситуацій та створення алгоритмів їхнього розв'язання. Беручи до уваги універсальний характер таких алгоритмів, вони можуть і повинні бути покладені в основу побудови базової методики судового провадження, чому присвячена завершальна частина нашого дослідження.

4.5. Ситуаційно-етапна модель загального провадження в суді першої інстанції

Головним криміналістичним призначенням виділення етапів судового провадження є декомпозиція досліджува-

ної системи (процесу), що передбачає її поділ на підсистеми. Кожна з них піддається аналізу з метою отримання інформації про стан об'єкта (судового провадження) на тому чи іншому часовому відрізку. Послідовний опис та ситуаційна характеристика етапів (підсистем) судового провадження становлять ядро структури базової моделі методики судового розгляду кримінальних справ, про яку йшлося на початку цього розділу.

Правильне визначення етапів судового провадження дозволяє найбільш повно розглянути сутнісну сторону судової методики, як системного об'єкта, і розробити раціональні рекомендації щодо криміналістичних засобів, ефективність застосування яких залежить від точності змістовної характеристики певної фази кримінального судочинства. До етапів судового провадження ми відносимо періоди до, під час і після проведення підготовчого судового засідання (початковий етап), а також вступну частину судового розгляду, дослідження доказів (подальший етап судового провадження), судові дебати, останнє слово обвинуваченого, постановлення й проголошення судом остаточного рішення у справі та його проголошення (завершальний етап). За необхідності, обумовленої теоретичними або практичними завданнями системного аналізу досліджуваного процесу, можуть виділятися його дрібніші елементи (кроки процедури судового розгляду), наприклад, визначення обсягу та порядку дослідження доказів, розгляд клопотань, дослідження окремих груп доказів тощо.

Ситуації початкового етапу судового провадження

Завданням цього етапу є процесуальне та організаційне забезпечення проведення судового розгляду, ефективність якого значною мірою залежить від повноти, всебічності та ретельності його підготовки [148, с. 5]. Більшість дій цього етапу кримінального провадження безпосередньо впливає на правильність його розгляду за суттю [113, с. 121].

На цьому етапі суддя має спрогнозувати розвиток судової ситуації й обрати варіанти своїх дій, здатні забезпечити

оптимальний хід з'ясування встановлених під час досудового провадження обставин і перевірку їх доказами. У процесі оцінки ситуації, що склалася на момент закінчення досудового розслідування й віддзеркалена в обвинувальному акті, суддя закладає фундамент програми судового провадження.

Попри те, що передане до суду кримінальне провадження для з'ясування ситуаційних факторів малоінформативне, бо крім обвинувального акту та додатків до нього не містить жодних інших матеріалів досудового розслідування, що істотно ускладнює попередню оцінку ситуації у справі, деяку орієнтуючу інформацію все ж таки можна почерпнути й з обвинувального акту, який з-поміж іншого повинен містити анкетні відомості обвинуваченого. На додаток до прізвища, ім'я, по батькові, дати та місця народження, місця проживання та громадянства, зазначення яких в обвинувальному акті вимагається законом, на практиці в анкетних даних наводяться відомості про сімейний стан обвинуваченого, місце його роботи, попередні судимості, наявність яких дає загальне уявлення про соціальний статус, деякі риси психологічного портрета особи притягнутої до кримінальної відповідальності, що є важливим елементом ситуаційного прогнозу судового розгляду.

Особистісна характеристика обвинуваченого може бути доповнена під час підготовчого судового засідання шляхом спостереження за його поведінкою, мовою (використанням жаргонної лексики тощо). Доволі пізнавальними в цьому плані можуть стати й наведені в обвинувальному акті фактичні обставини кримінального правопорушення та відомості про обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання. Вчинення злочину з особливою жорстокістю, відносно малолітньої особи або особи похилого віку, вагітної жінки тощо суттєво доповнюють психологічний портрет обвинуваченого.

Відомості про його щире каяття, сприяння розкриттю злочину та викриттю співучасників, відшкодування завданих збитків, окрім того, що певним чином характеризують

особу, дають підстави позитивного прогнозу щодо подальшого руху справи. Аналіз викладених в обвинувальному акті фактичних обставин кримінального правопорушення та формулювання обвинувачення дозволяють з'ясувати кількість обвинувачених, кількість епізодів злочинного діяння, його кримінально-правову кваліфікацію, що є важливими чинниками формування ситуації судового розгляду.

Певні відомості, що мають криміналістичний інтерес, містяться й у додатках до обвинувального акту. Реєстр матеріалів досудового розслідування дозволяє отримати деякі дані про обсяг доказів, що можуть стати предметом судового дослідження, про застосований до обвинуваченого запобіжний захід, інші види забезпечення кримінального провадження.

Наявність цивільного позову та його зміст інколи дають уяву про позицію потерпілого по справі. Трапляються випадки фіксованої слідчим відмови підозрюваного від ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, надання розписки про отримання копії обвинувального акту, що свідчить про його ставлення до висунутого обвинувачення та характер відношень між сторонами кримінального провадження.

На початковому етапі судового провадження можливі такі загальні ситуації: 1) до суду надійшла угода про визнання винуватості або про примирення обвинуваченого з потерпілим; 2) з'ясувались обставини, що дають підстави для закриття кримінального провадження; 3) обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру не відповідають вимогам закону; 4) справа не підсудна цьому суду. Ці ситуації розв'язуються шляхом ухвалення одного з процесуальних рішень, передбачених пункти один-чотири частини третьої статті 314 КПК України, зокрема:

– вироку на підставі угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим (статті 468-475 КПК України);

- вироку на підставі угоди між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості (статті 468-475 КПК України);

- ухвали про закриття провадження у випадку встановлення підстав, передбачених пунктами 4-8 частини першої або частиною другою статті 284 КПК України;

- ухвала про повернення обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам статей 291, 292 КПК України;

- ухвали про направлення обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення невідсудності кримінального провадження.

Після отримання обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності суд не пізніше п'яти днів з дня його надходження призначає підготовче судово засідання, в яке викликає учасників судового провадження (частина перша статті 314 КПК України). Законом не передбачена вимога щодо оформлення даного рішення, проте судова практика виробила правило, за яким суд вирішує відповідне питання постановленням ухвали про відкриття судового провадження та призначення підготовчого судового засідання¹, доцільність якої цілком очевидна та потребує законодавчого закріплення.

Одночасно з прийняттям цього рішення у кримінальному провадженні, для проведення якого потрібен значний час, призначається запасний суддя, про що робиться відмітка у журналі судового засідання (частина перша статті 320 КПК України).

¹ 95,5 % опитаних нами суддів повідомили, що постановляють ухвалу про відкриття судового провадження та призначення підготовчого судового засідання.

За розпорядженням головуючого секретар судового засідання повідомляє сторін та інших учасників судового провадження, перелік яких наведено у частині другій статті 314 КПК України, про день, час і місце проведення підготовчого судового засідання. Повістка про виклик до суду надсилаються поштою, факсом, телеграфом, телефонограмою. Обвинувачений, який перебуває під вартою, викликається через адміністрацію місця ув'язнення.

У призначений для проведення підготовчого судового засідання час головуючий відкриває підготовче судове засідання і оголошує про його початок. У криміналістичній літературі наводяться такі типові проблемні ситуації, що виникають на цьому етапі судового провадження: а) відмова обвинуваченого від захисника, коли його участь обов'язкова; б) заява клопотань; в) неприбуття викликаних у судове засідання учасників процесу.

Проте, на наш погляд, реалізація обвинуваченим права на заміну захисника та клопотання учасників кримінального провадження самі по собі не ускладнюють ситуацію судового провадження. Право заявляти клопотання передбачено законом, який надає процесуальні засоби їхнього розв'язання. Проблема виникає лише за умови, що клопотання заявляються з метою протидії судовому провадженню, набувають характеру зловживань процесуальним правом, боротьба з якими потребує криміналістичної підтримки.

Найчастіше проведення підготовчого судового засідання ускладнюється неявкою до суду учасників судового провадження. Наслідки неприбуття обвинуваченого, потерпілого, прокурора, захисника та інших осіб, участь яких у судовому засіданні є обов'язковою, та заходи впливу щодо осіб, котрі не прибули за викликом суду без поважної причини, передбачені статтями 323-326 КПК України.

Нюанс, який варто мати на увазі, зокрема при вирішенні питання щодо приводу обвинуваченого, полягає в кримінальній відповідальності за його завідомо незаконне здійс-

нення (стаття 371 КК України). Тому застосування цього заходу процесуального примусу можливе лише у випадку, коли особа, що належним чином повідомлена про дату та місце проведення судового засідання, не з'явилася до суду без поважних причин або не повідомила суд про причини свого неприємства.

Привід, як правило, виконується органом внутрішніх справ за місцем фактичного проживання особи, що ухиляється від явки до суду. Усталеною та такою, що з огляду на положення частини другої статті 327 КПК України заслуговує на підтримку, стала практика покладання контролю за виконанням ухвали про привід обвинуваченого на прокурора, який бере участь у судовому провадженні¹.

У разі якщо обвинувачений ухилився від явки до суду або захворів на психічну чи іншу тяжку тривалу хворобу, яка виключає його участь у судовому провадженні, або був призваний для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, суд зупиняє судове провадження стосовно такого обвинуваченого до його розшуку, видужання або звільнення з військової служби і продовжує судове провадження стосовно інших обвинувачених, якщо воно здійснюється щодо декількох осіб. Розшук обвинуваченого, який ухилився від суду, оголошується ухвалою суду, організація виконання якої доручається слідчому та/або прокурору (частина перша статті 335 КПК України)..

У разі якщо уповноваженим органом прийнято рішення про передачу обвинуваченого для обміну як військово-полоненого і обвинуваченим надано письмову згоду на такий обмін, суд зупиняє судове провадження стосовно нього до моменту проведення такого обміну або до отримання від уповноваженого органу інформації про те, що обмін не відбувся. У такому разі суд продовжує судове провадження сто-

¹ 97,8 % опитаних нами суддів вважають доцільним покладання на державного обвинувача контролю за виконанням ухвал суду про привід обвинуваченого.

совно інших обвинувачених, якщо воно здійснюється стосовно декількох осіб (частина друга статті 335 КПК України).

Іноді судді стикаються з таким способом протидії судовому провадженню як відмова обвинуваченого виходити з камери СІЗО для конвоювання до суду. Також мають місце випадки невиходу обвинуваченого, доставленого зі слідчого ізолятора, до зали судового засідання¹. Та поки що судова практика не сформувала певного підходу до розв'язання таких ситуацій. Здебільшого суди, не маючи щодо цього будь-яких рекомендацій, відкладають судові засідання.

Безумовно, посилаючись на обов'язок підозрюваного, обвинуваченого прибути за викликом до суду (частина сьома статті 42 КПК України), можна вимагати від співробітників СІЗО та конвойної служби будь-що виконати свій професійний обов'язок, зокрема із застосуванням дозволених законом методів фізичного впливу. Однак, у разі активного спротиву завжди існує небезпека заподіяння шкоди здоров'ю учасників конфлікту.

З іншого боку, постає цілком природне питання щодо сенсу застосування насилля (хай навіть легітимного) до особи, яка не бажає брати участь у судовому засіданні й за законом має право не свідчити проти себе. Як присутність такої особи у судовому засіданні позначиться на з'ясуванні обставин кримінального правопорушення?

Відповідь, думається, очевидна – настав час, опираючись на досвід провідних європейських країн та здоровий глузд, переглянути підстави застосування процедури заочного засудження у бік їхнього розширення й використовувати правило *in absentia* не тільки тоді, коли особа, обвинувачена у вчиненні визначених законом злочинів, переховується від слідства та суду, а й у ситуації, за якої вона свідомо й добро-

¹ За результатами проведеного нами анкетування 71,8 % суддів підтвердили наявність досвіду щодо відмови обвинуваченого виходити з камери СІЗО для конвоювання до суду або невиходу обвинуваченого, доставленого зі слідчого ізолятора, до зали судового засідання.

вільно відмовляється від участі у кримінальному провадженні¹. Зрештою, сторони є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених законом (стаття 26 КПК України). Примус особи до реалізації нею свого права виглядає юридичним нонсенсом [377, с. 18].

Що ж до наявних правових реалій хотілося б навести відомий нам випадок, коли підозрюваний силоміць був доставлений зі слідчого ізолятора до слідчого судді лише в трусах і залишався у такому вигляді в залі судового засідання під час розгляду клопотання щодо продовження строку тримання його під вартою. Суддя вирішив не зважати на зовнішній вигляд підозрюваного, аби тільки дотриматися норми закону, що вимагає його особистої участі в розгляді такого клопотання.

Думається, що в цій ситуації суддя наражав себе на небезпеку бути звинуваченим у приниженні гідності підозрюваного, адже за наведених обставин з'являється привід стверджувати, що поява на публіці у спідній білизні не була його вибором. Він відмовлявся перебувати до суду й брати участь у судовому засіданні, а отже примушування його до багаточасового перебування у такому вигляді в залі судового засідання у присутності сторонньої різностатевої публіки може бути розцінене як поводження, що принижує людську гідність. Насправді у даному конкретному випадку підозрюваного, який у такий спосіб намагався протидіяти кримінальному провадженню, питання моральності не турбували, але наявність приводу для відповідної маніпуляції цілком очевидна.

На нашу думку, описана ситуація могла мати інший варіант свого розв'язання. Для його застосування слідчий суддя

¹ На запитання: «Чи вважаєте Ви доцільним запровадження заочного розгляду кримінальної справи за наявності свідомої та добровільної відмови обвинуваченого від участі в судовому засіданні?» 34,8 % опитаних нами суддів дали позитивну відповідь, 44,4 % респондентів вважали можливим застосування такої процедури в описаних ситуаціях за умови попереднього конфіденційного спілкування обвинуваченого із захисником і обов'язкової участі останнього в судовому провадженні.

мав поставити перед собою запитання щодо того, чи є поведінка підозрюваного, який постав перед судом у предметі спідньої білизни, що прикривав лише його статеві органи, проявом неповаги до суду? Переконані, що так. А оскільки це так, необхідно було, використовуючи аналогію закону, діяти відповідно до повноважень, наданих головуючому щодо порушників порядку судового засідання (стаття 330 КПК України).

Тобто зажадати від підозрюваного привести себе у належний вигляд (для цього варта мала отримати в ізоляторі одяг конвойованого), попередити його про можливі наслідки порушення порядку в судовому засіданні й у разі невідкорення цьому розпорядженню, видалити з зали судового засідання та розглянути клопотання по суті за участю прокурора й захисника. Упевнені, що за такого розвитку подій права особи не були б свавільно обмежені, авторитет судової влади не постраждав, а суддя уникнув би звинувачень у зневажанні гідності підозрюваного.

Однак повернімося до процедури підготовчого судового засідання. Після виконання вимог, передбачених статтями 342-345 КПК України, головуючий з'ясовує в учасників судового провадження їхню думку щодо можливості призначення судового розгляду.

Першим щодо цього висловлюється прокурор, який повинен довести, що обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності відповідають вимогам КПК; що підстави для закриття провадження, передбачені пунктами чотири-вісім частини першої статті 284 цього Кодексу, відсутні; що кримінальне провадження підсудне даному суду та наявні всі підстави для призначення судового розгляду [196, с. 167].

Деякі труднощі виникають у ситуаціях, які потребують розв'язання питань про об'єднання або роз'єднання кримінальних справ. На жаль, протягом останніх десятиліть склалась ганебна практика, коли органи досудового розслідуван-

ня та прокуратури у гонитві за нарощуванням показників щодо кримінальних проваджень, спрямованих до суду, ігнорують законодавче положення про об'єднання матеріалів досудового розслідування.

Паралельне розслідування щодо однієї особи, підозрюваної у вчиненні кількох кримінальних правопорушень, а також наявність декількох проваджень щодо різних осіб, причетних до одного злочину, стало поширеним явищем навіть у межах одного слідчого підрозділу¹. В результаті обвинувальні акти за окремими епізодами спрямовуються до суду порізно, що суттєво ускладнює належну організацію кримінального судочинства, не відповідає його завданням та основним засадам, не сприяє процесуальній економії, що завжди, між іншим, має й фінансово-матеріальний вимір.

Процесуальний порядок ухвалення відповідних рішень передбачено статтями 217, 334 КПК України, однак окремі випадки законом не врегульовано. За загальним правилом розподіл кримінальних справ між суддями здійснюється через автоматизовану систему документообігу суду (стаття 35 КПК України). Проте, відповідно до частини другої статті 334 КПК України у разі якщо на розгляд суду першої інстанції надійшли матеріали кримінального провадження щодо особи, стосовно якої цим судом вже здійснюється судове провадження, воно передається складу суду, що його здійснює, для розв'язання питання щодо їхнього об'єднання. При цьому судова ситуація може бути ускладнена двома обставинами: 1) тимчасовою відсутністю судді, у провадженні якого знаходиться справа, що раніше надійшла до суду (відпустка, відрядження, хвороба тощо); 2) провадження у такій справі може перебувати на стадії судового розгляду.

¹ З-поміж опитаних нами суддів 72,7 % респондентів відповіли, що стикалися з небажанням органів досудового розслідування об'єднувати кримінальні провадження й окреме направлення до суду кількох обвинувальних актів щодо однієї особи, 53,8 % опитаних повідомили про випадки необґрунтованим роз'єднанням слідчим кримінального провадження щодо декількох осіб, винних у скоєнні одного й того ж правопорушення.

Більшість опитаних нами суддів (80,2 %) вважає правильним у таких ситуаціях постановлення ухвали про передачу справи судді, який першим отримав справу для вирішення питання щодо їхнього об'єднання. Водночас майже 12 % респондентів схиляються до рішення, згідно з яким справа за ухвалою суду повертається до канцелярії суду для повторного розподілу в порядку, визначеному законом.

З метою розв'язання наведених ситуацій можна рекомендувати наступне. У першому випадку суддя, що отримав останню за часом надходження справу, залежно від того коли стає до роботи його колега, протягом п'яти днів постановляє ухвалу про повернення справи до канцелярії суду для повторно розподілу відповідно до частини другої статті 334 КПК України або вирішує це питання у підготовчому судовому засіданні за клопотанням сторін чи з власної ініціативи.

На наш погляд, невірною є практика судів, які ухвалюють рішення щодо передачі конкретному складу суду кримінальної справи для вирішення питання про об'єднання з кримінальною справою, що перебуває у провадженні останнього. Отримавши таким чином справу, суд може не знайти підстав для її об'єднання зі справою, наявною в його провадженні й повернути її ініціатору цього питання.

Очевидно, що подібні суперечки не додають авторитету судовій владі. Так само неприпустимим є фактичне вилучення кримінальної справи з провадження судді шляхом винесення ухвали іншим суддею щодо її об'єднання зі справою, наявною в його провадженні. Такі рішення виходять за межі компетенції головуючого, який владний розпоряджатися виключно у справі, що перебуває в його провадженні.

Коли справи, що можуть бути об'єднані в одне провадження, знаходяться на різних етапах судового провадження, суд приймає відповідне рішення, виходячи з того як воно позначиться на ході судового розгляду. З огляду на це переконливими виглядають доводи судів, які при вирішенні цього питання керуються не тільки положеннями зако-

ну, а й тактичними міркуваннями, оцінюючи перспективу можливих ускладнень ситуації та зважаючи на необхідність дотримання розумних строків кримінального провадження, маючи зокрема на увазі, що об'єднання кримінальних справ щодо кількох обвинувачених в одне провадження завжди означає підвищення ризику порушення розумного строку кримінального провадження, оскільки, крім збільшення кількості та тривалості процесуальних дій, зростають і організаційні ризики – необхідність забезпечення явки до суду більшої кількості осіб, зокрема, обвинувачених та їхніх захисників [340].

Трапляється й так, що справи стосовно однієї й тієї ж особи перебувають на розгляді різних судів. Подібні ситуації ускладнюються тим, що законом не передбачено як підставу для передачі кримінальної справи з одного суду до іншого доцільність їхнього об'єднання (частина перша статті 34 КПК України). Тому апеляційні суди, як правило, відмовляють у задоволенні відповідних клопотань. Інколи це створює суттєві труднощі з призначенням особі остаточного покарання. Однак очевидно, що ця проблема вимагає законодавчого розв'язання шляхом розширення переліку підстав для передачі справ з одного суду до іншого.

Крім того, можливі перепони з окремим розглядом певної справи у випадку, коли кваліфікуюча ознака повторності інкримінована обвинуваченому з огляду на вчинення тожого злочину, справа про який знаходиться на розгляді іншого суду. Адже ця ознака не може інкримінуватися особі, обвинуваченій у межах кримінального провадження у вчиненні одного злочину, якщо в інші кримінальні провадження, направлені стосовно неї з обвинувальними актами до суду, не розглянуто по суті й обвинувальні вироки не постановлені [265]. Водночас повторність злочинів у цьому випадку об'єктивно існує й виключення даного елементу з пред'явленого обвинувачення з формальних підстав не відповідало б завданням кримінального судочинства, оскільки в такому

випадку не можна вважати, що особа понесла відповідальність у міру своєї вини.

Тому, в таких ситуаціях, за умови, що обвинувачений у цій справі не тримається під вартою, можна порадити зупинити в ній провадження до вступу в законну силу рішення по іншій справі. При цьому слід виходити з того, що за змістом статті 335 КПК України підставами зупинення провадження у справі є обставини, які мають тимчасовий характер і в період свого існування перешкоджають вирішенню справи по суті.

Попри те, що нормами кримінального процесуального закону описану ситуацію як підставу для зупинення кримінального провадження не передбачено, суд, керуючись частиною 6 статті 9 КПК України, і спираючись на встановлені частиною першою статті 7 цього Кодексу загальні засади кримінального провадження, має право застосувати аналогію та зупинити провадження у такій справі. Утім, думається, що такий підхід міг би бути рекомендований до застосування й щодо передачі справи з одного суду до іншого, особливо коли йдеться про кримінальні провадження, за якими особа тримається під вартою, а роздільний розгляд справ з указаної причини неможливий.

Щодо зупинення провадження у справі в окремих випадках також виникають питання процесуального та технічного характеру. Відповідно до статті 335 КПК України в ситуації, коли провадження здійснюється стосовно декількох обвинувачених і виникли обставини, що вимагають зупинення провадження стосовно одного з них, суд зупиняє судове провадження щодо цього обвинуваченого до його розшуку або видужання й продовжує судове провадження стосовно інших обвинувачених. Водночас законом не передбачено необхідність роз'єднання кримінальних проваджень у таких випадках, внаслідок чого справа щодо розшукуваної (захворілої) особи після ухвалення вироку стосовно її співучасників залишається в провадженні того ж судді.

Донедавна такий суддя, після того, як відпадуть обставини, що слугували підставою для зупинення провадження, ухвалював ще один вирок у справі. Однак ситуація ускладнилась позицією Великої Палати Верховного Суду, яка констатувала встановлення Європейським судом з прав людини у справі «Рудніченко проти України» [218] порушення пункту першого статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що виявилось у відсутності безсторонності суду першої інстанції, який виніс обвинувальний вирок заявнику, зважаючи на те, що суддя, котра одноособово визнала заявника винним, раніше розглядала по суті справу про обвинувачення його співучасника, у межах якої висловила своє ставлення щодо участі та ролей засудженого співучасника та заявника у вчиненні розбою.

Обидві справи стосувалися тих самих подій і означали оцінку тих самих доказів. Щоправда, важливим фактором, який, очевидно, мав суттєвий вплив на такий висновок ЄСПЛ, було те, що суддя сама вказала на вищезазначені обставини як на причину своєї заяви про самовідвід, у задоволенні якої, однак, було відмовлено з формальної причини, що полягала в тому, що відвід цієї судді не був необхідним згідно з процесуальним законодавством.

Отже, з огляду на те, що після поновлення провадження у справі суддю очікує цілком передбачуваний та небезпідставний відвід, зупиняючи судове провадження з підстав, передбачених статтею 335 КПК України стосовно одного з обвинувачених, правильним буде, скориставшись вищенаведеною аргументацією, вдатися до аналогії закону й виділити справу щодо розшукуваної (захворілої) особи в окреме провадження та передати її до канцелярії суду для розподілу в порядку статті 35 КПК України.

З-поміж іншого така рекомендація узгоджується з Інструкцією з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, згідно з пунктом 9 розділу III якої, якщо судом розглянуто матеріали кримінального провадження стосовно

кількох обвинувачених, а щодо інших провадження зупинене (наприклад, оголошено розшук), такі матеріали виокремлюються, формуються в окремі обкладинки та підлягають обов'язковій реєстрації в АСДС з присвоєнням нового єдиного унікального номера, та внесенням інформації щодо осіб, стосовно яких провадження зупинене [96].

Водночас слід застерегти суди від юридично необґрунтованого виділення в окреме провадження матеріалів щодо одного або кількох осіб, обвинувачених у вчиненні кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб, яке мотивується суто тактичними міркуваннями, скажімо, доцільністю окремого розгляду справ щодо підсудних, які визнають себе винними й тих, які свою вину заперечують.

З огляду на системне тлумачення норм КПК України щодо такої ситуації Верховний Суд зазначив, що якщо всі обвинувачені були присутні під час розгляду справи судом, від явки до суду не ухилялися, виділення в окреме провадження матеріалів справи щодо одного з них є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону, оскільки перешкоджає суду повно, об'єктивно та всебічно з'ясувати обставини кримінального провадження і постановити судові рішення, яке б відповідало вимогам КПК України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [251].

Щоправда, відкритим залишається питання щодо того, як на подібні рішення органів досудового розслідування, що повсюдно вдаються до такої практики, має реагувати суд, який розглядає справу по суті. Думається, що одним із шляхів викорінення подібних явищ має стати підтримана Верховним Судом практика повернення обвинувального акту прокурору в разі безпідставного виділення матеріалів досудового розслідування або невжиття заходів щодо їхнього об'єднання в одне провадження¹.

¹ Цю думку підтримали 53,7 % опитаних нами суддів.

Згадане рішення ЄСПЛ та відповідна позиція Верховного Суду поставили перед практиками й таке питання: чи може суддя, який затвердив угоду щодо одного з підсудних в окремому провадженні, розглядати справу щодо решти обвинувачених? На нашу думку, на нього слід відповісти ствердно. До цього спонукає правова позиція Верховного Суду, згідно з якою при затвердженні угоди про визнання винуватості суд не може бути обтяжений іншими обов'язками щодо перевірки можливості її затвердження, окрім тих, що прямо передбачені у статті 474 КПК України, а тому перевірка достовірності обставин, які мають бути враховані при укладенні угоди, покладається на прокурора [230]. Тож, затверджуючи процесуальну угоду, суд не з'ясовує обставин кримінального правопорушення, встановлених під час досудового розслідування, а отже не оцінює докази та не встановлює факти, що мають значення для відповіді на питання щодо винуватості чи невинуватості підсудного, а тим паче його співучасників.

За відсутності підстав для ухвалення рішень, передбачених пунктами один-чотири частини третьої статті 314 КПК України та обставин, які перешкоджають руху справи, суд проводить процедуру її підготовки до розгляду. З цією метою головуючий відповідно до статті 315 КПК України повинен розв'язати комплекс процесуальних та організаційно-тактичного завдань:

I. Визначити дату проведення судового розгляду, а також час, необхідний для розгляду справи, узгоджуючи графік судових засідань з професійними учасниками судового провадження таким чином, аби забезпечити безперервність судового розгляду, виходячи з характеру судової ситуації (кількості підсудних, ставлення кожного з них до пред'явленого обвинувачення, обсягу доказового матеріалу тощо).

II. З'ясувати питання про склад осіб, які братимуть участь у судовому розгляді, враховуючи матеріали кримінального провадження та беручи до уваги клопотання, заявлені учасниками кримінального провадження (про визнання цивіль-

ним позивачем, залучення захисника, перекладача, законного представника, педагога, психолога тощо).

III. Розглянути клопотання учасників судового провадження про здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту, витребування певних речей чи документів, здійснення судового розгляду в закритому судовому засіданні та вчинити інші дії, необхідні для підготовки до судового розгляду. При цьому важливо пам'ятати, що необґрунтоване відхилення клопотань про допит певних осіб, дослідження доказів або вчинення інших процесуальних дій на підтвердження чи спростування обставин, з'ясування яких має істотне значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення може призвести до неповноти судового розгляду та стати підставою для скасування або зміни судового рішення (пункт перший частини першої статті 410 КПК України).

За загальним правилом кримінальне провадження в судах усіх інстанцій здійснюється відкрито. Обмеження щодо цього правила, а також порядок застосування особами присутніми в залі судового засідання фотографування, відеозапису, транслявання судового засідання по радіо і телебаченню, проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури передбачені нормами статті 27 КПК України.

Практика останніх років свідчить про значний суспільний резонанс окремих кримінальних справ, до розгляду яких прикуто увагу ЗМІ та активно (але, на жаль, не завжди конструктивно) налаштованих представників громадськості, безпосередня присутність яких у залі судового засідання часто дезорганізує судові провадження. З метою запобігання радикальним проявам такої активності можна запропонувати наступне.

За наявності обставин, що свідчать про ймовірність негативного впливу на хід судового розгляду, головуючий через голову суду налагоджує комунікацію з підрозділом Служби судової охорони для посилення заходів забезпечення гро-

мадського порядку в приміщенні суду. Представники преси та громадські активісти (зокрема, з «групи підтримки обвинуваченого») запрошуються до приміщення суду (це може бути інший зал судового засідання) спеціально обладнаного відеомоніторами, через які здійснюється он-лайн трансляція судового засідання, в залі якого присутні лише учасники кримінального провадження та з дозволу головуючого інші особи (наприклад, родичі обвинуваченого та потерпілого), поведінка яких не викликає занепокоєння з погляду дотримання порядку в залі судового засідання¹.

Особистий досвід автора свідчить про ефективність такого прийому, що є цілком допустимим з погляду дотримання принципу гласності кримінального процесу. Адже, якщо метою відкритості судового розгляду є прозорість правосуддя, що забезпечує контроль суспільства за якістю та справедливістю кримінального судочинства, сприяє запобіганню ухвалення необґрунтованих судових рішень, зловживанням і корупції, то в цьому випадку транспарентність судового провадження є максимальною.

Водночас прагнення окремих осіб і в цьому разі будь-що потрапити до зали судового засідання є свідченням його невідповідності зазначеним цілям і налаштованості на перешкоджання правосуддю. В епоху телекомунікаційних технологій відкритість судового розгляду не є синонімом безпосередньої присутності публіки в залі судового засідання.

Головуючий має докласти максимум зусиль щодо використання наданих законом можливостей для реалізації завдань підготовчого провадження з метою запобігання ускладнень судового розгляду. Зокрема, бути наполегливим у з'ясуванні питання про склад осіб, які братимуть участь у судовому розгляді та осіб, які мають бути викликані до суду для допиту. Вкрай небажано відкладати вирішення питання щодо виклику свідків, спеціалістів, експертів на початок

¹ Наведену рекомендацію підтримали 79,8 % опитаних нами суддів.

процедури судового розгляду, що неминуче тягне його відкладення.

Тому заслуговує на підтримку рекомендація авторів Настильної книги судді, згідно з якою під час підготовки справи до судового розгляду головууючий може поставити сторонам запитання про їхні плани на представлення доказів у ході розгляду справи з баченням ними приблизних термінів судового дослідження. Надані відомості суддя може використати для планування розгляду справи [196, с. 167-168].

Суттєвим чинником розвитку судової ситуації є ставлення обвинуваченого до висунутого проти нього обвинувачення. Законом не передбачена можливість з'ясування цієї обставини під час підготовчого судового засідання. Проте, задля досягнення організаційно-тактичних завдань цього етапу судового провадження слід звертати увагу на непрямі ознаки визнання чи заперечення обвинуваченим своєї провини.

Крім означеної нами в одному з попередніх розділів цього дослідження інформації, що може бути почерпнута з обвинувального акту та додатків до нього, деякі висновки можна зробити, виходячи з характеру заявлених клопотань. Скажімо, клопотання про здійснення судових викликів або витребування певних документів дає підстави прогнозувати дослідження під час судового розгляду зібраних сторонами доказів у повному обсязі, що свідчить про незгоду захисту з обвинуваченням або його окремими положеннями.

Під час підготовчого судового засідання суд за клопотанням учасників судового провадження має право обрати, змінити чи скасувати заходи забезпечення кримінального провадження, зокрема обраний щодо обвинуваченого запобіжний захід. При розгляді таких клопотань суд дотримується правил, передбачених розділом II КПК України. Водночас суд повинен перевірити обґрунтованість застосування запобіжного заходу, пов'язаного з обмеженням права на свободу та особисту недоторканність обвинуваченого, та винести вмо-

тивоване рішення, незважаючи на те, чи закінчився строк дії ухвали слідчого судді, постановленої на стадії досудового розслідування про обрання такого запобіжного заходу [528].

Специфіка розгляду цього питання на стадії судового провадження полягає в тому, що на відміну від слідчого судді, який при обранні запобіжного заходу зобов'язаний перевірити обґрунтованість підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення (пункт перший частини першої статті 194 КПК України), суд має уникати оцінки обґрунтованості пред'явленого особі обвинувачення, оскільки не має права наперед вирішувати питання про його доведеність чи недоведеність.

Відповідно й прокурор повинен обґрунтовувати своє клопотання виключно наявністю достатніх підстав вважати, що існує хоча б один із ризиків, передбачених статтею 177 КПК України, пам'ятаючи про заборону надання суду будь-яких документів, що стосуються суті обвинувачення, до початку судового розгляду (частина четверта статті 291 КПК України). Захист має право протестувати проти залучення таких документів до справи під час підготовчого судового засідання, а суд не має права їх приймати, оскільки це створює підстави для його відводу.

З огляду на те, що Конституційним Судом визнано такими, що суперечать нормам Конституції України положення третього речення частини третьої статті 315 КПК України в частині, що передбачала автоматичне продовження застосування заходів забезпечення кримінального провадження саме щодо запобіжних заходів у виді домашнього арешту або тримання під вартою [528], вважаємо, що за відсутності клопотання учасників судового провадження про зміну чи скасування інших заходів забезпечення кримінального провадження, обраних під час досудового розслідування, вони мають вважатися продовженими.

Натомість у разі відсутності клопотання щодо обрання судом запобіжних заходів у виді домашнього арешту чи три-

мання обвинуваченого під вартою, рішення ухвалені щодо цього слідчим суддею втрачають чинність. За таких обставин обвинувачений ухвалою суду, постановленою за результатами підготовчого судового засідання, має бути звільнений з-під варті (домашнього арешту).

У підготовчому судовому засіданні суд у передбачених законом випадках за власною ініціативою або за клопотанням прокурора, обвинуваченого, його захисника чи законного представника вирішує питання щодо складання досудової доповіді, про що постановляє ухвалу із зазначенням строку підготовки такої доповіді (частина п'ята статті 314 КПК України).

У ситуаціях недостатньої інформаційної визначеності не варто нехтувати такою можливістю, адже досудова доповідь повинна містити відомості про соціально-психологічну характеристику обвинуваченого, його особистісні характеристики (контроль над поведінкою та мисленням, психічний стан, зловживання алкоголем, наркотичними засобами, психотропними речовинами або їхніми аналогами), ставлення обвинуваченого до правопорушення тощо [216]. Вона не може використовуватися у кримінальному провадженні як доказ винуватості обвинуваченого у вчиненні злочину (стаття 314-1 КПК України), проте поряд зі своїм основним призначенням (забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого, а також прийняття судового рішення про міру покарання) цілком застосовна як джерело криміналістично значущої інформації.

Під час підготовчого судового засідання суд також роз'яснює обвинуваченому у вчиненні злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років, право заявити клопотання про розгляд кримінального провадження стосовно нього колегіально судом у складі трьох суддів (частина четверта статті 315 КПК України), а обвинуваченому у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі,

можливість та особливості розгляду кримінального провадження стосовно нього судом присяжних (частина перша статті 384 КПК України).

За результатами підготовчого судового засідання суд постановляє ухвалу про призначення судового розгляду (стаття 316 КПК України). Після призначення справи до судового розгляду головуючий повинен забезпечити учасникам судового провадження можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, якщо вони про це заявлять клопотання (стаття 317 КПК України). Такі клопотання характерні для проміжної ситуації, наявної у період між підготовчим судовим засіданням і початком судового розгляду. Вона може бути ускладнена абсолютизацією обвинуваченням права на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи й поширення його на всю стадію судового провадження.

На жаль, судді найчастіше поступаються стороні захисту в цьому питанні, демонструючи нерішучість, яка породжує бажання й надалі маніпулювати законом і судом. На наш погляд, право обвинуваченого на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження обмежено зазначеним періодом, що має забезпечити безперервність судового розгляду. В тому випадку, коли з підстав, передбачених законом, розгляд кримінальної справи відкладається (стаття 322 КПК України), головуючий може дозволити обвинуваченому додатково ознайомитися з її матеріалами.

Ситуація підготовчого етапу може також ускладнитися в разі вступу в процес нових учасників, котрі виявлять бажання ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, що на цій стадії відсутні у розпорядженні суду. За таких обставин суд мусить зобов'язати прокурора надати такій особі матеріали досудового розслідування для ознайомлення після закінчення підготовчого судового засідання, а якщо це необхідно для реалізації новим учасником процесу своєї функції на цьому етапі судового провадження – відкласти його проведення.

Істотну складність являють ситуації оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого або прокурора, що підлягають розгляду під час підготовчого провадження в суді (частини друга, третя статті 303, частина третя 309 КПК України). У цьому зв'язку слід мати на увазі, що рішення, дії, бездіяльність, перелік яких містить частина перша статті 303 КПК України, можуть бути оскаржені на стадії досудового розслідування, але не можуть бути предметом оскарження на стадії підготовчого судового засідання. Водночас рішення, дії, бездіяльність слідчого чи прокурора, які не згадуються у зазначеній нормі, можуть бути оскаржені під час підготовчого судового засідання.

Як під час досудового розслідування, так і під час підготовчого судового засідання можуть бути оскаржені лише два різновиди рішень: 1) рішення прокурора, слідчого про відмову у визнанні потерпілим; 2) рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора при застосуванні заходів безпеки. Крім того, сторона кримінального провадження має право висловити свою незгоду з ухвалою, можливість оскарження якої в апеляційному порядку не передбачено законом, шляхом подання під час підготовчого провадження у суді заперечень проти неї [274].

Попри ускладнення ситуації, такі скарги поряд з клопотаннями прокурора про обрання запобіжного заходу та доданими до них матеріалами досудового розслідування, можуть виявитися достатньо корисними з погляду отримання інформації, необхідної для належної організації судового розгляду. Доводи та заперечення сторін щодо цього, зазвичай, містять важливі для передбачення розвитку судової ситуації відомості.

Судовий розгляд має бути призначений не пізніше десяти днів після постановлення ухвали про його призначення (частина друга статті 316 КПК), що без належної організації судового провадження надзвичайно складно зробити у випадках, коли справа розглядається колегіальним складом

суду й дату та час судового засідання головуючому доводиться узгоджувати з членами колегії, декількома захисниками та прокурором (прокурорами). Забезпечити дотримання встановленого законом строку в таких ситуаціях можливо двома шляхами:

1. Протягом п'яти днів з дня отримання обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності головуючий через помічника судді у робочому порядку узгоджує з професійними учасниками судового провадження дату судового розгляду (якщо прогнозується тривалий процес – календарний план), з'ясовує можливість прибуття до суду інших осіб, які братимуть участь у судовому розгляді¹. Водночас узгоджується дата підготовчого судового засідання в межах десяти днів, що передують судовому розгляду².

2. Головуючий планує проведення підготовчого судового засідання таким чином, аби відразу після його закінчення перейти до судового розгляду. Такий прийом не суперечить закону, але наміри суду не повинні стати несподіванкою для сторін, які мають бути готовими до розгляду справи по суті.

У цьому разі справа зі сприятливою судовою ситуацією може бути розглянута протягом робочого дня. Якщо ж у кримінальному провадженні склалася несприятлива ситуація, достатньо провести підготовчі процесуальні дії, почати судовий розгляд, дійти до етапу дослідження доказів, можливо дослідити або приступити до дослідження наданих сторонами документів, речових доказів.

Проблемні судові ситуації, як правило, вимагають допиту свідків, виклик яких є передбаченою законом підставою

¹ Закон не обмежує строком період від надходження обвинувального акту до суду до початку судового розгляду, необхідно тільки зважати на строки дії ухвал слідчого судді щодо заходів забезпечення кримінального провадження.

² Зазвичай проведення підготовчого судового засідання не вимагає багато часу й дату його проведення узгодити значно простіше

для відкладення судового засідання (пункт перший частини другої статті 322 КПК). Таким чином, суд дотримається процесуальних строків, на законних підставах відкладе розгляд справи і отримає час для аналізу судової ситуації з урахуванням одержаної інформації.

Ситуації подальшого етапу судового провадження

Для зручності цей етап доцільно ділити на дві фази:

1) підготовча частина судового розгляду; 2) з'ясування обставин, встановлених під час досудового розслідування, та перевірка їх доказами. Ситуації цього етапу характеризуються тим, що судом за участю сторін проводиться безпосереднє дослідження всіх доказів, необхідних для обґрунтування вироку чи іншого рішення, яке може бути ухвалене за результатами судового розгляду.

На цьому етапі суд може стикнутися з новими обставинами, що вимагають перевірки з використанням як наявних, так і нових доказів. При цьому слід мати на увазі, що докази повинні розглядатися в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акту. В цій ситуації можуть виникнути нові судові версії, виявитися нові обставини та нові докази, що стосуються мотивів злочину, механізму його вчинення, особи обвинуваченого та його співучасників тощо.

На етапі судового розгляду можливі ускладнення судової ситуації, обумовлені:

- відводами (самовідводами);
- неприбуттям до суду учасників судового провадження;
- необхідністю об'єднання або роз'єднання матеріалів кримінального провадження;
- обранням, зміною або скасуванням запобіжного заходу;
- проведенням процесуальних дій у режимі відеоконференції;
- необхідністю застосування заходів забезпечення кримінального провадження або проведення слідчих дій;
- зміною обвинувачення або висуненням додаткового обвинувачення, відмовою від підтримання державного об-

винувачення й перейняттям функції обвинувачення потерпілим тощо.

Більшість цих ситуацій розв'язується процесуальним шляхом відповідно до норм, які регламентують загальні положення судового розгляду, зокрема наслідки неприбуття до суду учасників судового провадження. Нагадаємо лише, що відповідно до частини другої статті 327 КПК України прибуття до суду перекладача (за винятком залучення його судом), свідка, спеціаліста або експерта забезпечується стороною кримінального провадження, яка заявила клопотання про його виклик. Суд сприяє сторонам кримінального провадження у забезпеченні явки зазначених осіб шляхом здійснення судового виклику.

Водночас вважається, що надмірна наполегливість суду в допиті того чи іншого свідка є недоречною як така, що може викликати сумнів щодо його безсторонності. В одному з кримінальних проваджень Верховний Суд, розглядаючи касаційну скаргу прокурора, зауважив, що суд першої інстанції за клопотанням сторони обвинувачення неодноразово відкладав судові засідання для виклику свідка з направленням на його адресу судових повісток, роз'яснюючи прокурору, що забезпечення явки свідка в судові засідання покладено на сторону обвинувачення. Проте у судові засідання свідок не з'явився, клопотань про здійснення його приводу прокурор не заявляв. Зважаючи на це, Суд не погодився з доводами касатора стосовно того, що суд має вживати активних дій для забезпечення явки свідків обвинувачення, оскільки це суперечитиме засаді об'єктивності та неупередженості суду [239].

Однак, зупинимось детальніше на питаннях, відповіді на які процесуальний закон не містить. Головне з них – порядок подання сторонами доказів, щодо якого в КПК України існує лише одне правило: докази обвинувачення досліджуються в першу чергу (частина перша статті 349). Невизначеним лишається й момент і процедура подання доказів, а отже розв'язання цих питань переходить у тактичну площину.

Процедура судового розгляду передбачає таку послідовність процесуальних дій початкової фази судового розгляду: після відкриття судового засідання та проведення підготовчих дій, передбачених статтями 342-346 КПК України головуючий оголошує про початок судового розгляду та надає слово прокурору для оголошення короткого викладу обвинувального акту (стаття 347). У цьому зв'язку на практиці виникає проблемне питання, пов'язане з відсутністю в законі визначення терміну «коротке викладення обвинувального акту».

Не маючи щодо цього будь-яких методичних рекомендацій, прокурори у великих за обсягом справах годинами, а іноді днями, оголошують фактичні обставини кримінальних правопорушень та формулювання обвинувачення за точним і повним текстом обвинувального акту, що шкодить оперативності кримінального судочинства, не додає авторитету прокуророві, нездатному лаконічно викласти основні тези обвинувачення, нівелює значення цієї дії як одного з утілень публічності державного обвинувачення. Адже сторони, як правило, обізнані з обставинами кримінального провадження, а інтерес інших осіб, присутніх у залі судового засідання, до сухої юридичної лексики зникає протягом декількох хвилин, бо більшість людей не може підтримувати високий рівень уваги більше 15-20 хвилин. Після цього швидко настає сенсорне перевантаження [50, 89].

Для уникнення цієї проблеми прокурорам необхідно навчитися формулювати стислий зміст обвинувачення, викладати його простою, зрозумілою для сторонніх спостерігачів мовою, використовуючи узагальнення повторюваних обставин, уникаючи зайвих на цьому етапі судового розгляду подробиць, розлогих оцінок суспільно-політичного значення події, детального описання тілесних ушкоджень, вичерпного переліку викраденого тощо.

Далі головуючий опитує обвинуваченого, чи зрозуміло йому в чому він обвинувачується і за необхідності роз'яснює суть пред'явленого обвинувачення, з'ясовує ставлення

до нього обвинуваченого та його бажання давати показання (стаття 348 КПК України). Після цього, вислухавши думку учасників судового провадження, суд визначає обсяг доказів, які підлягають дослідженню, та порядок їхнього дослідження, що в разі необхідності можуть бути змінені (частина друга статті 349 КПК України).

За логікою закону суд ухвалює відповідне рішення, не маючи у своєму розпорядженні матеріалів досудового розслідування. Фактично, суди мають певну «білу пляму»; їм не завжди відома вся інформація, яка потенційно стосується справи [277, с. 3], що суттєво ускладнює вирішення зазначеного питання.

У таких умовах особливого значення набувають вступні промови сторін кримінального провадження (частина перша статті 349 КПК України). Звісно, виступ зі вступною промовою – це право, а не обов'язок сторони, однак стаття 321 КПК України надає суду широкі повноваження щодо проведення судового засідання для забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження. Тому для ефективної презентації своєї позиції прокурори та адвокати повинні бути готовими, що суддя запропонує їм виступити з вступною промовою, яка є важливим інструментом для надання судді інформації про факти справи та питання, що викликають сумніви. У ній зазначається, якими доказами сторона підтверджуватиме наведені нею обставини, порядок дослідження доказів, а також може бути висловлена позиція щодо предмета судового розгляду [177, с. 13-14].

Ці початкові аргументи є головним умінням для кожного учасника усного судового розгляду. Разом із заключними аргументами вони являють собою можливість, відповідно до якої кожна сторона має представити свою власну «теорію справи» – основну ідею презентації юриста в ході усного судового розгляду, яка поєднує юридичні елементи із фактичними твердженнями [435, с. 221]. Тому головуючий, вже на етапі підготовчого судового засідання, повинен всіляко за-

хочувати сторони до майбутніх вступних промов, підкреслюючи їх значення та окреслюючи зміст.

За сприятливої судової ситуації суд відповідно до частини третьої статті 349 КПК України має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорюються. Однак ця норма не звільняє суд від обов'язку встановити обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні та визначені статтею 91 КПК України. Тобто законодавець зобов'язує суд встановити усі обставини, що мають значення для кримінального провадження, а стаття 349 КПК лише визначає обсяг та порядок дослідження доказів на підтвердження цих обставин [255].

Обов'язковими передумовами можливості здійснення судового розгляду в порядку, передбаченому частиною третьою статті 349 КПК України є повне визнання підсудним вини, незаперечення фактичних обставин кримінального провадження та кваліфікації своїх дій, правильне розуміння та усвідомлення змісту обставин злочину, в якому він обвинувачується, правових наслідків розгляду за скороченою процедурою, а також відсутність сумнівів у добровільності позиції щодо усвідомлення обвинуваченням цих обставин [222]. Скорочена процедура судового розгляду не може застосовуватися у випадку, якщо принаймні одна з обставин, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні, заперечується учасниками кримінального провадження. Навіть незгода підсудного з цивільним позовом потерпілого має в цьому сенсі істотне значення [257].

З огляду на це видається доцільним повернути до закону норму, яка дозволяла вирішити питання щодо обсягу дослідження доказів після допиту обвинуваченого й широко застосовувалася на практиці. Така необхідність може бути зумовлена непевністю позиції підсудного, коли в межах підготовчої частини судового засідання не вдається з'ясувати, чи правильно учасники судового провадження (надто обви-

нувачений), розуміють зміст зазначених в обвинувальному акті обставин та чи добровільними є їхні позиції.

Особливо обережно слід застосовувати спрощений порядок дослідження обставин справи у разі притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб. З огляду на їхній вік, інтелектуальні, психологічні та інші особливості, дітям складно самостійно оцінити зміст фактичних обставин справи, визначити своє ставлення до пред'явленого обвинувачення, обрати найдоцільнішу лінію поведінки.

Не менш виважено необхідно ставитись до визначення обсягу дослідження доказів у справах про особливо тяжкі злочини або такі, що характеризуються складною, багатоепізодною злочинною діяльністю. Зрозуміло, що в таких випадках вирішення питання щодо можливості застосування правил частини третьої статті 349 КПК України було б доцільним лише після ретельного допиту підсудного. Втім, слід зазначити, що закон дозволяє змінювати порядок і обсяг дослідження доказів на будь-якій стадії судового процесу залежно від виниклої ситуації.

За наявності у кримінальному провадженні спору щодо суті висунутого обвинувачення або окремих обставин, які сторона обвинувачення вважає встановленими, загострюється проблема визначення судом порядку дослідження зібраних сторонами доказів. Наразі практика подання сторонами доказів зводиться до фізичного передання суду доказових джерел під час розгляду судом клопотань учасників судового провадження в порядку статті 350 КПК України з розрахунком на їхнє подальше оголошення головуючим. Така форма судового дослідження суперечить сучасним уявленням про сутність процесуального змагання сторін кримінального провадження. З огляду на це в одному з попередніх розділів нами було запропоновано нову технологію доказування, за якою саме суб'єкти судового провадження мають презентувати свої докази, доводячи перед судом їхню переконливість.

Водночас між опонентами нерідко виникають спори щодо належності та допустимості доказів, розв'язання яких під час розгляду клопотань учасників процесу буває вельми проблематичним і не відповідає завданням цієї фази судового розгляду. Суд повинен дуже виважено ставитися до розгляду заяв про неналежність та недопустимість доказів, адже відмова від дослідження доказів, помилково визнаних неналежними або недопустимими може стати фатальною для результатів розгляду кримінальної справи, позаяк відхилення судом клопотань учасників судового провадження про дослідження певних доказів для підтвердження чи спростування обставин, з'ясування яких може мати істотне значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення свідчить про неповноту судового розгляду і є підставою для скасування судового рішення (пункт перший частини першої статті 410 КПК України).

Рідше порушується й простіше вирішується питання щодо неналежності доказу. Зазвичай, сторона захисту заперечує проти залучення до матеріалів справи того чи іншого доказу з огляду на його очевидну недопустимість, оскільки зрозуміло, що «неочевидна недопустимість» вимагає детального дослідження обставин його отримання, що не характерне для етапу розгляду судом клопотань учасників судового провадження. Проте, закон не містить дефініції поняття «очевидно недопустимий доказ», що суттєво ускладнює визнання доказу таким у конкретній ситуації.

В юридичній літературі робляться спроби розв'язання проблеми визнання судом доказу очевидно недопустимим [88, 160, 297, 337 та ін.]. Наразі абсолютно упевнено можна стверджувати, що «очевидність», як лексична одиниця, що входить до конструкції зазначеного терміну, вказує на його безумовно оцінний характер і відносить розв'язання цього питання до дискретних повноважень суду, котрий повинен при цьому керуватися вимогами закону та наявною у нього цієї миті інформацією щодо обставин, на які посилаються

сторони на обґрунтування своїх доводів і заперечень, покладаючись на власні знання, досвід та здоровий глузд.

На наш погляд, доказ може вважатися очевидно недопустимим за умови, що наявність ознак цього дефекту є безсумнівною, однозначною, незаперечною, безспірною з точки зору будь-якої неупередженої розумної людини. Натомість коли перевірка поставленої під сумнів якості доказу потребує з'ясування певних обставин і дослідження інших доказів, очевидність його недопустимості відсутня. Інколи сама гострота процесуального спору, глибина наявних між сторонами щодо цього суперечностей свідчить про відсутність «очевидності», що вимагає свого доведення в процесі судового дослідження.

Зрештою, слід погодитися з процесуалістами, котрі очевидно недопустимими вважають докази, отримані з істотними порушеннями, передбаченої законом процедури (наприклад, у результаті проведення процесуальних дій без дозволу слідчого судді, коли його наявність вимагається законом; проведення слідчої дії за межами строків досудового розслідування або не уповноваженою на те особою). Водночас в основу висновку щодо очевидної недопустимості доказу не можуть бути покладені обставини, що й самі мають оцінний характер (наприклад, «істотність порушення прав та свобод людини», «порушення права особи на захист») і потребують дослідження шляхом встановлення додаткових фактів [336, с. 175-176].

Окремою проблемою в цьому плані є заперечення проти залучення до матеріалів справи доказів з посиланням на порушення вимог статті 290 КПК України щодо відкриття сторонами одне одній матеріалів, зібраних ними під час досудового розслідування. Позиція Верховного Суду щодо виконання цього обов'язку стороною захисту нами наводилась в одному з попередніх розділів монографії. Загалом вона зводиться до того, що захист не зобов'язаний ініціювати ознайомлення сторони обвинувачення з наявними у нього доказами й

повинен відкрити їх лише на вимогу сторони обвинувачення й тільки за умови, що вони не можуть бути використані прокурором на підтвердження винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення.

Інше ставлення демонструє судова практика до відкриття доказів обвинуваченням і до наслідків порушення ним цього обов'язку. Виходячи з припису частини дванадцятої статті 290 КПК України, Велика Палата Верховного Суду сформулювала правову позицію, згідно з якою за наявності відповідного клопотання процесуальні документи, які стали підставою для проведення слідчих (розшукових) дій (ухвали, постанови, клопотання), і які не були відкриті стороні захисту в порядку, передбаченому статтею 290 КПК України, бо їх на той момент не було у розпорядженні сторони обвинувачення, можуть бути відкриті іншій стороні після передачі обвинувального акту до суду, але суд не має допустити відомості, що містяться в цих матеріалах, як докази [219].

Переконані, що підходи до тлумачення законодавчих приписів має бути гнучкішими, свідченням чому є подальша практика Верховного Суду, який у схожій ситуації зазначив, що відкриття стороні захисту клопотань слідчого, прокурорів та ухвал слідчих суддів було здійснено під час судового розгляду з дотриманням вимог частини одинадцятої статті 290 КПК України, а рішення сторони захисту про відмову отримувати доступ до вказаних документів було прийнято нею на власний розсуд. З огляду на це Суд цілком переконливо констатував відсутність підстав для визнання недопустимими доказами як зазначених клопотань слідчого, прокурора та ухвал слідчих суддів, так і відповідних протоколів НСРД, складених на підставі названих документів [237].

З нашого погляду, неознайомлення обвинуваченого з наявними проти нього доказами, безперечно, порушує його право на захист, але це порушення не є непоправним. Якщо з якихось незалежних від слідчого, прокурора причин сторона захисту не ознайомила з окремим документом або

речовим доказом, цей недолік може бути усунено під час судового провадження. Необхідно розуміти, що норма, яка забороняє суду допускати як докази відомості, що містяться в матеріалах, які не були відкриті однією стороною іншій після закінчення досудового розслідування, це не тільки попереджувальна санкція, що заохочує до належної процесуальної поведінки, але й інструмент забезпечення реалізації принципу безперервності судового розгляду, що не передбачає як підставу для його відкладення ознайомлення учасників судового провадження з новими для них доказами (стаття 322 КПК України).

Разом з тим принцип безперервності в національному законодавстві втратив свій первісний зміст, за якого один і той самий суддя не мав права розглядати іншу справу раніше закінчення слухання вже розпочатого провадження. Практика кримінального судочинства демонструє нездатність держави забезпечити безперервність судового розгляду¹. Відтак до повернення цьому принципу його дійсного значення практика визнання недопустимими несвоєчасно відкритих стороні захисту доказів, особливо коли йдеться про розглядівані місяцями й роками кримінальні справи, не відповідає здоровому глузду й шкодить кримінальному правосуддю за умови, що сторона не вдалася до цього забороненого прийому навмисно.

На обґрунтування правомірності такого підходу можна навести й поради ОБСЄ, на які рекомендовано орієнтуватися державам-учасницям при реформуванні сфери кримінального правосуддя. Зокрема, вважається, що коли суду надаються нові докази (які не були відомі захисту до початку судового розгляду), суд може на свій розсуд відмовити в залученні до справи таких доказів (наприклад, на підставі невірогідності, відсутності доказової цінності, отримання з порушенням за-

¹ 82,1 % опитаних нами суддів дали негативну відповідь на запитання щодо можливості в умовах сьогодення забезпечення безперервності судового розгляду.

кону, неможливості перевірки, неналежності до справи або повторювання вже наявних доказів). Водночас не виключається можливість надання судом обвинуваченому часу для вивчення нової інформації чи доказів і підготовки свого захисту [311, с. 35].

Спірним у судовій практиці початкового періоду застосування нового КПК України було питання обсягу матеріалів досудового розслідування, що мали бути долучені до матеріалів кримінальної справи. Зрештою, прокурори погодилися з протестами адвокатів щодо залучення протоколів слідчих допитів і на цьому проблему було вичерпано.

Вважаємо, що суду доцільно надавати тільки джерела доказів та документи, зміст яких наводиться в судовому рішенні. Інші матеріали, що стосуються результатів оперативно-розшукових заходів, листування слідчого тощо, тільки захацують справу. Водночас процесуальні документи щодо руху справи, рішень слідчого, прокурора, слідчого судді подаються на дослідження лише у разі необхідності доведення допустимості певного доказу.

В одній зі своїх постанов Верховний Суд з цього приводу зазначив, що сторона, у володінні якої знаходяться докази, які обґрунтовують допустимість інших доказів, приймає рішення про необхідність їх надання суду лише у випадку, якщо допустимість цих доказів обґрунтовано поставлена під сумнів з тих чи інших підстав. У цьому разі сторона, яка надала спірний зобов'язана довести його допустимість (частина 2 статті 92 КПК України), надавши інші докази, і, відповідно, як умова надання доказу – обов'язок відкрити їх іншій стороні. Водночас суд, що розглядає справу, має забезпечити стороні можливість підготувати свою позицію щодо наданого доказу, який не був відкритий стороні на більш ранніх стадіях провадження [238]. В іншій справі Суд зауважив, що постанови керівника органу досудового розслідування про визначення слідчого або групи слідчих, старшого групи слідчих, які здійснювали досудове розслідування, можуть бути надані проку-

рором та оголошені під час судового розгляду в разі, якщо під час дослідження доказів в учасників провадження виникне сумнів щодо їхньої достовірності з огляду на те, що ці докази було зібрано неуповноваженими особами [266].

Повертаючись до корінного питання тактики судового розгляду – визначення порядку подання доказів, зазначимо, що у великих за обсягом доказового матеріалу справах під час підготовчого судового засідання доцільно рекомендувати сторонам підготувати й надати суду під час вирішення зазначеного питання списки джерел доказів, які вони мають намір продемонструвати в судовому засіданні. Таким чином суд отримає необхідну для ухвалення оптимального рішення інформацію щодо характеру та обсягу наявних у сторін доказів.

Найчастіше послідовність судового дослідження встановлюється за групами доказів: показання обвинуваченого, потерпілого, свідків, матеріали справи, речові докази. Однак це спрощена схема, оскільки певні докази можуть стосуватися різних епізодів кримінальної справи. Крім цього, у будь-якому випадку тактика судового розгляду повинна сприяти індивідуалізації вини кожного підсудного для того, щоб при ухваленні остаточного рішення суд усвідомлював, які злочини вчинив кожен з обвинувачених та якими доказами це підтверджується, що дозволить обґрунтувати вирок за кожним епізодом обвинувачення, визнаного судом доведеним щодо кожної винної особи.

Залежно від сполучення числа обвинувачених та кількості епізодів можна виділити наступні ситуації за рівнем складності:

- а) справа з одним епізодом і одним обвинуваченим;
- б) справа багатоепізодна з одним обвинуваченим;
- в) справа з одним епізодом, вчиненим групою осіб;
- г) справа багатоепізодна з однаковим складом учасників;
- ґ) справа багатоепізодна з різним складом учасників за різними епізодами.

При розгляді багатоепізодних справ суддя повинен визначитися, в якій послідовності вони мають бути досліджені: у хронологічному порядку; за ступенем тяжкості вчинених злочинів; залежно від рівня обґрунтованості епізодів доказами. Рекомендуються такі варіанти розгляду цієї категорії справ:

1. Суд досліджує весь комплекс доказів окремо по кожному епізоду; допитує обвинувачених, свідків, досліджує документи, пов'язані з даним епізодом, заслуховує висновки експертів в частині, що стосується даного епізоду. Ця тактика обирається, якщо справа складна, з великою кількістю не пов'язаних між собою епізодів і докази можна згрупувати відповідно до окремого епізоду.

2. Суд допитує тільки обвинувачених і свідків по кожному епізоду окремо, а потім усі докази досліджуються без поділу на епізоди. Така тактика доцільна, якщо обвинувачені заперечують свою вину, свідки їх викривають у вчиненні злочину, та якщо докази мають відношення не до одного, а до кількох епізодів справи.

3. За окремими епізодами суд допитує тільки обвинувачених, а інші докази досліджуються безвідносно до епізодів, але конкретизуються щодо кожного обвинуваченого.

4. Якщо декілька осіб обвинувачуються у вчиненні низки злочинів, то в цьому випадку може бути використана така тактика судового дослідження: спочатку допитуються обвинувачені за окремими епізодами, а потім досліджуються докази, що стосуються всіх обвинувачених і за всіма епізодами. При цьому краще починати з допиту обвинуваченого, який визнає себе винним і може повідомити подробиці злочинів, а потім допитувати його співучасників, після чого доцільно оглянути речові докази або виконати інші процесуальні дії.

Виходячи з необхідності індивідуалізації відповідальності кожного обвинуваченого, основну складність при розгляді кримінальних справ викликає вибір такого порядку дослідження доказів, який би чітко виявляв вид та ступінь вини кожного учасника групи. Тому, обираючи тактику судового

розгляду, найбільшу увагу необхідно приділяти саме цьому фактору.

Суд мусить ясно уявляти зв'язки епізодів з кожним обвинуваченим. Для розв'язання цієї проблеми можна рекомендувати створення наочної схеми злочинної діяльності, що буде являти собою певну структуру, взаємопов'язаними елементами якої є особи та епізоди у хронологічному порядку. Зв'язки між елементами відбивають роль, яку згідно з обвинувальним актом відігравала та чи інша особа в конкретному епізоді: виконавець, співвиконавець, організатор, підбурювач, пособник.

Далі необхідно виділити всі докази у справі та розподілити їх за епізодами. Така схема є ефективним засобом планування судового дослідження. Найбільш доцільною уявляється наступна послідовність судових дій: а) допит обвинувачених за всіма епізодами (якщо вони бажають давати пояснення); б) дослідження доказів по епізодах (у хронологічному порядку, якщо вони стосуються декількох епізодів); в) дослідження доказів, які мають відношення до всіх епізодів. Такий порядок дозволяє індивідуалізувати вид та ступінь вини кожного співучасника, чітко планувати хід дослідження доказів, зокрема, викликати свідків лише на певні, а не на всі засідання, та після дослідження відповідного епізоду звільняти їх від подальшої присутності в залі судового засідання.

Як зазначалось, одним з вагомих чинників ускладнення судової ситуації є невизнання (часткове визнання) вини обвинуваченим. За ним можуть бути виділені такі варіанти ситуацій:

- невизнання вини всіма обвинуваченими;
- невизнання вини частиною обвинувачених;
- визнання вини частково всіма обвинуваченими;
- визнання вини частково частиною обвинувачених.

Ключовим питанням у виборі алгоритму судового дослідження у зазначених ситуаціях є момент допиту обвинува-

ченого (обвинувачених). В літературі розповсюджена точка зору, згідно з якою дослідження доказів у всіх таких випадках треба починати з допиту підсудного, оскільки таким чином суд з'ясовує його ставлення особи до висунутого обвинувачення, встановлює спірні питання обвинувачення та його прогалини, виявляє розбіжності в доказах тощо.

У судовій практиці такий порядок набув назви «загального» й за наявності згоди обвинуваченого давати показання обирається найчастіше як такий, що передбачає оптимальну послідовність дослідження доказів. З'ясувавши версію події, викладену обвинуваченим, суду та учасникам судового провадження легше визначитись, які моменти обвинувачення очевидні та не заперечуються обвинуваченим, а на які слід звернути особливу увагу в ході подальшого судового розгляду.

За іншого порядку при виникненні під час допиту обвинуваченого невідповідностей з раніше дослідженими доказами суду та сторонам доведеться повертатися до допиту свідків, потерпілих, перегляду відеоматеріалів тощо. Це викликає певні труднощі, оскільки потребує більше часу, ніж як просто поставити запитання обвинуваченому. Крім того, необхідний свідок може не з'явитись за викликом або взагалі не викликатись до суду, як такий що вже допитаний.

Існує й інша точка зору. В ситуації, коли особа заперечує свою вину, дослідження доказів пропонується починати з допиту потерпілих та свідків, які викривають обвинуваченого, а потім допитувати останнього. Вважається, що переконавшись у вагомості наявних доказів, обвинувачений, напевно чи побажає їм суперечити, або ж його протидія буде не такою запеклою.

Як відомо, процесуальний закон питання про допит обвинуваченого вирішує однозначно – допит обвинуваченого, якщо він не відмовляється від давання показань, провадиться обов'язково (частина четверта статті 349 КПК України). Думаємо, що це виправдано. Незалежно від визнання вини

суд повинен надати обвинуваченому право першим дати показання по суті пред'явленого обвинувачення. Виходячи з показань обвинуваченого, можна визначити, які з інкримінованих йому обставин він визнає, які заперечує або подає інакше, ніж вони викладені в обвинувальному акті, на що суду слід звернути особливу увагу при дослідженні інших доказів.

Такий порядок є ефективним з погляду суб'єктів доказування, метою процесуальної діяльності яких є встановлення істини у справі. Натомість для сторони захисту, до планів якої відкриття об'єктивної істини входить далеко не завжди, вигіднішим є надання обвинуваченим показань після допиту решти осіб.

Доводи про те, що коли обвинувачений не визнає вину показання свідків здійснять на нього суттєвий психологічний вплив вочевидь перебільшені й не підтверджуються практикою. В суді, на відміну від досудового слідства, цей прийом не має такого дієвого впливу на обвинуваченого й випадки визнання ним своєї вини після її первісного заперечення є поодинокими.

Таким чином, план порядку допитів може бути таким:

1. Якщо обвинувачений бажає давати показання, незалежно від того, визнає чи не визнає він свою вину, його слід допитати першим. Звісно, якщо не бажає – останнім за умови, що це бажання у нього виникне.

2. За наявності декількох обвинувачених ефективніше спочатку допитати тих, які бажають давати показання, а серед них першими тих, котрі визнають себе винними, потім потерпілих та свідків, і на останок інших обвинувачених, які заважали давати показання.

На практиці в ситуаціях заперечення підсудним своєї вини та відмови давати показання взагалі або на початку дослідження судом обставин кримінального провадження, судді все частіше обирають порядок, за якого дослідження доказів починається з вивчення матеріалів справи (виснов-

ків експерта, документів, речових доказів, звуко- і відеозаписів). Зважаючи на законодавчу заборону надавати суду будь-які докази до початку судового розгляду, такий прийом слід визнати доцільним. Даний порядок дозволяє суду хоча б на цьому етапі судового провадження докладно ознайомитися з наявними у справі доказами, що оптимізує послідовність допиту потерпілих, свідків, робить його більш змістовним, цілеспрямованим, звільняє від додаткових та повторних допитів, необхідність у яких часто виникає після дослідження документів, огляду речових доказів.

Слід зазначити, що з погляду тактичного впливу на ситуацію важливим є не просто констатація визнання (часткового визнання) чи заперечення обвинуваченим вини, суттєво розрізняти активне та пасивне невизнання винуватості, що поєднане, відповідно, з бажанням або небажанням давати пояснення. Пасивне невизнання вини мало ускладнює судову ситуацію за наявності надійної доказової бази кримінального провадження. Натомість активне заперечення винуватості часто супроводжується заявою підсудного про алібі, висуненням захистом альтернативних загальної та окремих версій події, клопотаннями про визнання доказів недопустимими, про отримання та дослідження нових доказів, багаторазовою зміною показань, перекладанням вини на інших осіб. Зокрема, коли частина учасників злочинної групи не встановлена або оголошена у розшук, обвинувачені вину визнають частково або не визнають зовсім, перекладаючи її на осіб, які залишилися на волі.

Як приклад такої тактики захисту можна навести справу Г., який обвинувачувався у скоєнні розбійного нападу на потерпілого Б. Ключовим доказами обвинувачення були свідчення очевидця злочину та слідчий експеримент за його участю. Однак до початку судового розгляду свідок помер. У судовому засіданні з'ясувалося що той був приятелем обвинуваченого, особою раніше судимою, схильною до вживання наркотичних засобів і на час допиту його слідчим перебував

під контролем поліції, що вела стосовно нього розслідування іншого злочину. Користуючись цими обставинами, обвинувачений заявив, що насправді злочин вчинив Б., який обмовив його з метою уникнення відповідальності за скоєне правопорушення [38]. Однак суд мотивовано відкинув версію підсудного та ухвалив обвинувальний вирок, поклавши в його основу дані слідчого експерименту.

До речі, пізніше аналогічна ситуація була розглянута Верховним Судом, який констатував, що у разі неможливості здійснення безпосереднього допиту свідка в судовому засіданні внаслідок його смерті на момент розгляду справи протокол слідчого експерименту з показаннями цього свідка може бути покладено судом в основу вироку [224]. Тут, щоправда, слід було б уточнити, що вербальна інформація, отмана під час слідчого експерименту наряд чи може вважатися показаннями. Правильніше, думається, говорити про пояснення, що за умови їхньої допустимості мають доказове значення не самі по собі, а в системному зв'язку з іншими елементами слідчої дії, для досягнення мети якої, і в контексті якої вони надаються. Такі пояснення не повинні торкатися обставин, що не стосуються завдань слідчого експерименту, перетворюючи на допит процесуальну дію, яка такою не є.

Також поширеними є заяви сторони захисту про незаконні методи слідства, застосування до підозрюваного фізичного впливу, психологічного тиску. Звісно, нерозумно заперечувати відсутність у правоохоронних органах практики катування осіб, запідозрених у вчиненні кримінальних правопорушень. На факти тортур в українській поліції неодноразово вказував ЄСПЛ, наголошуючи на системності проблем, що має у своїй основі це ганебне явище [291].

Проте нерідко захист вдається до тактики подання таких заяв без достатніх підстав, маючи на меті в одних випадках підірвати довіру до результатів досудового розслідування, в інших – максимально затягнути судове провадження, тиснувши таким чином на суд, який всіляко намагається уникнути

надмірної тривалості кримінального провадження, або керується інтересами обвинуваченого, безпосередньо не пов'язаними з розглядуваною справою (бажанням відстрочити ухвалення остаточного рішення, довше залишатися в СІЗО тощо).

З огляду на це можливі такі загальні ситуації:

- підозрюваний скаржився на застосування до нього незаконних методів слідства на стадії досудового провадження й наведені ним відомості внесені до ЄРДР;
- заява підозрюваного не була предметом окремого розслідування під час досудового провадження;
- обвинувачений вперше заявив про застосування до нього тортур у ході судового провадження.

У двох останніх ситуаціях судді здебільшого повідомляють про відповідну заяву органи ДБР задля перевірки її обґрунтованості слідчим шляхом і очікують за його наслідками відповідного процесуального рішення. Наприклад, 52,8 % опитаних нами суддів вважають, що перевірка заяви обвинуваченого про застосування щодо нього незаконних методів слідства у будь-якому разі потребує досудового розслідування. Натомість 45,5 % респондентів переконані, що відкриття кримінального провадження за такою заявою необхідне тільки за умови її небезпідставності, що може бути з'ясована у судовому засіданні шляхом допиту обвинуваченого, отримання відомостей з ІТТ, СІЗО, поліції, швидкої медичної допомоги тощо.

У цьому питанні ми на стороні меншості, адже щоразу, розглядаючи скаргу стосовно катування, ЄСПЛ підкреслює, що проведення офіційного розслідування потребує саме *небезпідставне* повідомлення особи про жорстоке поводження з нею з боку органу досудового розслідування [285]. Водночас Суд неодноразово зазначав, що твердження про погане поводження повинні бути підкріплені належними доказами. При оцінці доказів Суд керується критерієм доведення «поза розумним сумнівом». Таке доведення може впливати із су-

купності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою [286].

Оцінюючи ефективність розслідування заяви про застосування катування, суд має перевірити, чи містять його матеріали переконливі докази того, яким чином підозрюваному були спричинені тілесні пошкодження. В одній з таких справ ЄСПЛ, приміром, взяв до уваги медичні докази, показання заявника, той факт, що його забирали з камери для розмов зі слідчим, що він зізнався у вчиненні злочину в останній день строку арешту, а також відсутність правдоподібного альтернативного пояснення стосовно походження його тілесних ушкоджень і на цій підставі констатував, що сукупність наведених обставин породжує обґрунтовану підозру щодо ймовірності заподіяння цих ушкоджень працівниками міліції [283].

Таким чином, обов'язок національних органів проводити офіційне розслідування у подібних випадках виникає лише за умови подання *небезпідставної* скарги, що буде такою у разі, якщо, наприклад: не було проведено медичного обстеження підозрюваного, незважаючи на офіційне звернення його захисника з таким клопотанням наступного дня після стверджуваних подій [284]; у особи, яка під час затримання правоохоронними органами була цілком здорова, при звільненні виявлено тілесні ушкодження [283]; лікарем медико-санітарної частини СІЗО у особи після переведення з ІТТ виявлено тілесні ушкодження [285]. За таких обставин на державу покладається обов'язок дати правдоподібне пояснення, яким чином були спричинені ці ушкодження, і невиконання такого обов'язку безумовно свідчитиме про наявність питання щодо дотримання статті 3 Конвенції [283].

У подібних ситуаціях, судам необхідно дбати не тільки про те, щоб заяві про застосування незаконних методів слідства була дана належна оцінка, але й про те, щоб вона була належним чином відтворена в судовому рішенні. Посилання виключно на те, що доводи засудженого були надуманими

та безпідставними, оскільки спростовуються матеріалами кримінального провадження є вочевидь недостатнім. Однак і з думкою про те, що забезпечення перевірки заяви про застосування недозволених методів шляхом проведення уповноваженим органом офіційного розслідування щодо можливих порушень прав людини, гарантованих статтями 27, 28 Конституції України, є обов'язковим [240], без підтвердження такої заяви жодними об'єктивними даними, також погодитися складно.

Дійсно, заява підсудного про насильство щодо нього – це заява про вчинений злочин, який можна розслідувати лише після відкриття кримінального провадження. Водночас від правдивості чи неправдивості заяви підсудного залежить оцінка доказів у справі. Тому суд не може «відмахнутися» від цієї заяви. Проте визнати, що в кожному такому випадку суд зобов'язаний дати доручення перевірити її слідчим шляхом і відкласти розгляд справи до отримання даних про результати цієї перевірки [173] означає поставити судово провадження у пряму залежність від тривалості досудового розслідування за заявою обвинуваченого про застосування до нього недозволених методів досудового розслідування.

Питання щодо того, як довго триватиме таке розслідування постає особливо гостро, коли заявник тримається під вартою. Не зайве мати на увазі й право на оскарження ним постанови слідчого, прокурора про закриття кримінального провадження, та ухвали слідчого судді з цього приводу, що робить тривалість відкладення судового розгляду ще більш невизначною, чого нерідко й прагне сторона захисту, вдаючись до відповідної тактики.

Тому, на наш погляд, розв'язання питання щодо необхідності проведення офіційного розслідування заяви про недозволені методи слідства у кожному випадку вимагає особливо виваженого підходу. Досить часто подібні заяви мають відверто надуманий характер і головуючому достатньо поставити обвинуваченому кілька запитань (чи мав він тілесні

ушкодження, чи оскаржував дії службових осіб, чи ставив до відома захисника, чи заявляв відвід слідчому тощо), щоб зрозуміти абсолютну безперспективність розслідування за ними й не зволікати з розглядом справи. За необхідності суд, залежно від характеру повідомлених обвинуваченим даних, може звернутися для їхньої перевірки до ІТТ, СІЗО, поліції, швидкої медичної допомоги тощо.

Як приклад безпідставної заяви про застосування тортур можна навести справу, в якій заявник стверджував, що декілька працівників міліції примусили його лягти на підлогу, зв'язали ноги скотчем і душили поліетиленовим пакетом, а також застосовували електричний струм до його вух і статевих органів та погрожували «допомогти» його літній матері покінчити життя самогубством. ЄСПЛ розцінив подані заявником скарги як такі, що не є «небезпідставними» для цілей статті 3 Конвенції, у зв'язку з чим національні органи влади не були зобов'язані проводити ефективне розслідування стверджуваних подій. При цьому Суд виходив з того, що судово-медичний експерт медичної частини СІЗО оглянув заявника, але не виявив жодних помітних тілесних ушкоджень, зокрема на його статевих органах. З огляду на це Суд зазначив, що заявник не надав будь-яких медичних доказів на підтримку своїх тверджень про жорстоке поводження у той день. До того ж заявник не оспарював доводів Уряду, що під час прийняття до ІТТ і СІЗО (тобто невдовзі після стверджуваних подій), жодних помітних тілесних ушкоджень на ньому виявлено не було і не надав ніяких доказів протилежного [282].

Отже, коли заява обвинуваченого щодо його катування в поліції не голослівна, наведені в ній факти заслуговують спеціального розслідування. Однак очікування його результатів є необхідним лише за умови, що завдяки незаконному поводженню з обвинуваченим були отримані докази, які суттєво впливають на результати розслідування, адже не в усіх випадках порушення навіть фундаментальних прав і

свобод особи під час кримінального провадження має прямий вплив на дотримання гарантій справедливого судового розгляду, зокрема й на допустимість доказів [245].

Застосування недопустимих методів слідства на його початковому етапі можуть не дати «бажаних» правоохоронцями результатів, але причетність обвинуваченого до інкримінованого йому злочину в ході подальшого розслідування буде неспростовно доведено сукупністю доказів іншого походження. Також можлива ситуація, за якої виключення відомостей, наданих підозрюваним, не руйнує доказової бази, заснованої на системі фактичних даних, одержаних у встановленому законом порядку з інших джерел, не пов'язаних з показаннями підозрюваного.

Очевидно, що в таких випадках розслідування за заявою обвинуваченого щодо зловживань владою з боку представників правоохоронних органів не повинна вплинути на вирішення судом основного питання кримінального провадження. Тож і очікувати його результатів не варто. Навіть, якщо факт застосування катування з метою отримання зізнання підозрюваного буде доведено, але це не позначиться на допустимості решти доказів, сукупність яких з достатньою переконливістю буде свідчити про його винуватість, суд повинен ухвалити обвинувальний вирок, а держава – відповісти за дії осіб, уповноважених нею на здійснення досудового розслідування.

Таким чином, розв'язання ситуації із заявою про застосування до підсудного недозволених методів слідства передбачає необхідність відповіді на два ключові питання: (1) чи є заява про застосування тортур небезпідставною та (2) чи було розслідування, наведених у ній відомостей ефективним? При цьому, однак, слід мати на увазі, що відповідно до національного законодавства різних держав термін «розслідування» в певному випадку може охоплювати лише якусь стадію кримінального провадження, тоді як ЄСПЛ розуміє під цим увесь процес – від моменту надходження скарги на жор-

стоке поводження чи виявлення ознак такого поводження – і до винесення судом рішення у справі [85, с. 17].

З огляду на це Верховний Суд, переглядаючи рішення в одній із кримінальних справ, не погодився з висновками апеляційного суду, який, спростовуючи доводи обвинуваченого щодо застосування правоохоронцями до нього заходів фізичного та психічного впливу, обмежився твердженням про наявність у справі постанов про закриття кримінальних проваджень і зазначив, що у зв'язку з тим, що ці постанови не були оскарженими заявниками та стороною захисту, відсутні підстави піддавати сумніву викладені в них обставини. Верховний Суд указав, що при повторному розгляді справи суду слід, ретельно, використовуючи усі процесуальні можливості, здійснити перевірку доводів засудженого щодо застосування до нього незаконних методів слідства з боку працівників міліції [253].

Отже, в кожній конкретній ситуації суд повинен оцінити обґрунтованість заяви обвинуваченого про застосування до нього заборонених методів слідства, щоб вирішити, чи є вона небезпідставною і лише в разі позитивної відповіді на це питання вимагати від компетентних органів проведення офіційного розслідування та очікувати його результатів, якщо від них залежить висновок суду щодо допустимості ключових доказів у справі. Інакше тривалість розгляду справи буде залежати від оперативності розслідування безпідставної заяви підсудного. Разом з тим наявність постанови органу досудового розслідування про закриття провадження за заявою підозрюваного (обвинуваченого) про його катування правоохоронцями не є для суду визначальною та не звільняє його від обов'язку перевірити доступними йому процесуальними засобами наведені в ній відомості та навести свої висновки щодо них у підсумковому рішенні у справі.

І знову повертаючись до порядку дослідження доказів, нагадаємо, що він цілком залежить від судової ситуації. Якщо обвинувачений згоден давати показання, то доцільно

починати з його допиту, а інакше суд буде діяти в стані невідомості щодо версії захисту. В процесі дослідження інших доказів суд перевіряє версії обвинуваченого, які могли змінитися після досудового розслідування.

Дослідження доказів за таких умов набуває цілеспрямованого, продуктивного характеру. В протилежному випадку обвинувачений, вислухавши свідків, має час скоригувати свої версії відповідно до отриманої інформації. Допитавши обвинуваченого першим, суд фіксує його версію, від якої надалі складно відмовитися.

У ситуаціях, обумовлених зміною показань, раніше наданих обвинуваченим, потерпілим, свідком, провідна роль у викритті брехні або омани належить сторонам, які на відміну від суду знайомі з показаннями допитаних на досудовому слідстві осіб. Для судді в цьому сенсі є важливим уміння уважно вислухати допитуваного до кінця, піймати в його поясненнях вигадане, визначити співвідношення нових пояснень з іншими доказами, знайти способи спростування вигадки й обрати тактично правильні шляхи їхньої реалізації.

Одним зі ефективних засобів розв'язання проблемних ситуацій є використання вже досліджених доказів і проведення нових судових дій, які б зв'язували наявні докази з новими й сприяли встановленню вірогідності останніх. Зокрема, якщо показання свідка вочевидь суперечать більшості перевірених доказів, то є сенс відразу їх пред'явити. В інших випадках доцільно демонструвати докази поступово, що може переконати допитувану особу в марності неправдивих свідчень. Використання того чи іншого тактичного прийому залежить від особистості допитуваного, його ставлення до справи, характеру доказового матеріалу тощо.

Суттєвим для цього виду судових ситуацій є розв'язання питання щодо можливості використання в суді показань, наданих допитуваним на досудовому слідстві. Фактично система норм КПК України призводить до виникнення ситуації, коли на етапі досудового розслідування виконується значний

обсяг роботи, але вона майже не має доказової сили в суді, що дозволяє підозрюваним легко змінювати свої показання й не дає можливості судам ставити під сумнів показання, надані ними в суді. Цілком можливо, що суддя навіть не знатиме, що на етапі досудового розслідування обвинувачений надавав різні показання. Все залежить від того, чи зможе сторона захисту або обвинувачення вказати на це судді [277, с. 3].

Проблема ця не нова, але така, що наразі не має однозначного вирішення в теорії та практиці кримінального судочинства. Попри те, що ситуації, пов'язані зі зміною показань є типовими й доволі поширеними, а питання використання результатів слідчих допитів таким, яке щоразу викликає гострі дискусії між професійними учасниками кримінального провадження, суд змушений розв'язувати їх за відсутності будь-яких науково обґрунтованих щодо цього рекомендацій.

Правомірність використання показань свідка, наданих на досудовому слідстві з метою з'ясування достовірності його показань у суді нами докладно обґрунтована у попередньому розділі цього дослідження. І якщо стосовно свідка закон прямо вказує на можливість його допиту щодо попередніх показань, то стосовно потерпілого й обвинуваченого – не містить будь-яких заборон. Тож, на нашу думку, сторони кримінального провадження, поряд з іншими матеріалами досудового розслідування, мають право оперувати показаннями обвинуваченого, потерпілого, зафіксованими у протоколах слідчих допитів з огляду на таке.

Криміналістикою розроблено чимало прийомів допиту й лише одиниці з них згадуються у тексті закону, застосування решти – питання допустимості криміналістичних засобів, які є такими за умови їхньої відповідності принципам законності, моральності, наукової обґрунтованості. Безумовно, якщо порядок застосування певного прийому визначено законом, він має використовуватися у точній відповідності з його буквою.

Водночас законність як критерію допустимості численних тактичних прийомів не передбачає обов'язкової процесуальної регламентації кожного з них. За відсутності нормативного регулювання, правило законності тактичного прийому вимагає, щоб він узгоджувався з основними засадами, які поширюються на всю кримінальну процесуальну діяльність, та не мав наслідком визнання, отриманого з його використанням доказу недопустимим. Тому справедливіше говорити не про відповідність тактичних прийомів законодавчим приписам, а про їхню несуперечність закону, тобто насамперед про відповідність духу, але аж ніяк не букві закону [21, с. 41].

Звісно, імовірність того, що обвинувачений, який твердо вирішив змінити ставлення до висунутого обвинувачення, відмовиться від обраної лінії захисту під впливом пред'явлення попередніх показань, не велика. Проте, й відмова особі, яка веде допит, у використанні цієї можливості також, з нашого погляду, позбавлена розумних підстав. З-поміж іншого, для прокурора це нагода продемонструвати суду непослідовність показань обвинуваченого й посягти сумнів щодо їхньої вірогідності. У протилежній ситуації захисник має право скористатися показаннями підзахисного й наголосити на незмінності його позиції, зміцнивши довіру до нього.

Як і при допиті свідка, в цьому випадку приписи частини четвертої статті 95 КПК України також не буде порушено, оскільки за жодних обставин суд не має права обґрунтовувати свої рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилаючись на них. Що ж до впливу на оцінку судом правдивості показань обвинуваченого, то великою мірою мета змагання сторін у тому й полягає, щоб схилити суддю на свій бік, використовуючи для цього допустимі тактичні засоби.

Позиція Європейського суду з прав людини щодо цього полягає в тому, що привілей проти самообвинувачення не захищає від використання самовикривальних свідчень як

таких, а від отримання доказів шляхом примусу або тиску. Наявність примусу викликає сумніви щодо того, чи було дотримано право не свідчити проти себе. З цієї причини Суд повинен спочатку розглянути характер і ступінь примусу, використаного для отримання доказів («Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства» (Ibrahim and Others v. the United Kingdom) [ВП], § 267) [217]. Для цього сторона, що покликається на попередні показання обвинуваченого, повинна подбати про забезпечення додаткових гарантій їхньої достовірності, якими можуть бути відеозапис допиту або участь у проведенні слідчої дії захисника.

Тож якщо ЄСПЛ за умови дотримання допустимих з погляду Конвенції про захист прав і основоположних свобод процедур слідчого допиту не виключає можливості використання показань, наданих обвинуваченим під час досудового розслідування, як доказу, можна стверджувати, що пред'явлення йому таких показань під час допиту в суді не порушуватиме права на справедливий суд.

Ситуації завершального етапу судового провадження

Судові дебати – це важлива частина судового розгляду, коли прокурор та інші учасники судового провадження у порядку, передбаченому статтею 364 КПК України, виступають із промовами, в яких оцінюють обставини, встановлені під час кримінального провадження, та досліджені докази, обґрунтовуючи свої висновки з питань, що підлягають вирішенню при постановленні судового рішення, з метою схвалення суду до прийняття позиції промовця [226].

Це так званий останній, завершальний або «добре доведений» аргумент, який є однією з найважливіших дій юриста у судовому процесі. Саме в цьому акті, а не раніше, професіонал вперше і єдиний раз спробує надати повної внутрішньої зв'язності та єдності своїй історії, своїй «теорії справи», в яку він хоче, щоб суд повірив [435, с. 226].

Попри те, що змістом судових дебатів є промови учасників судового провадження, не варто забувати, що без діяльно-

сті суду їх не можливо ані провести, ані здійснити керування порядком їх проведення, ні, до певної міри, контролювати зміст самих промов [12], обсяг яких обмежується дослідженими в судовому засіданні, матеріалами судової справи [377, с. 17]. Тому головуючий повинен слідкувати за тим, аби учасники дебатів у своїх виступах не виходили за межі кримінального провадження.

Під час судових дебатів вчинення жодних процесуальних дій, окрім промов учасників судового провадження, законодавством не передбачено [235]. Зокрема, не допускається розгляд будь-яких клопотань та заяв (навіть про відводи) [261]. Тому відмова суду в задоволенні клопотання захисника про відкладення розгляду справи для підготовки до судових дебатів не є порушенням права на захист і справедливий судовий розгляд [229].

Після закінчення промов учасники судових дебатів мають право обмінятися репліками. Репліка – це короткий виступ учасника судових дебатів, котрий заперечує іншій стороні з питань, які та виклала у своїй промові або у репліці [243]. Після оголошення судових дебатів закінченими суд надає обвинуваченому останнє слово.

Під час судових дебатів та останнього слова обвинуваченого судова ситуація може ускладнитися наведенням учасниками судового провадження обставин, які мають істотне значення для правильного вирішення кримінального справи, але через різні причини не стали предметом судового дослідження. У таких ситуаціях з огляду на положення частини п'ятої статті 364 та частини четвертої статті 365 КПК України суд за своєю ініціативою або за клопотанням учасників судового провадження відновлює з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірку їх доказами, після завершення яких відкриває судові дебати щодо додатково досліджених обставин і надає останнє слово обвинуваченому. Без цього, отримані від учасників судового провадження відомості, не матимуть доказо-

вого значення й не зможуть бути використані судом під час ухвалення вироку.

Наприклад, в одній із кримінальних справ, рішення в якій стали предметом касаційного перегляду, виникла проблемна ситуація, обумовлена небажанням підсудних давати показання по суті пред'явленого обвинувачення. Проте в ході судових дебатів обвинувачені все ж висловилися щодо обставин вчиненого злочину та навели власну версію інкримінованих подій, оцінку якій дав суд при ухваленні вироку.

Скасовуючи судові рішення у цій справі, Верховний Суд зазначив, що суд першої інстанції не мав права покладати інформацію, отриману від обвинувачених під час судових дебатів, на обґрунтування вироку, а суд апеляційної інстанції мав виключити посилання у вирокі суду першої інстанції на такі пояснення як такі, що отриманні не з передбачених кримінальним процесуальним законом джерел [221]. Очевидно, що в цій ситуації тактично виправдано було б відновити судовий розгляд, запропонувавши обвинуваченим надати показання щодо обставин, повідомлених у ході судових дебатів. За необхідності головуючий мав пояснити підсудним значення, наданих ними відомостей для кримінального провадження та їхніх власних інтересів у разі, якщо повідомлена ними інформація отримує своє підтвердження.

Фаза ухвалення та проголошення підсумкового судового рішення, характеризуються тим, що суд, оцінивши докази, надані сторонами на підтвердження своїх вимог та заперечень, ухвалює рішення по суті справи, тобто остаточно розв'язує криміналістичну ситуацію. З метою оптимізації часу необхідного для виготовлення значного за обсягом тексту рішення корисно мати його проект, який готується в перервах між судовими засіданнями й може містити вступну частину, попередній виклад обставин досліджуваної події, зміст досліджених судом доказів.

Як зазначив Верховний Суд, КПК України не містить заборони суддям готуватися до судового засідання, а саме ви-

вчати матеріали провадження та готувати один чи кілька альтернативних проєктів судового рішення до початку судового засідання. Водночас, суд не має часових обмежень щодо перебування суддів у нарадчій кімнаті [249].

Тож бажано відразу після чергового судового засідання фіксувати отриману інформацію, що часто стирається з пам'яті протягом тривалого розгляду справи, робити нотатки щодо перебігу судового провадження. У нарадчій кімнаті це дозволить сконцентруватися виключно на оцінці фактичних даних і формуванні на їхній основі мотивованих висновків щодо питань, які мають бути вирішені при ухваленні відповідного рішення.

Разом з тим не можна виключити, що в процесі завершення оцінки всієї сукупності наявних у справі доказів з'ясується, що ті чи інші обставини залишилися недостатньо дослідженими, а клопотання учасників судового провадження про допит певних осіб або вчинення інших процесуальних дій, які здавалися суду не суттєвими й були відхилені під впливом напруженої обстановки судового засідання, в тиші нарадчої кімнати раптом виявляються такими, що мають істотне значення для ухвалення правосудного рішення.

Водночас може виникнути необхідність перевірки доказами нових даних, які пройшли повз головуючого у судовому засіданні й виплили на поверхню його свідомості лише в нарадчій кімнаті. Так само суд може стикнутися з необхідністю виправлення процесуальних помилок, що обмежили права учасників судового провадження за умови можливості їх поновлення тощо.

Розв'язання такої ситуації об'єктивно ускладнено тим, що законодавець виключив можливість відновлення судового розгляду після видалення суду до нарадчої кімнати попри те, що в окремих випадках під час ухвалення вироку виникають ситуації, які вимагають відновлення судового розгляду. Звісно, вихід з нарадчої кімнати й поновлення судового роз-

гляду повинно бути обумовлено проблемами розглядуваної справи, на чому абсолютно слушно наголосив Верховний Суд, скасовуючи рішення у справі, в якій суд першої інстанції постановив ухвалу про повернення з нарадчої кімнати на стадію судового розгляду через надходження до суду клопотання про обрання запобіжного заходу у виді тримання під вартою в іншому кримінальному провадженні [259].

Разом з тим Верховний Суд сформулював у цій справі суперечливе, на наш погляд, положення про те, що порушення місцевим судом принципу безперервності судового процесу, стало передумовою порушення таємниці нарадчої кімнати. При цьому Суд виходив з класичного теоретичного значення цього принципу, що передбачає заборону для суду розглядати інші справи до тих пір, поки не буде ухвалено рішення у даному кримінальному провадженні.

Наведене правило дійсно мало б сприяти цілісному сприйняттю судом усіх обставин кримінального провадження, належній оцінці ним доказів та ухвалення законного й обґрунтованого рішення. Проте, в чинному законі його не сформульовано в такому сенсі, а його недотримання не віднесено до істотних процесуальних порушень, які є безумовною підставою для скасування судового рішення. Тож наведені у цій постанові висновки (окрім мотивів відновлення судового розгляду) мають розглядатися в контексті цілком конкретної ситуації.

На нашу думку, з огляду на неврегульованість цього питання процесуальним законом судам за наявності обставин, що вимагають додаткового дослідження, слід керуватися загальними засадами кримінального провадження (частина шоста статті 9 КПК України) та постановляти ухвалу про поновлення судового розгляду, усвідомлюючи свій професійний обов'язок щодо ухвалення законного, обґрунтованого та вмотивованого судового рішення, що впливає з прямого припису закону (стаття 370 КПК України) та кореспондується з конституційним принципом законності й положенням

пункту першого статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права на справедливий суд.

Ба більше, європейські стандарти у сфері кримінального судочинства допускають можливість надходження у розпорядження суду під час проведення заключної наради додаткової інформація, що має відношення до справи. У такому випадку суд зобов'язаний відновити судовий розгляд і донести цю інформацію до відома всіх сторін [571, с. 37].

До речі, ще в одній зі своїх постанов Верховний Суд також сформулював щодо цього цілком конструктивну, на наш погляд, позицію, відповідно до якої вихід суду з нарадчої кімнати і поновлення судового розгляду не суперечить загальним засадам кримінального провадження, оскільки оцінка доказів здійснюється саме у нарадчій кімнаті, а за наявності об'єктивних суперечностей, які впливають на вирішення питання щодо винуватості особи, усунути їх можливо лише в результаті відновлення судового розгляду [263].

Думається, що з позиції завдань кримінального провадження ця рекомендація заслуговує на підтримку й законодавче закріплення. Поготів, що 58,5 % опитаних нами суддів повідомили, що постановляли ухвали про відновлення судового розгляду після видалення до нарадчої кімнати для ухвалення остаточного рішення у справі.

У контексті дотримання судами таємниці нарадчої кімнати, цікаво згадати ще дві діаметрально протилежні позиції Верховного Суду, який в одній справі вважав, що порушення таємниці наради суддів під час ухвалення вироку у кримінальному провадженні, яке виразилося в одночасному розгляді іншої справи про адміністративне правопорушення, не є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону у випадку, якщо вказане порушення обґрунтовано не ставить під сумнів незалежність і неупередженість суддів (судді) при обговоренні та ухваленні відповідного судового рішення [260]. В іншій справі ухвалення суддею під час перебування у нарадчій кімнаті кількох рішень в інших

провадженнях було розцінене Верховним Судом як істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, оскільки перешкодило суду ухвалити законне та обґрунтоване рішення [241].

На нашу думку, такі ситуації свідчать про необхідність перегляду підходу законодавця до засобів забезпечення таємниці наради суддів. В умовах сьогодення з усіх норм, передбачених статтею 367 КПК України, актуальними залишається лише заборона суддям спілкуватися з особами, які брали участь у кримінальному провадженні, та розголошувати хід обговорення й ухвалення рішення у нарадчій кімнаті.

Кримінальне провадження в суді першої інстанції закінчується оприлюдненням судового рішення, яке проголошується негайно після виходу суду з нарадчої кімнати (частина перша статті 376 КПК України). Суд має вжити заходів, аби забезпечити присутність при цьому сторін та інших учасників судового провадження. Для цього, видаляючись для ухвалення рішення, він повинен повідомити присутніх про час його проголошення. У такому разі відсутність обвинуваченого в залі судового засідання з незалежних від суду причин не буде перешкодою для проголошення судового рішення [264]. Також не є порушенням вимог кримінального процесуального законодавства продовження проголошення вироку у разі переривання відеоконференцз'язку з однією зі сторін чи з одним із учасників кримінального провадження з причин, що не залежали від суду [232].

Відповідно до частини другої статті 376 КПК України, якщо складання судового рішення у формі ухвали (постанови) вимагає значного часу, суд має право обмежитися складанням і оголошенням його резолютивної частини, яку підписують всі судді. Повний текст ухвали (постанови) повинен бути складений не пізніше п'яти діб з дня оголошення резолютивної частини й оголошений учасникам судового провадження. Про час оголошення повного тексту ухвали

(постанови) має бути зазначено у раніше складеній її резолютивній частині.

Іноді судді висловлюють жаль з приводу того, що наведене правило не розповсюджується на проголошення вироку. Зокрема, 96 % опитаних нами суддів позитивно поставились до пропозиції щодо запровадження норми, яка б уможливила проголошення судом тільки резолютивної частини судового рішення. При цьому 26,8 % респондентів вважали доцільним виготовлення повного тексту вироку протягом 10 днів з дня оголошення його резолютивної частини (ухвала – 5 днів), 22,3 % підтримали ідею виготовлення повного тексту рішення лише у разі клопотання щодо цього хоча б одного учасника судового провадження.

Звісно, в окремих випадках це могло б оптимізувати загальну організацію роботи судді. Проте, на наш погляд, проголошення тільки резолютивної частини судового рішення з подальшим виготовлення його повного тексту має свої недоліки, ризики яких переважають очікуваний позитив. Рішення, що здається цілком очевидним під впливом емоцій судового засідання, під враженням від промов учасників судових дебатів, кожен з яких подає обставини кримінального провадження у вигідному йому світлі, може похитнутися в результаті ретельної, спокійної, виваженої, неупередженої роботи над усією сукупністю наявних у справі доказів, однак змінити його вже буде не можливо.

Тому, на нашу думку, ефективнішим було б, залишивши чинний порядок ухвалення вироку, звільнити суд від необхідності проголошення його повного тексту, на що витрачаються години, а інколи й дні дорогоцінного часу. Відтак ми долучаємось до 25,1 % суддів, які схилиються до такого варіанту раціоналізації своєї діяльності. До того ж перший крок у цьому напрямі вже зроблено: Законом від 27.07.2022 р. № 2462-IX статтю 615 КПК України доповнено новою частиною 15, якою передбачено право суду після складання та підписання повного тексту вироку обмежитися проголошенням

його резолютивної частини з обов'язковим врученням учасникам судового провадження повного тексту вироку в день його проголошення. Попри те, що дія цієї норми поширюється лише на період воєнного стану, немає розумних підстав, аби відмовитись від її закріплення як загального правила шляхом відповідного коригування положень статті 376 КПК України.

У сучасних умовах правило, яке було запорукою того, що після оприлюднення повного тексту рішення воно не зазнає змін, втратило актуальність з огляду на законодавчий припис про вручення копії вироку обвинуваченому, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, та прокурору негайно після його проголошення (частина шоста статті 376 КПК України). Окрім того, відповідно до статті 3 Закону України «Про доступ до судових рішень» суд загальної юрисдикції зобов'язаний внести до Єдиного державного реєстру судових рішень всі судові рішення й окремі думки суддів, викладені у письмовій формі, не пізніше наступного дня після їх ухвалення.

Проголосивши судові рішення, головуючий у судовому засіданні роз'яснює зміст рішення, порядок і строк його оскарження. Якщо цим рішенням є вирок, головуючий роз'яснює обвинуваченому, захиснику, його законному представнику, потерпілому, його представнику, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, право подати клопотання про помилування, право ознайомитися із журналом судового засідання і подати на нього письмові зауваження. Обвинуваченому, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, роз'яснюється право заявляти клопотання про доставляння в судові засідання суду апеляційної інстанції. (частини перша, третя статті 376 КПК України).

Отже, ми продемонстрували, яким чином може виглядати базова судова методика, що містить рекомендації стосовно рішень та дій головуючого у тій чи іншій ситуації певного

етапу загального порядку судового провадження в суді першої інстанції. Структура цієї моделі, що й надалі, сподіваємось, буде наповнюватися все новими й новими елементами, у теоретичному плані може бути використана як зразок для побудови криміналістичних методик за окремими видами судового провадження, а в прикладному – як набір практичних порад щодо розв’язання суддями реальних судових ситуацій.

ВИСНОВКИ

У монографії проаналізовано основні проблеми, пов'язані з визначенням ролі криміналістичних знань у судовому провадженні в їхньому взаємозв'язку з кримінальними процесуальними приписами. Проведене дослідження дозволило розробити й обґрунтувати концепцію вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження, окреслити перспективи розвитку цього напрямку криміналістичної науки, підготувати пропозиції щодо удосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства, сформулювати низку практичних рекомендацій, спрямованих на оптимізацію дій та рішень суду в складних судових ситуаціях.

До найвагоміших результатів дослідження належать такі:

1. Історичний розвиток українського судочинства супроводжувався запозиченням багатьох теоретичних положень криміналістики, що стосувалися досудового розслідування кримінальних правопорушень, та їхньою адаптацією до розв'язання завдань судового провадження. Зокрема це стосувалося використання криміналістичних методів у процесі судового дослідження. Водночас активне впровадження досягнень криміналістики в судову практику суттєво вплинуло на формування концепції предмета науки криміналістики, до якого були віднесені певні питання судового розгляду кримінальних справ.

2. Сучасне українське кримінальне судочинство ґрунтується на змагальних засадах і типологічно належить до публічно-змагального виду кримінального процесу, орієнтованого на дотримання балансу суспільних і приватних інтересів, що досягається спрямованістю діяльності владних

суб'єктів судового дослідження на встановлення матеріальної (об'єктивної) істини при непорушності презумпції невинуватості, за якої всі сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого, а тягар доказування покладається на прокурора.

3. Реалізація судом своїх процесуальних обов'язків у контексті завдань кримінального провадження неминуче передбачає його активну участь у пізнанні істини, вміння знаходити найбільш раціональні шляхи її встановлення, використовуючи надані процесуальним законом засоби у поєднанні з рекомендаціями науки криміналістики. Законодавчою гарантією забезпечення дотримання балансу приватних і публічних інтересів у кримінальному судочинстві має стати закріплення поряд зі змагальністю принципу офіційного з'ясування судом усіх обставин у справі. З огляду на це деякі положення процесуального закону підлягатимуть коригуванню в бік розширення повноважень суду щодо ініціювання проведення окремих процесуальних дій у разі неналежного здійснення учасниками судового провадження їхніх процесуальних прав або виконання обов'язків щодо збирання та подання до суду доказів (див. Додаток А).

4. Виконання судом функції не тільки арбітра, але й шукача істини передбачає необхідність використання відповідних криміналістичних методів у його діяльності. Протягом попереднього періоду розвитку наук кримінального процесу та криміналістики гіпотеза щодо існування специфічної групи причинно-наслідкових залежностей, характерних для судового розгляду кримінальних справ сформувалася в остаточному вигляді. Розроблені до цього окремі теоретичні конструкції, що стосуються організаційного, тактичного, методичного забезпечення судового розгляду створили передумови та вказали шлях до створення нового, більш загального, цілісного вчення – теорії криміналістичного забезпечення судового провадження.

5. Криміналістичне забезпечення судового провадження є складною мультиструктурною системою наукової, педаго-

гічної та прикладної діяльності з розроблення криміналістичних прийомів, методів і рекомендацій, передачі знань про них владним суб'єктам доказування, формування у них навичок і вмінь, необхідних для ефективного застосування криміналістичних засобів у кожній судовій ситуації з метою позитивно-результативної реалізації ними своїх процесуальних функцій.

З позицій ресурсного підходу криміналістичне забезпечення – це сукупність, розроблюваних криміналістикою технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій, застосування яких оптимізує процес судового пізнання. Практична складова криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ являє собою діяльність суду з формування та подальшого застосування комплексу розроблених наукою криміналістикою та апробованих судовою практикою заходів, спрямованих на зниження впливу фактору інформаційної невизначеності початкового етапу судового провадження, прогнозування й запобігання раптової зміни судової ситуації, створення сприятливих умов для організованого, своєчасного початку й успішного проведення судового засідання та ухвалення законного й обґрунтованого рішення.

6. Тенденції розвитку криміналістики обумовлюють необхідність обговорення шляхів удосконалення криміналістичного забезпечення судового розгляду кримінальних справ, що передбачає необхідність розроблення відповідної концепції, тобто упорядкованої сукупності науково обґрунтованих поглядів, принципів і загальних положень, що визначають цілі та конкретні завдання, структуру та стратегічний напрям розбудови системи криміналістичного забезпечення судового провадження.

Необхідність розроблення й обґрунтування такої концепції обумовлена:

- наявністю теоретичних передумов до формування вчення про криміналістичне забезпечення судового провадження;

- необхідністю узагальнення та систематизації наявних теоретичних побудов і рекомендацій з розробки, впровадження та використання в судовій практиці технічних, організаційно-тактичних і методико-криміналістичних засобів;

- потребою практики судового розгляду кримінальних справ у розробленні та впровадженні науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності судового провадження.

Основними складовими концепції розвитку криміналістичного забезпечення судового провадження є:

- а) проведення постійних фундаментальних, зокрема міждисциплінарних, а також прикладних криміналістичних досліджень, націлених на створення нових та підвищення ефективності наявних засобів оптимізації діяльності суду з дослідження наданих сторонами та отриманих під час судового розгляду доказів і встановлення істини у справі;

- б) спрямованість наукових досліджень на постійне вдосконалення в межах кримінальних процесуальних приписів технологічного, організаційно-тактичного та методико-криміналістичного забезпечення судового провадження;

- в) постійне функціонування багаторівневої системи інноваційної підготовки висококваліфікованих фахівців і наукових кадрів на основі консолідації теоретичних досліджень і безперервного навчання суддів новітнім криміналістичним методам і прийомам судового дослідження.

Перспективними засобами підвищення ефективності взаємодії криміналістичної науки, освіти та практики є:

- проведення науково-практичних конференцій, круглих столів, семінарів з проблем криміналістичного забезпечення судового провадження;

- включення судових працівників до авторських колективів науково-дослідних розроблень;

- залучення представників професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів та науково-до-

слідних установ до професійного навчання співробітників судових органів;

- введення посади наукового консультанта в кримінальних палатах апеляційних судів, підвищення статусу консультантів у місцевих судах і наповнення їх функціональних обов'язків новим змістом з урахуванням необхідності науково-методичного забезпечення судочинства;

- упровадження в навчальні програми Національної школи суддів України криміналістичної тематики;

- впровадження в освітній процес рівня підготовки магістрів права спеціального курсу «Криміналістичне забезпечення судового провадження».

7. З огляду на об'єктне та предметне розширення сфери криміналістичних досліджень та вплив на них положень кримінального процесуального права вимагають перегляду традиційні уявлення щодо внутрішньої будови основних частин науки криміналістики. Зокрема, в структурі криміналістичної тактики доцільно виокремити два основні компоненти:

- 1) тактику кримінального переслідування, що включає:
 - слідчу тактику (тактику досудового розслідування);
 - тактику процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтримання державного обвинувачення в суді (тактику прокурора);

- 2) тактику судового провадження (судову тактику або тактику суду).

Захисник, діяльність якого не обумовлюється обов'язком розкриття істини у справі, не є адресатом тактико-криміналістичних розроблень та не належить до суб'єктів криміналістичної тактики, метою якої є сприяння компетентним органам і посадовим особам у встановленні дійсних обставин досліджуваної події. Тактика захисту повинна розглядатися криміналістикою як тактика протиборчої сили. Подібно до того як криміналістика не розробляє, але вивчає злочинну діяльність, тактика захисту не розробляється, але вивчається

ся криміналістикою з метою озброєння суб'єктів криміналістичної тактики знаннями про можливі варіанти поведінки підозрюваного (обвинуваченого) та адвоката, що представляє його інтереси. Тільки в такому значенні адвокатська діяльність може розглядатися як один з елементів предмета криміналістики загалом і криміналістичної тактики зокрема.

8. Судова тактика – це система наукових положень і заснованих на них прийомів і рекомендацій з організації та планування судового провадження, обрання суддею раціональної лінії поведінки, ефективних способів проведення процесуальних дій, спрямованих на дослідження, перевірку й оцінку доказів з метою встановлення дійсних обставин досліджуваної події та ухвалення законного й обґрунтованого рішення. У практичному вираженні тактика суду є особливим видом діяльності з аналізу суддею наявної ситуації, прийняття тактичних рішень, втілених у план судового дослідження та його здійснення в ході судового розгляду.

9. Тактика суду значною мірою детермінована загальними (процесуальними) умовами судового розгляду, а також низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, під впливом яких формується обстановка окремого судового провадження – конкретна судова ситуація – наявне у певний момент судового провадження становище, що характеризується сукупністю умов та обставин, на підставі оцінки яких суддею приймаються рішення щодо обрання та застосування криміналістичних засобів, спрямованих на реалізацію, покладених на нього завдань. Наразі судові ситуації є недостатньо дослідженою областю криміналістики, що обумовлює необхідність узагальнення та систематизації ситуацій судового провадження, побудови такої класифікаційної системи, яка б відображала своєрідність окремих видів судових ситуацій, що є визначальним для розроблення рекомендацій щодо дій та рішень суду в типових умовах судового провадження.

Класифікація судових ситуацій має не тільки теоретичне, але й важливе практичне значення. Знання про види

судових ситуацій дозволяє творчо підходити до аналізу, діагностики, ідентифікації ситуацій конкретного судового провадження, його організації та планування, визначення тактики судового розгляду.

За ступенем загальності обставин судового провадження ситуації поділяються на:

- типові, що характерні для розгляду певної категорії кримінальних справ;
- індивідуальні (типичні та атипичні), які відображають специфіку окремого судового провадження.

За характером оцінюваного моменту можуть бути виокремлені етапні (початкові, подальші, завершальні) та проміжні судові ситуації. Особливо важливою є класифікація судових ситуацій за характером впливу на можливості вирішення завдань кримінального судочинства. За цією ознакою всі ситуації судового провадження поділяються на дві великі групи – сприятливі та несприятливі. З-поміж останніх найбільший науковий і практичний інтерес викликають ситуації з інформаційною невизначеністю та конфліктні судові ситуації.

В умовах кримінального процесуального права України для суду ситуація тотальної інформаційної невизначеності на початкових етапах судового провадження запрограмована законодавчою заборonoю надавати суду до початку розгляду справи по суті будь-які документи окрім обвинувального акту та за наявності цивільного позову відповідної заяви потерпілого. Непоінформованість судді щодо завершальної слідчої ситуації суттєво ускладнює планування судового розгляду.

Конфліктна криміналістична ситуація – це сукупність умов виникнення конфлікту в кримінальному провадженні як граничного прояву протиріччя між його суб'єктами, що характеризується девіантністю поведінки, результатом якої стає порушення норм кримінального процесуального права. За критерієм істотності шкоди, що завдається ними правосуддю, конфлікти мають: низький (недотримання норм мо-

ралі, професійної етики, незначні процесуальні правопорушення); середній (порушення, встановлених процесуальним законом правил поведінки, що перешкоджають руху кримінальної справи) і високий ступінь інтенсивності (виражаються у вчиненні злочинів, передбачених нормами розділу XVIII КПК України).

10. Суттєвим для ефективного судочинства є організаційний аспект судового провадження, що полягає у створенні належних умов для ефективного керування судовим засіданням, проведення процесуальних дій, упорядкування процесу судового дослідження. Провідним методом організації цього процесу є його планування, для ефективності якого суду потрібна вихідна інформація щодо кінцевої слідчої ситуації досудового розслідування, що не передбачається чинною редакцією статті 291 КПК України. Для усунення цього недоліку пропонується доповнити частину другу цієї статті нормою, згідно з яким обвинувальний акт повинен містити відомості про докази, що підтверджують обставини кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, із зазначенням того, яка обставина яким доказом підтверджується, а також докази, отримані в результаті перевірки доводів обвинуваченого на свій захист.

11. Проблемним в організаційному аспекті судового провадження є питання щодо відкриття сторонами кримінального провадження матеріалів, зібраних кожною з них під час досудового розслідування. Відповідно до чинної редакції статті 290 КПК України сторона обвинувачення зобов'язана повідомити протилежній стороні про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування. Сторона захисту зі свого боку також повинна надати стороні обвинувачення доступ до тих відомостей, які вона має намір використати як докази у судовому засіданні. Але такий обов'язок покладається на сторону захисту тільки за наявності відповідного запиту прокурора (частина шоста статті 290 КПК України).

На практиці прокурори не завжди звертаються до захисту з таким запитом, що під час судового розгляду створює ситуацію тактичної раптовості, яка деструктивно впливає на його організацію. З метою уникнення подібних ускладнень пропонується доповнити статтю 293 КПК України положеннями, згідно з якими після отримання копії обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру особи, зазначені у частині першій цієї статті, мають право, а захисник зобов'язаний за три робочі дні до підготовчого судового засідання подати до суду акт захисту, а до прокуратури – його копію, що має містити: 1) обґрунтування позиції щодо обставин кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, які прокурор вважає встановленими; 2) докази, які особа бажає подати до суду, із зазначенням того, яку обставину яким доказом передбачається довести, а також перелік осіб, про виклик яких у судове засідання вона клопоче; 4) інші клопотання, заяви або скарги.

За загальним правилом, суд не має приймати до розгляду докази, не зазначені в акті захисту, крім випадку, коли захисник обґрунтує відсутність у нього на момент складання акту відомостей про існування певного доказу. З метою спонукання адвокатів до належного виконання наведених положень необхідно повернути до кримінального процесу інститут окремої ухвали суду.

12. Актуальним завданням судової тактики є розроблення та впровадження адекватної сучасному змагальному процесу технології судового доказування. Наразі практика подання сторонами доказів зводиться до фізичного передання суду доказових джерел під час розгляду судом клопотань учасників судового провадження в порядку статті 350 КПК України з розрахунком на їхнє подальше оголошення головуючим. Така форма судового дослідження суперечить сучасним уявленням про сутність процесуального змагання сторін кримінального провадження.

Порядок дослідження доказів це не тільки черговість відповідних дій, але затверджений судом регламент роботи з окремими видами доказів, визначений ним метод, за яким здійснюється судове дослідження. Сутність цього процесу полягає в тому, що сторони під час надання документальних доказів повинні не тільки наводити найменування документів, якими вони аргументують свої позиції, але й розкривати їх зміст та повідомляти про обставину, на підтвердження якої вони подаються, так щоб це було зрозуміло як для суду, так і для будь-якого стороннього, розсудливого та неупередженого спостерігача.

Подавши докази прокурор, адвокат мають продемонструвати перед судом як належність та допустимість окремих джерел фактичних даних, так і логічні зв'язки між ними, доводячи певні обставини, критикуючи докази процесуального супротивника, підкреслюючи недоліки чужих та переваги власних доказів, використовуючи при цьому, за потреби, інтерактивні дисплеї, екрани моніторів для демонстрації документів, а також схем, графіків, інших матеріалів, що додатково ілюструють досліджувану подію. Таким чином подання доказів логічно перетворюється з механічного передавання головуючому матеріалів досудового розслідування на процес демонстрації сторонами своїх доказів, обґрунтування їхньої вагомості, переконливості, доведення допустимості.

13. До сфери судової тактики включається також проведення процесуальних дій під час судового провадження. Одним з важливих завдань концепції криміналістичного забезпечення судового провадження є розроблення оптимальної функціональної моделі судової дії, що відображає особливості поетапного вирішення завдань, які стоять перед нею: прийняття рішення про проведення судової дії; підготовку його проведення; безпосередній акт пізнання; фіксацію та оцінку його результатів.

14. Найпоширенішою та найскладнішою судовою дією в кримінальному процесі є допит. Узагальнення досвіду його

проведення, а також закордонної судової практики та наукових публікацій дозволяє рекомендувати, адаптовані до вимог українського законодавства правила прямого, перехресного, повторно (перенаправленого) судового допиту, а також сформулювати положення щодо допиту осіб окремих категорій, зокрема:

- учасник злочинної групи, матеріали кримінальної справи щодо якого виділені в окреме провадження, при розгляді справи щодо його співучасників допитується у статусі свідка;

- владні суб'єкти досудового розслідування допитуються в судовому засіданні як свідки обвинувачення з дотриманням усіх правил допиту свідка, зокрема й права не свідчити проти себе.

У монографії обґрунтовується право сторін кримінального провадження, поряд з іншими матеріалами досудового розслідування, оперувати показаннями обвинуваченого, зафіксованими у протоколах слідчих допитів. Для прокурора це нагода продемонструвати суду непослідовність показань обвинуваченого й посягти сумнів щодо їхньої вірогідності. У протилежній ситуації захисник має право скористатися показаннями підзахисного й наголосити на незмінності його позиції, зміцнивши довіру до нього.

15. Важливим аспектом судового провадження є використання спеціальних знань для встановлення об'єктивної істини у справі. Аналіз нормативно-правових актів і судової практики дозволяє виділити наступні форми використання спеціальних знань під час судового провадження:

- а) допит обізнаного свідка:

- особи, яка через випадковий збіг обставин стала очевидцем досліджуваних судом обставин і з огляду на наявність спеціальних знань здатна не просто викласти відомі їй факти, а й зробити з них певні умовиводи, висновки чи дати кваліфіковану оцінку сприйнятим подіям;

- службової особи, яка в процесі реалізації своєї функції отримала відомості, що мають значення для кримінального

провадження (лікар, поліціант, ревізор, бухгалтер, співробітники податкової, митної служб, інших контролюючих і наглядових органів, члени спеціальних комісій та ін.);

б) допит експерта в суді за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою суду для роз'яснення наданого висновку;

в) доручення проведення експертизи судом у випадку, коли суду надані кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності;

г) надання суду технічної, консультативно-довідкової та іншої фахової допомоги.

Тактика проведення експертизи в суді – це система розроблених криміналістикою теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо найефективнішого використання спеціальних знань експерта з метою встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження. З технологічного погляду судово-експертна діяльність є комплексом науково обґрунтованих і практично апробованих взаємопов'язаних послідовних процесуальних і тактико-організаційних заходів з підготовки, призначення експертизи та проведення експертного дослідження, вивчення, перевірки, оцінки та використання висновку експерта в судовому доказуванні.

З огляду на пропозицію стосовно впровадження в кримінальний процес принципу офіційного з'ясування судом усіх обставин справи та розширення у зв'язку з цим його повноважень щодо ініціювання проведення окремих процесуальних дій необхідно внести відповідні корективи до статті 332 КПК України, надавши суду право призначати експертизу з власної ініціативи у разі неналежного здійснення доказування учасниками судового провадження. З метою уникнення звинувачення суду в упередженості при призначенні експертизи пропонується доповнити статтю 332 КПК України нормою, згідно з якою експертна установа, експерт або експерти, яким доручається проведення експертизи визначається

за взаємною згодою сторін, а якщо такої згоди не досягнуто, експертну установу, експерта або експертів для проведення експертизи визначає суд.

16. Базуючись на сучасних уявленнях про предмет і систему криміналістики можна в структурі криміналістичної методики виділити методику судового провадження (судову методику). Методика судового провадження – це система теоретичних положень, що відбивають закономірності організації судового розгляду кримінальних справ окремих категорій, і розроблених на їх основі науково обґрунтованих і практично апробованих рекомендацій щодо раціональної діяльності судді згідно з наявною ситуацією. Загальною метою методики судового розгляду кримінальних справ є підвищення ефективності судового дослідження у кримінальних провадженнях окремих категорій.

Як об'єкт криміналістичної методики судова діяльність підлягає дослідженню з метою визначення найбільш раціональної побудови процесу пізнання судом обставин, які мають значення для кримінального провадження певної категорії. У результаті такого дослідження повинні бути встановлені найважливіші закономірності організації судового провадження, до яких насамперед відносяться зв'язки та залежності судового розгляду від об'єктивних і суб'єктивних чинників, що формують умови судового розгляду кримінальних справ окремих категорій.

Вивчення цих закономірностей і розроблення на їхній основі науково обґрунтованих рекомендацій з найбільш раціональної організації та здійснення судового дослідження щодо тих чи інших ситуацій складають предмет і завдання судової методики. До завдань методики судового провадження також слід віднести: пізнання видів і способів протидії кримінальному судочинству; вивчення та узагальнення досвіду розв'язання судових ситуацій, що виникають під час розгляду окремих видів кримінальних справ; поглиблення типізації ситуацій судового провадження; розроблення засад класифікації кри-

мінальних справ; вдосконалення наявних і розроблення нових методів судового дослідження в умовах судового розгляду кримінальних справ окремих категорій та ін.

17. Для розроблення проблем судової методики актуальним є питання ситуаційної характеристики судового провадження, що віддзеркалює всі істотні елементи обстановки судового провадження. Зважаючи на існування загальних закономірностей виникнення й розвитку судових ситуацій, характерних для того чи іншого етапу судової стадії кримінального процесу теоретично доцільним і практично виправданим є концентрація зусиль науковців на створенні базової методики судового розгляду кримінальних справ, яка б стала орієнтиром для формування окремих судових методик.

Структура базової моделі судово-методичного комплексу включає такі елементи: а) характеристика судового провадження певного виду, що включають мету, завдання та напрями судового дослідження; б) типові судові ситуації, що відповідають певному етапу судового провадження; в) типові системи (алгоритми) процесуальних дій і засобів впливу на судові ситуації з метою реалізації обумовлених ними тактичних завдань.

За прикладом структури методик досудового розслідування кримінальних правопорушень доцільним є виділення певних етапів і в методиках судових проваджень:

- початковий етап судового провадження – охоплює періоди до, під час і після проведення підготовчого судового засідання;
- подальший етап судового провадження – включає вступну частину судового розгляду та дослідження доказів;
- завершальний етап судового провадження – охоплює судові дебати, останнє слово обвинуваченого, постановлення та проголошення судом остаточного рішення у справі.

За необхідності разом з етапами судового провадження можуть виділятися й дрібніші елементи (кроки, процедури судового розгляду), наприклад, визначення обсягу та поряд-

ку дослідження доказів, розгляд клопотань, дослідження окремих груп доказів тощо.

18. Окрема судова методика – це комплекс, розроблених наукою практичних рекомендацій з організації та здійснення судового провадження у кримінальній справі певної категорії. Головними підставами криміналістичної класифікації окремих методик судового провадження повинна стати категоризація кримінальних справ не за традиційним – кримінально-правовим, а за процесуальним та ситуаційним критеріями. Зокрема, за основу побудови системи окремих судових методик за процесуальним принципом має бути взято кримінальну процесуальну диференціацію судових проваджень (загальні, особливі, спеціальні, спрощені), кожне з яких має свої особливості як у процесуальній регламентації, так і в організаційно-тактичному плані. Ця специфіка повинна бути відображена в системі наукових положень і практичних рекомендацій для суддів під егідою відповідної методики судового провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров А. С. Перекрестный допрос как признак справедливого уголовного судопроизводства. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 292-197.
2. Александров А. С. Принципы уголовного судопроизводства. *Правоведение*. 2003. № 5. С. 162-178.
3. Александров А. С. Семь смертных грехов современной криминалистики. *Следователь*. 2011. № 3(155). С. 44-47.
4. Александров А. С. Состязательность и объективная истина. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2012. № 3 (4). С. 142– 157.
5. Алексейчук В. І. Методико-криміналістичне забезпечення судового розгляду кримінальних справ: сучасний стан та перспективи розвитку. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_65 (дата звернення: 09.05.2022).
6. Анисимов Е. Б. Особенности методики предварительного и судебного следствия по преступлениям, совершаемым преступными сообществами (преступными организациями) в сфере незаконного оборота наркотиков : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Томск, 2012. 21 с.
7. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. *Принципы системной организации функций*. 1973. URL: http://www.bio.bsu.by/phha/downloads/anohin_obscaia_teorija_fs.pdf (дата звернення 15.06.2023).
8. Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел. М. : Юрид. лит., 1964. 223 с.
9. Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса. 1969. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk/sk573813.pdf> (дата звернення 15.06.2023).
10. Ароцкер Л. Е. Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. М., 1965. 44 с.

11. Аширбекова М. Т. Об истиснности приговора. *Истина в юрис-
дикционных производствах* : материалы круглого стола. С. 15-
19. URL: https://www.iuaj.net/sites/default/files/bull_MASP_9.pdf
(дата звернення 15.01.2016).
12. Бабечко Н. Р. Судові дебати у кримінальному провадженні:
суть, завдання, значення, зміст. *Право і суспільство*. 2022. № 4.
С. 378-386.
13. Бабунич В. Суть та значення перехресного допиту. Процесуаль-
ні особливості проведення перехресного допиту при розгляді
кримінальних справ в суді. *Вісник Львівського національного
університету імені Івана Франка. Серія юридична*. 2011. Вип. 53.
С. 322-328.
14. Баев О. Я. Избранные работы (2012–2016 гг.). [http://www.law.vsu.
ru/science/teachers/books/baev-2012.pdf](http://www.law.vsu.ru/science/teachers/books/baev-2012.pdf). 2016. (дата звернення
15.06.2017).
15. Баев О. Я. Избранные работы по проблемам криминалистики и
уголовного процесса. 2011. URL: [http://kalinovsky-k.narod.ru/b1/
Baev_izbrannoe_2011.pdf](http://kalinovsky-k.narod.ru/b1/Baev_izbrannoe_2011.pdf) (дата звернення 17.01.2013).
16. Баев О. Я. Конфликты на предварительном следствии. *Правове-
дение*. 1979. № 3. С. 83 – 87.
17. Бакаянова Н. М. Функціональні та організаційні основи адво-
катури України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2017.
487 с.
18. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая
психология : учебник. Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел,
2002. 596 с.
19. Бахин В. П. Понятие, сущность и содержание криминалисти-
ческой тактики: лекция. Киев : Нац. акад. внутр. дел Украины,
1999. 34 с.
20. Бахин В. П., Карпов Н. С. Понятие и сущность криминалистиче-
ской тактики. *Современные проблемы криминалистики*. 1998.
С. 9–19.
21. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня.
2001. [https://portal.iapm.edu.ua/portal/media/books/9a53f4f1bfe64
37ca65cff9506881ed5.pdf](https://portal.iapm.edu.ua/portal/media/books/9a53f4f1bfe6437ca65cff9506881ed5.pdf) (дата звернення: 24.08.2019).

22. Белкин Р. С. Курс криминалистики : учебное пособие для вузов : в 3 т. Т. 1. 2001. URL: http://www.sudexpertiza.org/upload/iblock/6ed/kurs-kriminalistiki.-v-3_kh-t.-t.1._belkin-r.s_2001_-3_e-izd..pdf (дата звернення: 24.08.2019).
23. Белкин Р. С. Курс криминалистики : учебное пособие для вузов : в 3 т. Т. 3. 2001. URL: http://www.law.vsu.ru/structure/criminalistics/books/belkin_crim3.pdf (дата звернення: 27.07.2021 р.)
24. Бессонов Г. О тактике судебного следствия. *Советская юстиция*. 1988. № 13. С. 26–28.
25. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. Київ, 2011. 303 с.
26. Благодир А.А., Благодир В.С. Відповідність відібрання зразків для проведення експертизи міжнародним стандартам. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 274-276. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2021/68.pdf (дата звернення: 09.05.2022).
27. Бозров В. М. Истина в уголовном процессе: pro et contra. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2012. № 4 (5). С. 33-39.
28. Боруленков Ю. П. Стремление к истине – высший закон правосудия. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2012. № 4 (5). С. 40-49.
29. Бучинський Й. Про «посилення» гарантій незалежності судових експертів. *Юридична газета. Online*. 2018. 23 вересня. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/proposilennya-garantiy-nezalezhnosti-sudovih-ekspertiv.html> (дата звернення: 02.05.2022).
30. Вайнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений. Овруч, 1910. 463 с.
31. Васильев А. Н. Предмет криминалистики. *Социалистическая законность*. 1967. № 1. С. 29-33.
32. Васильев А. Н. Следственная тактика и ее место в системе криминалистики. *Советская криминалистика на службе следствия*. 1961. Вып. 15. С. 5–47.
33. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1999. 16 с.

34. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : монографія. Київ : НВТ «Правник» НАВСУ, 1999. 126 с.
35. Винберг А. И. Криминалистика. Раздел I: Введение в науку : учеб. пособие / под ред. Р. С. Белкина. М., 1962. 314 с.
36. Винберг А. И. О научных основах криминалистической тактики. *Правоведение*. 1965. № 3. С. 78-83.
37. Вирок Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 15.02.2021 р. у справі № 264/6171/18. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/94880163/> (дата звернення: 01.09.2022).
38. Вирок Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 21.09.2021 р. у справі № 264/3641/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/99742511> (дата звернення: 01.03.2021).
39. Вирок Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 07.06.2018 р. у справі № справи 264/2892/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74512398> (дата звернення: 01.03.2021).
40. Волобуєв А. Ф. Криміналістика в умовах реформування кримінального судочинства. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 3. С. 151–157
41. Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики : монографія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов 2019. 122 с.
42. Володина Л. М. Истинное, достоверное, вероятное в уголовно-процессуальном доказывании. *Юридическая истина в уголовном праве и процессе*. С. 72-78. URL: https://nwb.rgup.ru/rimg/files/sborni_s_05_2018_28_11_2018n_%D0%9C.pdf (дата звернення: 15.01.2019).
43. Володина Л. М. Установление истины в уголовном судопроизводстве – обязанность властных субъектов. *Истина в юрисдикционных производствах* : материалы круглого стола. С. 24-29. URL: https://www.iuaj.net/sites/default/files/bull_MASP_9.pdf (дата звернення 15.01.2016).
44. Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности : учебное

- пособие. 1999. URL: http://elibrary.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/Kaliningrad/Uchebnye_e_pub/Teise/KGU_jur_16.pdf (дата звернення: 17.01.2013).
45. Волчецкая Т. С. Есть ли тактика в назначении экспертизы. *Теория і практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2006. Вип. 6. С. 16-22.
46. Волынский А. Ф. Криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений как форма реализации социальных функций криминалистики. *Юридическая наука и правоохранительная деятельность*. № 3 (6). 2008. С. 64-69.
47. Воробьев Г. А. О предмете тактики судебного следствия. *Правоведение*. 1973. № 6. С. 58-63.
48. Гавло В. К., Неймарк М. А. Тактика судебного следствия по делам о хищениях денежных средств в сфере банковского кредитования. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/taktika-sudebnogo-sledstviya-po-delam-o-hischeniyah-denezhnyh-sredstv-v-sfere-bankovskogo-kreditovaniya> (дата звернення: 17.06.2023).
49. Гавло В. К., Титова К. А. Совершенствование криминалистической методики предварительного и судебного следствия по делам о хищениях в сфере жилищно-коммунального хозяйства (ЖКХ). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovershenstvovanie-kriminalisticheskoy-metodiki-predvaritelnogo-i-sudebnogo-sledstviya-po-delam-o-hischeniyah-v-sfere> (дата звернення: 17.06.2023).
50. Гаррис Р. Школа адвокатуры : Пер. с англ. П. Сергеев-ча. URL: <http://tomorrowlawyer.org/wp-content/uploads/2017/07/%D0%93%D0%B0%D1%80%D1%80%D0%B8%D1%81-%D0%A8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0-%D0%B0%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D1%8B-2001.pdf> (дата звернення: 17.06.2023).
51. Герцик Р. В. Тактика судового слідства як складова та самостійна частина криміналістичної тактики. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 2 (6). С. 51-68.
52. Глазер Ю. Руководство по уголовному процессу. СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1884. Т. 1. 381 с.

53. Гловацький І. Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі : навчальний посібник . Київ : Атіка, 2003. 351 с.
54. Головин А. Ю. Криминалистическая систематика : монография. 2002. URL: <https://www.scribd.com/document/503916011/> (дата звернення 17.01.2013).
55. Головки Л. В. Теоретические основы модернизации учения о материальной истине в уголовном процессе. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2012. № 4 (5). С. 65-87.
56. Гришина Н. В. Ситуационный подход и его эмпирические приложения. *Психологические исследования*. 2012. Т. 5. № 24. DOI: <https://doi.org/10.54359/ps.v5i24.760>
57. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Киев : «Центр учебной литературы», 2021. 1080 с.
58. Грошевой Ю. М. Роль суда в змагальному кримінальному процесі. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 100. С. 337-345.
59. Грошевой Ю. М., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : науково-практичний посібник / 2-ге вид, стереотипне. Київ: КНТ, Вид. Фурса С.Я., 2007. 272 с.
60. Грузкова В. Г. Талантливый ученый, судебный эксперт и криминалист, коллега и человек (памяти профессора Льва Ароцкера). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2012. Вип. 12. С. 483-491.
61. Гузела М. Проблемні питання активності суду в змагальному кримінальному процесі. *Вісник Львівського університету: сер.: Юридична*. 2012 . Вип. 55. С. 273-279.
62. Гусева В. О. Криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, учинених проти працівників правоохоронних органів: поняття і складові. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3 (94). С. 243-253. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.3.22>
63. Дановська І. І. Криміналістичне забезпечення слідчої діяльності в органах внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2012. 280 с.

64. Дердюк Б. М., Коропецька С. О. Застосування примусу під час відібрання біологічних зразків у особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 274-276. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/70.pdf (дата звернення: 09.05.2022).
65. Дерев'янкін С. Л. Співвідношення засади змагальності з активністю суду у процесі дослідження доказів під час судового розгляду кримінальних справ. *Південноукраїнський правовий часопис*. 2020. № 4. С. 250-255.
66. Доповідь Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини щодо ситуації з правами людини в Україні (16 серпня – 15 листопада 2018 року). URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/24thReportUkraineAugustNovember2018_UKRANIAN.pdf (дата звернення: 21.09.2019).
67. Драпкин Л. Я. Развитие криминалистики и трансформация определения ее предмета. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2012. № 4(5). С. 324–327.
68. Дрозд В. Проблемні питання допустимості доказів у судовому провадженні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 274-280.
69. Дулов А. В. Судебная психология ; изд. 2-е, испр. и доп. Мн. : Вышэйшая школа, 1975. 462 с.
70. Дуфенюк О. М. Експертиза у кримінальному провадженні за законодавством України та Польщі: порівняльне дослідження : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
71. Експертизи у судовій практиці / заг. ред. В. Г. Гончаренка ; Київський НДІ судових експертиз, Академія адвокатури України. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 386 с.
72. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-3256> (дата звернення 17.01.2023).
73. Єфімов М. Криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень проти моральності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 224-228. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.39>
74. Жук М. С. Процесуальний статус співучасників кримінального правопорушення, які не є обвинуваченими (підсудними), в ас-

- пекті меж судового розгляду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 35. Ч. I. Т. 3. С. 91-102.
75. Журавель В. А. Об'єкт і предмет криміналістики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3 (90). С. 120-132.
76. Журавель В. А. Зміст та структура загальної теорії криміналістики. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 2 (85) 2016. С. 91-108.
77. Журавель В. А. Концептуальные подходы к модернизации криминалистических методик. *Ежегодник украинского права*. 2013. № 5. С. 557-570.
78. Журавель В. А. Криміналістичні методики судового розгляду окремих категорій кримінальних справ: проблеми формування та реалізації. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Том XIX*. 2017. С. 130-138.
79. Журавель В. А. Окремі методики в системі криміналістичних знань. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія «Юридична»*. 2015. Вип. 1. С. 187-200.
80. Журавель В. А. Принципи формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2011. № 1. С. 173-183.
81. Журавель В. А., Павлюк Н. В., Резнікова О. І. Поняття та засоби криміналістичного забезпечення розслідування корупційних злочинів. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2016. Вип. 32. С. 13-30.
82. Журавель В. Окрема криміналістична методика: поняття та сфера застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2. С. 202-213.
83. Журавель В. А. Система криміналістики: традиційні підходи та новаторські пропозиції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2 (89). С. 130-144.
84. Завялова М. П. Научная истина в контексте коммуникативной рациональности (Case study: К. Проппер об истине как «социальном результате взаимной критике ученых»). URL: <https://core.ac.uk/reader/287422230> (дата звернення 17.04.2013).

85. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому поводженню і безкарності : науково-практичний посібник для суддів / Ахтирська Н. М. та ін. ; за заг. ред. Маляренка В. Т. Київ : «К.І.С», 2011. 320 с.
86. Захаров Д. О. Активність суду в процесі дослідження обставин справи як складова принципу змагальності у кримінальному судочинстві. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. Том 25 (64). 2012. № 1. С. 193-198.
87. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2018 рік. Судова влада України : офіційний сайт. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2018 (дата звернення 17.08.2019).
88. Зейкан Я. П. Недопустимі докази. Харків : Фактор, 2019. 128 с.
89. Зеленский В. Д. Организация расследования преступлений. Криминалистические аспекты : монография / отв. ред. Ю. Н. Лукин. Ростов-на-Дону : Рост. ун-т, 1989. 152 с.
90. Зинатуллин З. З. Категория «истина», «предмет» и «социально-полезный результат» в уголовно-процессуальном доказывании; их содержание и социально-ценностное значение. *Вестник Удмурдского государственного университета*. 2010. № 2-4. С. 104-107.
91. Зинатуллин З. З., Егорова Т. З., Зинатуллин Т. З. Уголовно-процессуальное доказывание: концептуальные основы : монография. Ижевск : Детектив-Информ, 2002. 228 с.
92. Зюзина М. В. Ситуационный подход в криминалистической методике расследования и судебного следствия по уголовным делам о квартирных кражах : автореф. дис.. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Краснодар, 2012. 18 с.
93. Иванов С. Ю. Критерий практики в научном познании: общее и специфическое. *Альманах современной науки и образования*. Тамбов : Грамота, 2015. № 2 (92). С. 39-41.
94. Исаенко В. Н. Тактико-психологические аспекты представления прокурором доказательств в суде с участием присяжных заседателей. *Криминалистъ*. 2018. № 2(23). С. 18-23.

95. Іваницький Я. О. Закономірності адвокатської діяльності як складова предмета криміналістики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2018. 227 с.
96. Інструкція з діловодства в місцевих та апеляційних судах України : затв. Наказом Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 № 814. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#Text> (дата звернення: 17.06.2021).
97. Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : затв. наказом М-ва внутрішніх справ України від 17.07.2017 р. № 591. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text> (дата звернення: 11.05.2022).
98. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 11.05.2022).
99. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : монографія / за ред. І. П. Красюка. Київ : НАВСУ, 2003. 359 с.
100. Іщенко А. В., Ієрусалимов І. О., Удовенко Ж. В. Теорія і практика криміналістичного забезпечення процесу доказування в розслідуванні злочинів : навч. посіб. Київ : Центр навч. літ-ри, 2007. 160 с.
101. Капустіна М. В. Криміналістичне забезпечення досудового розслідування: поняття та ознаки. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2014. Вип. 14. С. 71-79.
102. Капустіна М. В. Методико-криміналістичні засоби забезпечення протидії злочинам. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 258-262. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.6.37>
103. Карпенко Д. О. Техніко-криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням правил безпеки руху або експлуатації транспорту : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 20 с.

104. Карякин Е. А. Проблемы устранения судебных ошибок в свете учения об истине в уголовном судопроизводстве. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2005. № 3. С. 162-166.
105. Карякин Е. А. Пятнадцать тезисов о формировании судебной истины по уголовному делу в суде первой инстанции. *Вестник Оренбургского государственного университета*. 2012. № 3 (139). С. 72-78.
106. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей : прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення: 23.03.2023).
107. Ким Д. В. Судебно-криминалистическая ситуация, ее понятие и место в системе криминалистики. *Юристъ – Правоведъ*. 2008. № 3. С. 64-68.
108. Ким Д. В. Криминалистическая характеристика судебного рассмотрения уголовных дел как структурный элемент криминалистической методики. *Криміналістика XXI століття* : матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 26-27 листопада 2010 р.). Харків : Право, 2010. С. 318-322.
109. Клименко Н. И. Судова експертологія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. ВНЗ. Київ : Ін Юре, 2007. 521 с.
110. Князьков А. С. Классификации следственных ситуаций. *Вестник Томского государственного университета. Право*. 2013. № 1 (7). С. 36-47.
111. Когутич І. І. Теоретичні основи використання криміналістичних знань під час розгляду кримінальних справ у суді : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2010. 529 с.
112. Когутич І. І. Криміналістика за наслідками впливу окремих новацій КПК України. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2016. Вип. 1. С. 265-279.
113. Когутич І. І. Окремі тактичні аспекти підготовчого провадження у розрізі «дискрецію» КПК. *Кримінальний процесуальний кодекс України: десятиліття реалізації і проблеми сьогодення* : збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науковопрак-

- тичної конференції з нагоди 10-річчя вступу в дію Кримінального процесуального кодексу України (18 листопада 2022 року, м. Львів) / орг. ком. В. Т. Нор, Н. Р. Бобечко, І. І. Когутич [та ін.]. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2022. С. 121-131.
114. Когутич І. І. Про систему криміналістичної тактики та короткий аналіз її складових. *Держава і право*. 2009. № 45. С. 441–446.
115. Когутич І. І. Про структуру методики розгляду в суді кримінальних справах про вбивства. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Вип. 23. С. 226-232.
116. Когутич І. І. Тактика у криміналістиці та окремі її предметно-методологічні суперечності [Частина II. Продовження]. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. Вип. 2. 2018. С. 192-205.
117. Когутич І. І. Теоретичні основи використання криміналістичних знань під час розгляду кримінальних справ у суді : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 37 с.
118. Когутич І. І., Миксимишин Н. М. Адвокатська діяльність і криміналістика: методологічний аспект. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 3. С. 234-243. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.34>
119. Когутич І. І., Нор В. Т. Використання криміналістичних знань у судовому розгляді кримінальних справ : науково-практичний посібник. Львів, Київ : Тріада плюс, Алерта, 2010. 428 с.
120. Когутич І. Поняття і місце методики підтримання державного обвинувачення в суді у системі криміналістики. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59. С. 340. С. 334–342.
121. Когутич І. І. Криміналістика : курс лекцій. Київ : Атіка, 2008. 888 с.
122. Козьявин А.А. Критерий истины, познаваемой в уголовном процессе, в свете возможности ее нормативной формализации. *Библиотека криминалиста. Научное издание*. 2012. № 4. С. 111-117.
123. Колмаков В. П. О теоретических основах систематизации методов, приемов и средств советской криминалистики. *Правоведение*. 1965. № 4. С. 115–122.

124. Коломацкий В. Г. Криминалистическое обеспечение деятельности органов внутренних дел по расследованию преступлений. *Криминалистика* : в 3 т. Т. I : История, общая и частные теории / под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого, И. М. Лузгина. М., 1994. 345 с.
125. Комар Ю. М. Актуальні питання визначення поняття «спеціальні знання» в криміналістиці. *Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 16 жовтня 2020 року) / відп. ред. А. І. Черемнова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 246-250.
126. Комиссаров В. И. Научные, правовые и нравственные основы следственной тактики / под ред. А. Н. Васильева. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. 124 с.
127. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 27.03.2023).
128. Конин В. В. Тактика и истина в судебном разбирательстве. URL: <http://kalinovsky-k.narod.ru/b/st/konin2005.htm> (дата звернення: 27.03.2013).
129. Конин В. В., Эсмантович И. И. Уголовное судопроизводство: истина или достоверность. *Истина в юрисдикционных производствах* : материалы круглого стола. С. 52-58. URL: https://www.iuaj.net/sites/default/files/bull_MASP_9.pdf (дата звернення: 15.01.2016).
130. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве : монография. Харьков : Консум, 2000. 176 с.
131. Кореневский Ю. Какой должна быть криминалистика для судебного следствия. *Уголовное право*. 2000. № 4. С. 59-64.
132. Корж В. П. Криміналістичне обґрунтування та доказове значення висновку експерта в суді. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2013. Вып. 58(2). С. 28-32.
133. Корчагин А. А. Криминалистическая характеристика судебного следствия в структуре типовой криминалистической методики предварительного и судебного следствия по уголов-

- ним делам об убийствах. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriminalisticheskaya-harakteristika-sudebnogo-sledstviya-v-strukture-tipovoy-kriminalisticheskoy-metodiki-predvaritelnogo-i> (дата звернення: 19.12.2016).
134. Корчагин А. Ю. Организационно-тактические и методические основы криминалистического обеспечения судебного разбирательства уголовных дел : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Краснодар, 2008. 40 с.
135. Корчагин А. Ю. Раскрытие и расследование преступлений. *Общество и право*. 2012. № 2 (39). С. 187-190.
136. Корчагин А. Ю. Криминалистические проблемы разбирательства уголовных дел. *Вестник криминалистики*. Вып. 1 (21). С. 24-29.
137. Костенко В. Г., Федешин Я. І. Проблема істини в сучасній філософії і науці. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. 2011. Т. 13. № 4(2). С. 283-285.
138. Костенко Р. В. Объективная истина – цель уголовно-процессуального доказывания. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2012. № 4(5). С. 165-170.
139. Кофанов А. В., Кобилянський О. Л., Кузьмічов Я. В. та ін. Криміналістика. Питання і відповіді : навч. посіб. Київ, 2011. 280 с.
140. Криминалистика : учеб. пособ. / А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лапин и др. ; под ред. А. В. Дулова. 1998. URL: <https://law.bsu.by/pub/11/KRIM-graf.pdf> (дата звернення: 17.01.2013).
141. Криминалистика : учебник / Н. С. Алексеев, Э. У. Бабаева, И. Ф. Базанова, А. Н. Басалаев и др. ; отв. ред. И. Ф. Крылов. Л. : Ленингр. ун-т, 1976. 591 с.
142. Криміналістика / В. О. Коновалова та ін. ; ред. В. Ю. Шепітько. Харків : Право, 1998. 375 с.
143. Криміналістика : підручник / К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
144. Криміналістика : підручник / Кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2008. 464 с.

145. Криміналістика : підручник / П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко та ін. ; за ред. П. Д. Біленчука ; 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Атіка, 2001. 544 с.
146. Криміналістика: підручник. / В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін. Київ, 2015. 544 с.
147. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шилов. Харків: Право, 2013. 824 с.
148. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 2 / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошовий, Ю. М. Дьомін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків : Право, 2012. 664 с.
149. Крушинський С. А. Подання доказів у кримінальному судочинстві України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2017. 247с.
150. Кудрявцев В. Л. Криминалистика на страже конституционной законности: некоторые проблемы реализации в уголовном судопроизводстве. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2015. № 1 (18). С. 253–257.
151. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія. Київ, 2004. 288 с.
152. Лазарева В. А. Объективна ли «объективная истина»? *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2012. № 4 (5). С. 171-176.
153. Лазебний А. М., Левицький Б. С. Криміналістичне забезпечення розслідування організованої злочинності. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. Вип. 14. С. 189–198.
154. Ланцедова Ю. О. Криміналістика : навч. посібник / Ю. О. Ланцедова. Київ : НАУ, 2017. 360 с.
155. Лапта С. П. Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 22 с.
156. Ларкін М. О., Сабадаш В. П. Криміналістика : навч. посіб. Київ, 2013. 228 с.

157. Легких К. В. Загальнонаукові та процесуальні питання проведення судової правової експертизи в судочинстві України : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 21 с.
158. Лепский В. Е. Трансдисциплинарные основания становления «средовой парадигмы». *Философия науки и техники*. 2011. № 16(1). С. 87-122.
159. Лисенко В.В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 32 с.
160. Литвин О. В. Деякі питання порядку визнання судом недопустимих доказів у стадії судового розгляду. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 356–358.
161. Литвин О. В. Кримінально-процесуальне доказування у стадії судового розгляду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2015. 214 с.
162. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения : постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования : монографія. Киев : Укр. ак. внутр. дел, 1993. 194 с.
163. Лукичев Н. А. Роль суда по установлению объективной истины по уголовным делам в свете конституционного принципа состязательности процесса. *Следователь*. 2002. № 2. С. 26-32.
164. Лукичев Н. А. Состязательность и равноправие сторон в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Саратов, 2003. 27 с.
165. Лунін С. В. Принцип змагальності як конституційна гарантія справедливого судочинства в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 22 с.
166. Лунін С. Поняття принципу змагальності в судовому процесі. *Право України*. 2010. № 3. С. 126-131.
167. Мазунин Я. М. О необходимости криминалистического обеспечения судебного разбирательства. *Проблемы современной криминалистики и основные направления ее развития в XXI веке : материалы Международной научно-практической конференции*. С. 239-246. URL: https://case.asu.ru/files/form_312-29822.pdf (дата звернення: 17.01.2018).

168. Мазунин Я. М. О соотношении тактики предварительного и судебного следствия. *Правоведение*. 2004. № 5. С. 171-180.
169. Макарова З. В. Что есть истина в уголовном процессе. *Юридическая истина в уголовном праве и процессе*. URL: https://nwb.rgup.ru/rimg/files/sbornic_05_2018_28_11_2018%D0%9C.pdf (дата звернення: 17.01.2019).
170. Макбрайд Д. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. Київ : «К.І.С.», 2010. 576 с.
171. Максимішин Н. М. Судовий допит: процесуальне та криміналістичне дослідження : дис. ... канд. юрид наук : 12.00.09. Львів, 2016. 250 с.
172. Малюська Д.: Краща модель для розвитку судової експертизи – створення окремого органу виконавчої влади. *Interfax-Україна. Інформаційне агентство*. 30 серпня 2021 р. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/764898.html> (дата звернення: 10.10.2022).
173. Малярєнко В. Т. Про судові доручення в кримінальній справі. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/1CC3E3CBA36B7C07C2257AF4003AB781](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/1CC3E3CBA36B7C07C2257AF4003AB781) звернення: 05.07.2021).
174. Маркусь В. О. Криміналістика : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2007. 558 с.
175. Матвієнко В. В. Криміналістичне забезпечення методики розслідування злочинів : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2000. 20 с.
176. Матусовский Г. А., Сущенко В. Н. Организация работы аппаратов дознания и предварительного следствия органов внутренних дел : учебное пособие. Харьков : Юрид. ин-т, 1983. 83 с.
177. Мауї Т. Судові процеси: стратегія, навички та нові методи переконання. Аспен Паблішерз, 2009. URL: https://kmkdka.com/sites/default/files/files/a5_zelenaya.pdf (дата звернення: 21.06.2021).
178. Мезинов Д. А. Необходимо ли закрепление понятия «объективная истина» в уголовно-процессуальном законе? *Вестник Томского государственного университета. Право*. 2013. № 2(8). С. 82-94.
179. Миронов В. Ф., Шимановский В. В. О допросе следователей в суде в качестве свидетелей. *Правоведение*. 1988. № 6. С. 66-70.

180. Мирошніченко Ю. М. Базові засади тактики судового допиту в кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 669-671. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/162>
181. Мирошніченко Ю. М. Вплив особливостей судового допиту на зміст тактичних засобів його оптимізації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 356-359. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.66>
182. Мирошніченко Ю. М. К вопросу о корреляции понятий криминалистической тактики и технологии. *Международный научно-практический правовой журнал «Legeas i viata»*. 2019. № 1. С. 88-92.
183. Мирошніченко Ю. М. Правові і тактико-організаційні основи судового розгляду кримінальних справ : дис. ... канд. юрид наук : 12.00.09. Харків, 2011. 238 с.
184. Мирошніченко Ю. М. Принцип вільної оцінки доказів в аспекті незалежності суду та самостійності судді у вирішенні кримінальних справ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 5. С. 140-143. URL: http://lsei.org.ua/5_2016/42.pdf (дата звернення: 17.01.2017).
185. Мирошніченко Ю. М. Про детермінанти тактики суду в кримінальному провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Серія «Юриспруденція»*. Вип. 35. Т. 2. 2018. С. 84-87.
186. Мирошніченко Ю. М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні: монографія. Харків : Панов, 2017. 200 с.
187. Мирошніченко Ю. М. Тактика суду в системі криміналістики: структурно-функціональний аналіз : монографія. Харків, 2019. 228 с.
188. Мирошніченко Ю. М. Коротка типологічна характеристика українського кримінального судочинства. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право*. 2014. Вип. 8. С. 125-131.
189. Митричев С. П. Теоретические основы советской криминалистики (Введение в науку) : учебное пособие. М. : ВЮЗИ, 1965. 92 с.

190. Михайлов В. О. Перспективи удосконалення техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів. *Вісник Національного технічного університету України. Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 3/4 (27/28). 2015. С. 129-132.
191. Михайловский И. В. Основные принципы организации уголовного суда. Томск, 1905. 336 с.
192. Молдован А. В. Докази в кримінальному процесі Федеративної республіки Німеччини. *Адвокат*. 2009. № 3(102). С. 30-33.
193. Мусаелян Л. А. К проблеме введения в уголовное производство института установления объективной истины по делу. *Вестник Пермского университета*. 2014. № 2(24). С. 218-228.
194. Навроцький В.О. Правова експертиза у кримінальних справах. URL: https://uba.ua/documents/doc/v_navrockiy_speech.pdf (дата звернення: 06.05.2022).
195. Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания». *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Вища школа, 1980. Вып. 21. С. 37-42.
196. Настільна книга професійного судді (кримінальне провадження) / Н. О. Марчук та ін. ; за ред. Н. О. Марчук. Київ : «Арт-Дизайн», 2015. 248 с.
197. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n17> (дата звернення 27.03.2023).
198. Нор В. Т. Истина в кримінальному судочинстві: ідея, догма права, реалізація. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2010. №2. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n2/10nvtldr.pdf> (дата звернення: 24.07.2020).
199. Одерій О. В., Герцик Р. В. Основы тактики проведения окремих судових дій (теоретичний аспект). The XIX International Scientific and Practical Conference «Actual methods of development of science and education» (May 15 – 17, 2023). Boston, USA, 2023. P. 129-133.
200. Одерій О. В., Герцик Р. В. Тактика судового розгляду в кримінальному провадженні. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. No 2

- (79). С. 165-177. DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-79-2-165-177>
201. Откідач Г. До питання про пожежно-технічну експертизу. *Право України*. 2002. № 4. С. 96-99.
202. Палиашвили А. Я. Экспертиза в суде по уголовным делам. https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/UP/PALIAHVILI_1973.pdf (дата звернення: 15.06.2023).
203. Пархоменко Н. М. Науково-правова експертиза: доктринальні та законодавчі виміри. *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 77-82.
204. Пастухов П. С. Какой характер истины достаточен для реализации механизма уголовной ответственности? *Юридическая истина в уголовном праве и процессе*. С. 153-165. URL: https://nwb.rgup.ru/rimg/files/sbornic_05_2018_28_11_2018n_%D0%9C.pdf (дата звернення: 17.01.2019).
205. Переліки рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз : затв. Наказом М-ва юстиції України від 30.07.2010 р. N 1722/5. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1722323-10#Text> (дата звернення: 29.03.2023).
206. Пиріг І. В. Шляхи удосконалення криміналістичного забезпечення досудового розслідування. *Криміналістика і судова експертиза : міжвідом. наук.-метод. зб., присвяч. 105-річчю заснування судової експертизи в Україні / Київський НДІ судових експертиз; редкол. : О. Г. Рувін (голов. ред.) та ін. Київ : Видавництво «Ліра». Київ, 2018. Вип. 63, ч. 1. С. 134-143.*
207. Письменний Д. П., Федченко В. М. Розслідування злочинів слідчою та слідчо-оперативною групою: правові й організаційні засади : монографія. Діпроперовськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 204 с.
208. Пилюк А. В. Роль суда в собирании доказательств по уголовному делу на стадии предварительного расследования и при рассмотрении дела в суде первой инстанции : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Томск, 2004. 29 с.
209. Піх Ю. Засада встановлення матеріальної правди (істини) у світлі реформи кримінального процесуального законодавства

- Республіки Польщі. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2020. Вип. 71. С. 132-146.
210. Погрібний І. Доказове значення висновку експерта у кримінальному процесу України: теоретична складова. *Міжнародні та національні аспекти вдосконалення правоохоронної та судово-експертної діяльності в умовах глобалізації*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 26 листопада 2021 р.) / за ред. Шкути О. О. Одеса: Одеський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 72-76.
211. Поджаренко К. Є. Криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинних порушень правил інтелектуальної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 17 с.
212. Подольный Н. А. Криминалистика и состязательность в уголовном процессе. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. № 4 (9). 2013. С. 263–275.
213. Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді : затв. постановою Пленуму Верховного Суду від 02.02.2018 р. № 1. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001780-18#Text> (дата звернення 10.10.2022).
214. Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз : затв. постановою КМУ від 02.11.2008 р. № 595. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.05.2022).
215. Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз : затв. наказом Мін-ва юстиції України від 02.10.2008 р. № 1666/5. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення: 08.05.2022).
216. Порядок складення досудової доповіді : затв. наказом Мін-ва юстиції від 27.01.2017 р. № 200/5. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17#Text> (дата звернення: 17.06.2021).

217. Посібник із статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). Оновлено 31 грудня 2019 року. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf (дата звернення: 11.02.2022).
218. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 р. у справі № 1-96/2007. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77870716> (дата звернення: 17.06.2021).
219. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16.01.2019 р. у справі № 751/7557/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79298340> (дата звернення: 21.06.2021).
220. Постанова Верховного Суду від 01.03.2023 р. у справі № 628/1284/20. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109395377> (дата звернення: 15.06.2023).
221. Постанова Верховного Суду від 01.08.2022 р. у справі № 640/7928/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105624070> (дата звернення: 05.11.2022).
222. Постанова Верховного Суду від 02.02.2021 р. у справі № 640/4713/19. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94696730> (дата звернення: 27.08.2021).
223. Постанова Верховного Суду від 02.02.2022 р. у справі № 127/19452/16-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102999879> (дата звернення: 15.02.2022).
224. Постанова Верховного Суду від 02.03.2023 р. у справі № 525/1207/20. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109395430> (дата звернення: 15.06.2023).
225. Постанова Верховного Суду від 03.03.2020 р. у справі N 755/27711/13-к. *Liga 360*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/88062423> (дата звернення: 15.02.2022).
226. Постанова Верховного Суду від 03.12.2019 р. у справі № 311/793/14-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86505791> (дата звернення: 21.06.2021).

227. Постанова Верховного Суду від 04.03.2020 р. у справі справа № 332/2216/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://od.reyestr.court.gov.ua/files/44/58dd197d85d93548773d9c73e8206da5.rtf> (дата звернення: 02.01.2022).
228. Постанова Верховного Суду від 04.07.2018 р. у справі № 688/788/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75286445> (дата звернення: 01.03.2021).
229. Постанова Верховного Суду від 06.07.2022 р. у справі № 127/15447/20. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105168215> (дата звернення: 11.11.2022).
230. Постанова Верховного Суду від 07.04.2020 р. у справі № 761/13021/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88707488> (дата звернення: 17.06.2021).
231. Постанова Верховного Суду від 07.08.2019 р. у справі № 555/456/18. URL: https://court.sinko.me/document/83617115_7bf45ac4 (дата звернення 01.04.2022).
232. Постанова Верховного Суду від 08.02.2023 р. у справі № 135/1003/19. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108930824> (дата звернення: 15.06.2023).
233. Постанова Верховного Суду від 08.12.2020 р. у справі № 278/1306/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94264608> (дата звернення: 01.03.2021).
234. Постанова Верховного Суду від 10.02.2022 р. у справі № 163/2245/17. URL: https://zakon.cc/court/document/read/103283297_997c479c (дата звернення: 09.05.2022).
235. Постанова Верховного суду від 10.07.2018 р. у справі № 477/2923/14-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75447887> 86505791 (дата звернення: 21.06.2021).
236. Постанова Верховного Суду від 10.09.2020 р. у справі № 555/2067/18. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91572005> (дата звернення: 01.03.2020).

237. Постанова Верховного Суду від 11.02.2020 р. у справі № 596/927/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87672583> (дата звернення: 21.06.2021).
238. Постанова Верховного Суду від 11.05.2021 р. у справі № 737/838/16-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://od.reyestr.court.gov.ua/files/48/20e87ec8c40ed48c6b7b47a9332adeae.rtf> (дата звернення: 30.06.2021).
239. Постанова Верховного Суду від 11.08.2020 р. у справі № 288/113/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985925> (дата звернення: 17.06.2021).
240. Постанова Верховного Суду від 11.09.2019 р. у справі № 185/8507/14. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84348227> (дата звернення: 05.07.2021).
241. Постанова Верховного Суду від 13.06.2019 р. у справі № 587/1810/17. *Тижневий огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Рішення, внесені до ЄДРСР за період з 10.06.2019 по 14.06.2019*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/ogljad_rishen_KKS_VS_10_06_14_06_2019.pdf (дата звернення: 21.06.2021).
242. Постанова Верховного Суду від 13.10.2020 р. у справі № 127/21324/16-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://od.reyestr.court.gov.ua/files/46/ee02bbc506fc971a6c8c6e11d030f53f.rtf> (дата звернення: 21.06.2021).
243. Постанова Верховного Суду від 14.03.2019 р. у справі № 545/321/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80521820> (дата звернення: 21.06.2021).
244. Постанова Верховного Суду від 14.07.2018 р. у справі № 754/2834/16-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74842774> (дата звернення: 01.03.2021).
245. Постанова Верховного Суду від 15.06.2021 р. у справі № 204/6541/16-к. *Liga 360*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/97736430> (дата звернення: 01.04.2022).

246. Постанова Верховного Суду від 17.01.2023 р. у справі № 753/13113/18. *ipLex*. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108526646&red=1000034b836655c47aa8cc65bcb44f817aa3b5&d=5> (дата звернення: 29.03.2023).
247. Постанова Верховного Суду від 17.03.2020 р. у справі № 691/1358/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88401654> (дата звернення: 01.03.2021).
248. Постанова Верховного Суду від 19.04.2018 р. у справі № 204/6235/15-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73627842> (дата звернення: 01.03.2021).
249. Постанова Верховного Суду від 19.10.2021 р. у справі № 347/840/19. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100544954> (дата звернення: 10.02.2021).
250. Постанова Верховного Суду від 19.11.2019 р. у справі № 750/5745/15-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86275852> (дата звернення: 02.01.2022).
251. Постанова Верховного Суду від 20.08.2020 р. у справі № 344/20740/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91161509> (дата звернення: 17.06.2021).
252. Постанова Верховного Суду від 21.01.2020 р. у справі № 754/17019/17-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87365803> (дата звернення: 01.03.2021).
253. Постанова Верховного Суду від 21.06.2018 р. у справі № 532/47/16-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963857> (дата звернення: 01.07.2021).
254. Постанова Верховного Суду від 21.07.2020 р. у справі № 54/4875/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90563137> (дата звернення: 01.03.2021).
255. Постанова Верховного Суду від 21.08.2019 р. у справі № 748/3075/17. *Тижневий огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду*. Рішення, внесені

- до ЄДРСР за період з 19.08.2019 по 23.08.2019. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Oglyad_KKS_19_08_19.pdf (дата звернення: 01.07.2021).
256. Постанова Верховного Суду від 22.05.2019 р. у справі № 710/179/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82001773> (дата звернення: 02.01.2022).
257. Постанова Верховного Суду від 23.04.2019 р. у справі № 728/47/15-к. *Протокол UA. Юридичний інтернет ресурс*. URL: https://protocol.ua/ua/vs_kks_sproshchena/ (дата звернення: 27.08.2021 р.).
258. Постанова Верховного Суду від 24.03.2021 р. у справі № 712/11679/18. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95905232> (дата звернення: 11.02.2022).
259. Постанова Верховного Суду від 25.03.2021 р. у справі № 615/1165/19. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://od.reyestr.court.gov.ua/files/47/4a5ac496d336dd0b80e00e60b3b4a579.rtf> (дата звернення: 21.06.2021).
260. Постанова Верховного Суду від 26.05.2020 р. у справі № 313/1391/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/89564221> (дата звернення: 21.06.2021).
261. Постанова Верховного Суду від 26.09.2019 р. у справі № 597/873/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84694515> (дата звернення: 21.06.2021).
262. Постанова Верховного Суду від 27.02.2023 р. у справі № 200/9992/16-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109433405> (дата звернення: 15.06.2023).
263. Постанова Верховного Суду від 28.01.2021 р. у справі № 182/523/16-к. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94553286> (дата звернення: 21.06.2021).
264. Постанова Верховного Суду від 29.09.2020 р. у справі № 125/163/17. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91998557> (дата звернення: 21.06.2021).
265. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду від 14.09.2020 р. у справі № 591/4366/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91702523> (дата звернення: 17.06.2021).

266. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду від 14.02.2022 р. у справі № 477/426/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/103525190> (дата звернення: 12.11.2022).
267. Постика В. И. Оценка и использование заключения эксперта-криминалиста. Одесса : Одеск. гос. ун-т, 1977. 48 с.
268. Пояснювальна записка до проекту Закону України від 22.11.2021 р. N 6284-3 «Про внесення змін до Закону України «Про судову експертизу». *Liga 360*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GI06468A> (дата звернення: 02.05.2022).
269. Практика ЄСПЛ. Український аспект. URL: <https://www.echr.com.ua/koli-vidomcha-sudova-ekspertiza-porushuye-pravo-na-spravedlivij-sud/> (дата звернення: 02.05.2022).
270. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення Комен-тарі. *Український портал Європейського суду з прав людини*. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=384> (дата звернення: 02.01.2022).
271. Прес-реліз, виданий Секретарем Суду ЄСПЛ 165 (2019) 02.05.2019 р. у справі «Фамуляк проти України» (заява № 30180/11). *Європейський суд з прав людини. Практика ЄСПЛ. Український аспект*. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-famulyak-proti-ukra%D1%97ni-pres-reliz/> (дата звернення: 02.01.2022).
272. Примусовий відбір зразків у особи для проведення експертизи. Методичні рекомендації для практичних підрозділів / О. В. Лу-скатов та ін. Дніпро, 2017. 36 с.
273. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопору-шення щодо проведення експертизи з питань права : проект За-кону від 15.01.2020 р. № 2741. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал парламенту України. Законопроекти*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/1255> (дата звернення: 28.03.2022).
274. Про деякі питання порядку оскарження рішень, дій чи безді-яльності під час досудового розслідування : лист Вищого спеці-алізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних

- справ від 09.11.2012 р. № 1640/0/4-12. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1640740-12#Text> (дата звернення: 17.06.2021).
275. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-ХІІ. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 02.05.2022).
276. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного суду України № 8 від 30.05.1997 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text> (дата звернення 01.04.2022).
277. Пропозиції КМЄС щодо внесення змін до Кримінального процесуального кодексу. URL: <http://komzakonpr.rada.gov.ua/uploads/documents/31985.pdf> (дата звернення 31.01.2022).
278. Пряхін Є. В., Гангур Н. В. Криміналістичне забезпечення розслідування незаконної приватизації державного та комунального майна. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. № 3. Том 31 (70). С. 208-213.
279. Радянська криміналістика: криміналістична техніка і слідча тактика: підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів / За заг. ред. В. П. Колмакова. Київ, 1973. 296 с.
280. Рахунов Р. Д. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе. 1950. URL: <http://biblio.crimlib.info/www/showBook.php?id=82> (дата звернення: 02.05.2013).
281. Рибалка О. В. Суб'єкти кримінально-процесуального доказування: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00. Київ, 2010. 217 с.
282. Рішення Європейського суду з прав людини від 05.03.2020 р. «Іванко проти України». *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e80#n45 (дата звернення: 01.07.2021).
283. Рішення Європейського суду з прав людини від 12.03.2009 р. «Вергельський проти України». *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_460#Text (дата звернення: 01.07.2021).
284. Рішення Європейського суду з прав людини від 12.06.2008 р. «Яременко проти України». *База даних «Законодавство Украї-*

- ни». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_405#Text (дата звернення: 01.07.2021).
285. Рішення Європейського суду з прав людини від 15.05.2012 р. у справі «Григор'єв проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_833#n92 (дата звернення: 01.07.2021).
286. Рішення Європейського суду з прав людини від 21.04.2011 р. у справі «Нечипорук і Йонкало проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text (дата звернення: 01.07.2021).
287. Рішення Європейського суду з прав людини від 04.06.2020 р. у справі «Гарагуля та Сич проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f14#Text (дата звернення: 01.07.2022).
288. Рішення Європейського суду з прав людини від 06.10.2011 р. у справі «Кирилук проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_920#Text (дата звернення: 01.07.2022).
289. Рішення Європейського суду з прав людини від 10.02.2011 р. у справі «Харченко проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662#Text (дата звернення: 01.07.2022).
290. Рішення Європейського суду з прав людини від 12.01.2012 р. у справі «Тодоров проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_806#Text (дата звернення: 01.07.2022).
291. Рішення Європейського суду з прав людини від 15.05.2012 р. у справі «Каверзін проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#Text (дата звернення: 01.07.2021).
292. Рішення Європейського суду з прав людини від 15.09.2011 р. у справі «Паскал проти України». База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_736#Text (дата звернення: 01.07.2022).

293. Рішення Європейського суду з прав людини від 19.05.2019 р. у справі «Гарбуз проти України». *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d87#Text (дата звернення: 01.07.2022).
294. Рішення Європейського суду з прав людини від 20.10.2016 р. у справі «Русин проти України». *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d68#Text (дата звернення: 01.07.2022).
295. Рішення Європейського суду з прав людини від 29.09.2011 р. у справі «Третяков проти України». *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://court.gov.ua/sud2590/2536/233223/343> (дата звернення: 01.07.2022).
296. Рішення Конституційного Суду України № 1-р/2017 від 23.11.2017 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-17#Text> (дата звернення: 17.06.2021).
297. Рожнова В. В. Недопустимість доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 301-306.
298. Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство : пособие к лекциям орд. проф. Императ. Санкт-Петербург. ун-та Н. Н. Розина. 2-е изд., измен. и доп. Санкт-Петербург : изд. юрид. книж. склада «Право», 1914.
299. Россинский С. Б. Судебные действия как средства познания обстоятельств уголовного дела. *Мудрый юрист*. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/72727-sudebnye-dejstviya-sredstva-poznaniya-obstoyatelstv-ugolovnogo-dela> (дата звернення: 15.03.2015).
300. Сакал В. М. Місце та роль прокурора – процесуального керівника в організації досудового розслідування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 41-51.
301. Салтевський М. В. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. вищих закладів освіти : у 2 ч. Харків : Основа, 1999. Ч. 2 : Методика і тактика. 2001. 528 с.
302. Самородов В. Н. Методологические основания современной юридической науки: постановка проблемы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-osnovaniya->

- sovremennoy-yuridicheskoy-nauki-postanovka-problemy (дата звернення: 15.01.2015).
303. Селіванов А. О. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи. *Право України*. 2002. № 8. С. 32-34.
304. Семчик В., Поливодский А. В споре рождается экспертиза. *Юридическая практика*. № 41 (720). 2011, 11 октября. С. 21.
305. Системний аналіз сталого розвитку : навч. посібник / В. П. Бех та ін. ; за заг. ред. В. П. Беха, М. В. Туленкова. Київ : МП «Леся», 2015. 512 с.
306. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua/s/sytuacija> (дата звернення: 18.06.2023).
307. Соловей Г. В. Теоретичні аспекти принципу змагальності в кримінальному процесі. *Форум права*. 2012. № 1. С. 883-887. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12cgvvvp.pdf> (дата звернення: 18.06.2023).
308. Специализированный курс криминалистики : учебник / В. П. Бахин и др. ; отв. ред. М. В. Салтевский. Київ : НИИРИО КВШ МВД СССР, 1987. 384 с.
309. Спиркин А. Г. Философия : учебник; 2-е изд. 2006. URL:https://chairflogicphiloscult.files.wordpress.com/2013/02/d184d0b8d0bbd0bed181d0bed184d0b8d18f_d181d0bfd0b8d180d0bad0b8d0bd-d0b0-d0b3_d183d187d0b5d0b1d0bdd0b8d0ba_2006-2-d0b5-d0b8d0b7d0b4-736d181.pdf (дата звернення: 21.03.2014).
310. Справа «Ваннер проти Німеччини» (прес-реліз). *Практика ЄСПЛ. Український аспект*. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-vanner-proti-nimechchini-pres-reliz/> (дата звернення: 07.02.2022).
311. Справочное руководство по уголовному процессу (Вена: ОБСЕ, декабрь 2007). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/6/29044.pdf> (дата звернення: 21.06.2021).
312. Стахівський С. М. Показання свідка як джерело доказів у кримінальному процесі : навч. посібник. Київ : Ордан, 2001. 96 с.
313. Степанюк Р. Л. Деякі перспективні напрями розвитку криміналістики в Україні. *Форум права* : електрон. наук. фахове

- вид. 2017. № 5. С. 389–394. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2017_5_61.pdf (дата звернення: 21.06.2021).
314. Степанюк Р. Л. Джерела та принципи формування окремих методик розслідування злочинів, учинених в бюджетній сфері України. *Вісник Академії митної служби України. Серія: «Право»*. 2014. № 1 (12). С. 138-145.
315. Степанюк Р. Л. Принципи формування окремої криміналістичної методики. *Право і безпека*. 2016. № 4 (63). С. 85–90.
316. Степанюк Р. Л. Проблеми методико-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, пов'язаних із домашнім насильством. *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний виміри*. Вінниця, 2023. С. 215-217.
317. Степанюк Р. Л. Проблеми розвитку криміналістичної методики в умовах реформування кримінальної юстиції. *Вісник кримінальної асоціації України*. 2016. № 1 (12). С. 236-245.
318. Степанюк Р. Л. Проблеми формування окремих криміналістичних методик для судового провадження. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Том XIX*. Одеса, 2017. С. 336-343.
319. Степанюк Р. Л., Лапта С. П. Шляхи розвитку уявлень про природу та зміст криміналістичної науки в Україні. *Актуальні проблеми криміналістики та судової експертології* : матер. міжвідом. наук.-практ. конф., м. Київ, 22.11.2018 р. Київ, 2018. С. 381–383.
320. Степин В. Типология научной рациональности и синергетика. *Філософія освіти*. 2017. № 1 (20). С. 6-29.
321. Стойко Н. Г. Достижение истины в современном следственном и состязательном уголовном процессе. *Библиотека криминалиста. Научный журнал*. 2012. № 4. С. 264-273.
322. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: в 2 т. Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. 1968. URL: http://kalinovsky-k.narod.ru/b/strogovich/Strogovich_1.pdf (дата звернення: 17.01.2023).
323. Строгович М. С. Участие прокурора в судебном следствии. *Социалистическая законность*. 1938. № 8. С. 46-55.

324. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / В. С. Бігун та ін. ; за ред. І. Б. Усенка. Київ : Наукова думка, 2014. 501 с.
325. Танасевич В. Г. О предмете советской криминалистики (в порядке обсуждения). *Вопросы борьбы с преступностью*. 1976. № 24. С. 108-130.
326. Таран О. В. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці : автореф. дис. ... д-ра юрид наук : 12.00.09. Київ, 2013. 34 с.
327. Тарасенко Ф. П. Прикладной системный анализ. URL: https://portal.tpu.ru/departments/kafedra/ates/files/Tab/tarasenko_Kniga.pdf (дата звернення: 17.01.2013).
328. Теория и практика планирования расследования преступлений : учебное пособие / В. В. Бирюков и др. Луганск : РИО ЛАВД, 2002. 72 с.
329. Тертишник В. М. Істина «поза розумним сумнівом»: проблеми та колізії доказового права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. Т. 1. С. 116-120.
330. Тертышник В. М. Проблемы теории и практики доказывания на досудебных стадиях современного уголовного процесса : монография. Сумы, 1995. 196 с.
331. Тимчишин А. М. Судова експертиза як процесуальна форма використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Південно-український правовий часопис*. 2023. № 1. С. 228-235. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2023.1.40>
332. Тихиня В. Г. Теоретические проблемы применения данных криминалистики в гражданском судопроизводстве. Мн.: Вышэйш. шк., 1983. 159 с.
333. Тіщенко В. В. Криміналістичні технології в теорії і практиці розслідування. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2008. Вип. 44. С. 18–24.
334. Тіщенко В. В., Барцицька А. А. Криміналістичні технології: поняття та напрями використання. *Криминалістика и судебная экспертиза*. 2014. Вип. 59. С. 27–34.

335. Трубникова Т. В. Право обвиняемого на справедливое судебное разбирательство: необходимость формирования новых подходов к «старым» проблемам российской уголовно-процессуальной науки. *Уголовная юстиция*. 2013. № 2(2). С. 50-59.
336. Тютюнник В. В. Інститут допустимості доказів як гарантія ухвалення законного та обґрунтованого вироку суду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2015. 220 с.
337. Тютюнник В. В. Очевидна недопустимість доказу як критерій здійснення окремої судової процедури визнання доказу недопустимим під час кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Вип. 28. Т. 3. 2014. С. 137-140.
338. Уголовно-процессуальный кодекс : принят 12.02.2003. *RT I 2003, 27, 166*. URL: <https://www.juristaitab.ee/ru/zakonodatelstvo/ugolovno-processualnyy-kodeks> (дата звернення 30.03.2023).
339. Удовенко Ж. В. Криміналістичне забезпечення процесу доказування на досудовому слідстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 205 с.
340. Ухвала Вищого антикорупційного судувід 03.06.2020 р. у справі № 760/16937/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://od.reyestr.court.gov.ua/files/44/ede9e62643bfce9ee81788d7ee a01cc6.rtf> (дата звернення: 17.06.2021).
341. Федоров Г. В. Тенденции развития криминалистической методики. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tendentsii-razvitiya-kriminalisticheskoi-metodiki> (дата звернення: 17.06.2013).
342. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 1 : изд. 3-е, перераб. и доп. СПб. : Сенатская типография. 1902.
343. Ходорковський і Лебедев проти Росії. Рішення від 25.07.2013 р. : Інформаційний бюлетень з практики Суду № 165, липень 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#> (дата звернення 07.05.2022).
344. Цыпкин А. Л. Судебное следствие и криминалистика. *Социалистическая Законность*. 1938. № 12. С. 43-46.
345. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ у-нт внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. 560 с.

346. Чепа М.-Л. А. Про предмет і об'єкт судової психологічної експертизи. *Актуальні проблеми навчання і виховання людей з особливими потребами*: зб. наук. праць. 2007. № 3 (5). С. 290-299.
347. Чернецька В. Види судових допитів у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 284-288.
348. Чорноус Ю.М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів: монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 492 с.
349. Чучукало О. Вплив зпагальності і диспозитивності на криміналістичне забезпечення судового слідства. *Право України*. 2003. № 5. С. 71-75.
350. Шаповал О. В. Криміналістичне забезпечення розслідування економічних злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 20 с.
351. Шаров Д. В. Истина в уголовном судопроизводстве: современные воззрения. *Истина в юрисдикционных производствах* : материалы круглого стола. С. 120-123. URL: https://www.iaaj.net/sites/default/files/bull_MASP_9.pdf (дата звернення 15.01.2016).
352. Шевчук В. М. Проблеми формування та удосконалення окремих криміналістичних методик. Proceedings of the 5 th International Scientific and Practical Conference «Challenges in Science of Nowadays» (July 16-18, 2020). Washington, USA: EnDeavours Publisher, 2020. P. 119-127.
353. Шевчук В. М. Сучасні наукові концепції формування типової структури окремої криміналістичної методики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 359-365. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/85>
354. Шепитько В. Ю. Изменчивость криминалистики в XXI веке и ее задачи в современных условиях. *Криміналістика XXI століття* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 25–26 листопада 2010 р. Харків, 2010. С. 55–59.
355. Шепитько В. Ю. Криминалистика в системе юридических наук и ее роль в глобальном мире. *Криміналістика та судова експертиза: наука, навчання, практика* : зб. наук.пр. X (позачерг.)

- міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х ч. Харків : Нац. юрид. ун-т України ім. Ярослава Мудрого, 2014. Ч. 1. С. 142–153.
356. Шепитько В. Ю. Модель расследования преступлений и среднего криминалистической тактики. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»* : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін та ін. ; відпов. за вип. В. М. Дрьомін ; МОН України, НУ ОЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2012. Т. 11. С. 447-455.
357. Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики : монография. Харьков : Гриф, 2002. 349 с.
358. Шепитько В. Ю. Криминалістика : курс лекцій ; 3. изд. Харків : Одиссей, 2006. 367 с.
359. Шепітько І. І. Судовий розгляд (судове слідство) в системі судового провадження у першій інстанції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2018. 269 с.
360. Шибіко В. П. «Мала реформа» судового розгляду кримінальної справи: рух від істини до змагальності? *Судова реформа в Україні* : мат. наук.-практ. конф. Харків, 2002. С. 99-102.
361. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учебно-практическое пособие. Харьков : Эспада, 2005. 544 с.
362. Щербаковский М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія / М. Г. Щербаковский. Харків : В деле, 2015. 560 с.
363. Щербаковский М. Г. Види та сутність судово-експертних ситуацій. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2015. № 3. С. 178-186.
364. Щербаковский М. Г. Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. 40 с.
365. Щербаковский М. Г. Фахівець з питань права: експерт чи консультант? *Актуальні проблеми криміналістики та судової експертології* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 листоп. 2018 р.) / Нац. акад. внутр. справ ; [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ, 2018. С. 479-482.

366. Щербаковський М. Г. К вопросу о тактике проведения судебных экспертиз. *Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии* : материалы междунар. Науч.-практ. Конф. (Симферополь-Алушта, 20-21 сентября 2007 г.). Симферополь : Дияйпи, 2007. С. 118-123.
367. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія. Харків, 2010. 319 с.
368. Экман П. Психология лжи. Обмани меня, если сможешь. URL: http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_163/N_56.pdf (дата звернення: 21.09.2022).
369. Эксархопуло А. А. Постановка научной проблемы как начало формирования криминалистической теории. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/postanovka-nauchnoy-problemy-kak-nachalo-formirovaniya-kriminalisticheskoy-teorii> (дата звернення 17.01.2015).
370. Экспертизы в судебной практике : учебник / В. И. Гончаренко, В. Е. Бергер, Т. В. Варфоломеева и др. Киев. : Вища школа, 1987. 200 с.
371. Юридическая конфликтология / Бойков О. В., Варламова Н. Н., Дмитриев А. В. и др.; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. 1995. URL: <http://www.kursach.com/biblio/0009001/101.htm> (дата звернення 17.01.2013).
372. Юхно О. О. Криміналістичне забезпечення діяльності установ судових експертиз та органів досудового розслідування і дізнання у протидії злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2021. Вип. 23. С. 61–74. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2021.04>.
373. Якимов И. Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. М. : Изд-во НКВД РСФСР, 1925. 430 с.
374. Якимович Ю. К. Установление объективной истины как средство достижения цели и решения задач уголовного судопроизводства. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2013. № 4. С. 136-143.
375. Яновська О. Г. Роль суду в змагальному кримінальному судочинстві. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 87-91.

376. Яновська О. Г. Загальна характеристика змістовних елементів принципу змагальності в кримінальному судочинстві. *Судова апеляція: науковий журнал*. 2010. № 3. С. 46-52.
377. Ясинок М. М. Судові дебати: право, психологія, риторика : монографія. Київ : Алерта, 2014. 171 с.
378. 2021 Louisiana Laws :: Code of Evidence. (n.d.). Justia Law. <https://law.justia.com/codes/louisiana/2021/code-of-evidence/>
379. ABA, *Standards for Criminal Justice Special Functions of the Trial Judge* (3d. ed. 2000). https://www.americanbar.org/content/dam/aba/publications/criminal_justice_standards/trial_judge.pdf
380. Allen, R. (2013). The conceptual challenge of expert evidence. *El desafío Conceptual de la prueba pericial*, 14(23), 41–65. <http://www.scielo.org.co/pdf/difil/v14n23/v14n23a03.pdf>
381. Banscheraus, J., & Kube, E. (1977). *Polizeiliche Vernehmung : Formen, Verhalten, Protokollierung : eine empirische Untersuchung aus kommunikationswissenschaftlicher Sicht* (p. 318). Verlagsanstalt Deutsche Polizei GmbH. <https://docplayer.org/20053795-Polizeiliche-vernehmung-formen-verhalten-protokollierung.html>
382. Berti, D., & Tarabout, G. (2017). Questioning the Truth. *Ideals of Justice and Trial Techniques in India*. In *Truth, Intentionality and Evidence. Anthropological Approaches to Crime* (pp. 10–27). https://www.researchgate.net/publication/320371507_Questioning_the_Truth_Ideals_of_Justice_and_Trial_Techniques_in_India
383. Booksh, R. (1975). Article VI of the Federal Rules of Evidence: Witnesses. *Louisiana Law Review*, 36(1). <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol36/iss1/10>
384. Bradley, C., & Hoffmann, J. (1996). Public Perception, Justice, and the “Search for Truth” in Criminal Cases. 69 *Southern California Law Review* 1267 (1996). <http://www.repository.law.indiana.edu/facpub/507>
385. Brown, D. K. (2017). Discovery [Review of *Discovery*]. In E. Luna (Ed.), *Reforming Criminal Justice: Pretrial and Trial Processes* (pp. 147–169). AZ: Arizona State University. https://law.asu.edu/sites/default/files/pdf/academy_for_justice/Reforming-Criminal-Justice_Vol_4.pdf

386. Capra, D. J. (1998). *Advisory Committee Notes to the Federal Rules of Evidence that May Require Clarification*. Federal Judicial Center. <https://www.uscourts.gov/sites/default/files/capra.pdf>
387. CASE OF ADAMČO v. SLOVAKIA, (EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS Juny 1, 2023). <https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:%22notice%22,%22itemid%22:%22001-224992%22}}>
388. CASE OF JALLOH v. GERMANY, (EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS July 11, 2006). https://www.hr-dp.org/files/2013/09/08/CASE_OF_JALLOH_v._GERMANY_.pdf
389. Chapple, R. (2015). Cross-examination in the crown court. GRAYA NEWS. <https://www.graysinn.org.uk/sites/default/files/documents/members/Cross%20Examination.pdf>
390. *Code de procédure pénale*. (n.d.). Retrieved June 15, 2023, from <https://codes.droit.org/PDF/Code%20de%20proc%C3%A9dure%20p%C3%A9nale.pdf>
391. *Courtroom Technology: Evidence Presentation | District of Utah | United States Bankruptcy Court*. (n.d.). Wwww.utb.uscourts.gov. Retrieved February 5, 2023, from <https://www.utb.uscourts.gov/courtroom-technology-evidence-presentation>
392. Cunliffe, E. (2021). *The relevance of evidence a Canadian perspective*. Justice Studies Center of the Americas (JSCA). <https://biblioteca.cejamericas.org/bitstream/handle/2015/5690/Perspectiva%20Canadiense%20%28ingle%CC%81s%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
393. De Luca, S., Navarro, F., & Cameriere, R. (2013). La prueba pericial y su valoración en el ámbito judicial español. *Revista Electrónica de Ciencia Penal Y Criminología*, 19:1–19:14. <http://criminnet.ugr.es/recpc/15/recpc15-19.pdf>
394. Developments in the Law: Confronting the New Challenges of Scientific Evidence. (1995). *Harvard Law Review*, 108(7), 1481-1605. <https://doi.org/10.2307/1341808>
395. Dobrzańska, S. (2019). Zasada prawdy materialnej a prawo do prywatności w polskim procesie karnym. *Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa I Administracji UAM*, 9, 25–37. https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-1f23e3ba-c001-45a6-916f-08218953aecc/c/02_DOBRZANSKA.pdf

396. *DOMESTIC VIOLENCE AND PROTECTIVE ORDER BENCH BOOK*. (2016). <https://www.acesdv.org/wp-content/uploads/2014/06/2016-Benchbook.pdf>
397. Findley, K. A. (2011). Adversarial Inquisitions: Rethinking the Search for the Truth. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1904588>
398. Forensic Science in Criminal Courts: Ensuring Scientific Validity of Feature-Comparison Methods. Executive Office of the President President's Council of Advisors on Science and Technology. (2016). https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ostp/PCAST/pcast_forensic_science_report_final.pdf
399. Franjić, S. (2018). Legal aspects of Forensics. *Forensic Science Today*, 4(1), 9-17. <http://dx.doi.org/10.17352/fst.000011>
400. Frankel, M. (1975). THE SEARCH FOR TRUTH: AN UMPIREAL VIEW. *University of Pennsy lvania Law Review*, 5 (123), 1031-1059.
401. Garrett, B. L. (2017). Actual Innocence and Wrongful Convictions. In *Reforming Criminal Justice Volume 3: Pretrial and Trial Processes* (pp. 193–210). Arizona State University. https://law.asu.edu/sites/default/files/pdf/academy_for_justice/Reforming-Criminal-Justice_Vol_3.pdf
402. Grimm, P.W. (2018). Challenges Facing Judges Regarding Expert Evidence in Criminal Cases. *Fordham Law Review*, 86(4), 1601-1615. <https://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol86/iss4/5/>
403. Haas, H., & ILL, Ch. (2013). Gesprächsführungstechniken in der Einvernahme. *Forum poenale. Sonderheft*, 3-27. <https://doi.org/10.5167/uzh-90873>
404. Hadley-Piggin, J. (2016). *Expert evidence: the roles and responsibilities of the expert witness*. Keystone Law. <https://www.keystonelaw.com/keynotes/expert-evidence-the-roles-and-responsibilities-of-the-expert-witness>
405. Hágér, T. (2015). Az igazság keresése a büntetőperben. In *Az ítélőmesterség dilemmái. Tanulmányok Dr. Remes Zoltán bíró emlékére* (pp. 141–158). Debrecen: Printart-Press Kft. https://debreceniutelotabla.birosag.hu/sites/default/files/field_attachment/rzemlekkotetbeliv.pdf

406. Heldmyer, M. (2018). *The Art of Law Enforcement Testimony: Fine Tuning Your Skills as a Witness*. Glynco, GA: Federal law Enforcement Training Center. https://www.fletc.gov/sites/default/files/the_art_of_testimony_4.20.18.pdf
407. Henning, P. (2014). Lawyers, Truth, and Honesty in Representing Clients. *Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy*, 20(1), 209-278. <https://scholarship.law.nd.edu/ndjlepp/vol20/iss1/8/>
408. *How Using Tech in the Courtroom Can Impact Case Outcomes*. (2020, November 17). Law Technology Today. <https://www.lawtechnologytoday.org/2020/11/how-using-tech-in-the-courtroom-can-impact-case-outcomes/>
409. *Information Legal Obligations FSR-I-400 Issue 2*. (2013). https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/269812/LegalObligationsIssue2.pdf
410. Karczmarska, D. (2016). The principle of objective truth after amendment against the backdrop of other principles in criminal proceedings. *Studia Iuridica Lublinensia*, 25(1), 223-238. <https://doi.org/10.17951/sil.2016.25.1.223>
411. Kenneth, J. F. (2019, January 22). *Use and misuse of expert evidence*. [Www.ibanet.org. https://www.ibanet.org/article/e66ea8e9-5bb5-483b-8443-33d81e2049e2](https://www.ibanet.org/article/e66ea8e9-5bb5-483b-8443-33d81e2049e2)
412. King, J., & Berkovitz, J. (n.d.). *Impeaching a Witness's Credibility Through Prior Inconsistent Statements*. Retrieved April 1, 2023, from <https://www.shibleyrighton.com/ModuleFile/chapter+50A.PDF?id=386>
413. Koehler, J. J. (2019, November 21). *How Trial Judges Should Think About Forensic Science Evidence | Judicature*. [Judicature.duke.edu. https://judicature.duke.edu/articles/how-trial-judges-should-think-about-forensic-science-evidence/](https://judicature.duke.edu/articles/how-trial-judges-should-think-about-forensic-science-evidence/)
414. Kuchler, D. D., & O'Toole, L. C. (2008). How Technological Advances in the Courtroom Are Changing the Way We Litigate. *FDCC Quarterly*, 58(2), 205–217. <https://2zqe7a.p3cdn1.secureserver.net/wp-content/uploads/2021/01/2008-technological-advances-in-the-courtroom.pdf>
415. Kulesza, C., & Starzyński, P. (2017). *Postępowanie karne* (p. 506). Wydawnictwo C.H. Beck.

416. *Leading Questions and Child Witnesses*. (n.d.). Retrieved May 26, 2022, from <https://ndaa.org/wp-content/uploads/Leading-Questions-and-Child-Witnesses6-2011.pdf>
417. Lvovsky, A. (2021). Rethinking Police Expertise [Review of *Rethinking Police Expertise*]. *Yale Law Journal*, 131(2), 370–781. <https://www.yalelawjournal.org/issue/issue/volume-131-issue-2-november-2021>
418. Mahlaw, S. (2017). Hostile witnesses and evidentiary value of their testimony under the law of evidence. *ILI Law Review*, II(winter issue). <https://ili.ac.in/pdf/shabnam.pdf>
419. Markman, S. (1989). Foreword - The “Truth in Criminal Justice” Series. *University of Michigan Journal of Law Reform*, 22(3), 425–436. <https://repository.law.umich.edu/mjlr/vol22/iss3/4>
420. Markman, S. J. (1989). Search for Truth in Criminal Justice. *Rutgers Law Review*, 41(3), 871–881.
421. Martorelli, J. (2017). La Prueba Pericial. Consideraciones sobre la prueba pericial y su valoración en la decisión judicial. *Revista Derechos En Acción*, 4, 130-139. <https://doi.org/10.24215/25251678e051>
422. Mazzara, J.J. (2013, March). Leading Questions on Direct and Cross-Examination. *Michigan Bar Journal*, 92 (3), p. 39. <https://www.michbar.org/file/journal/pdf/pdf4article2179.pdf>
423. Moujahid, H. (2013). Le juge pénal : vers une évolution de son rôle dans la société contemporaine. <https://doi.org/10.12816/0001009>
424. Müller, K. (2012). *Polizeibeamte als Zeugen im Strafverfahren - vom Ermittler zum personellen Beweismittel. Vom Ermittler zum Beweismittel*, BOORBERG.
425. National Research Council (U.S.). Committee On Identifying The Needs of The Forensic Science Community, National Research Council (U.S.). Committee On Science, Technology, And Law, & National Research Council (U.S.). Committee On Applied And Theoretical Statistics. (2009). *Strengthening forensic science in the United States : a path forward*. National Academies Press. <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/grants/228091.pdf>
426. Nogel, M. (2018). *Az igazságügyi szakértői vélemények hitelt érdemlősége a büntetőeljáráásban* [PhD értekezés]. <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/18019>

427. Noorloos, M. (2021). A Critical Reflection on the Right to the Truth about Gross Human Rights Violations. *Human Rights Law Review*, 4(21), 874–898. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngab018>
428. northwest2022. (2019, February 11). *How Technology Is Revolutionising the Courtroom*. Northwest Career College. <https://www.northwestcareercollege.edu/blog/how-technology-is-revolutionising-the-courtroom/>
429. *NYS Court of Claims Evidence Presentation System* | NYCOURTS.GOV. (n.d.). Ww2.Nycourts.gov. Retrieved February 7, 2023, from <https://ww2.nycourts.gov/Courts/nyscourtofclaims/overview-technology.shtml>
430. Orford, A., Hobbs, C., Loginsky, P., & Martin, D. (2017). *Prosecutors' Domestic Violence Handbook*. Prepared by the Washington Association of Prosecuting Attorneys and the King County Prosecuting Attorney's Domestic Violence Unit. <https://waprosecutors.org/wp-content/uploads/2019/04/FINAL-DV-MANUAL.pdf>
431. Patenaude, P. (1997). De l'expertise judiciaire dans le cadre du procès criminel et de la recherche de la vérité : quelques réflexions. *Revue de Droit. Université de Sherbrooke*, 27(1), 1–47. <https://doi.org/10.17118/11143/12850>
432. Raphael, M. J. (2016, July). *Three thoughts on direct examination*. *Www.advocatemagazine.com*. <https://www.advocatemagazine.com/article/2016-july/three-thoughts-on-direct-examination>
433. Roberts, P. (2015). Paradigms of forensic science and legal process: A critical diagnosis. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 370(1674), 20140256. <https://doi.org/10.1098/rstb.2014.0256>
434. Rule 611 - Mode and Order of Interrogation and Presentation, Alaska Comm. R. Evid. 611 | Casetext Search + Citator. (n.d.). Casetext.com. Retrieved February 3, 2023, from <https://casetext.com/rule/alaska-court-rules/alaska-commentary-to-the-rules-of-evidence/article-vi-witnesses/rule-611-mode-and-order-of-interrogation-and-presentation>
435. Sarrás, S. C. (2002). *Manual del nuevo procedimiento penal* (2nd ed., p. 275). LexisNexis. <https://www.scribd.com/document/161447937/SABAS-CHAHUAN-SARRAS-Manual-Del-Nuevo-Procedimiento-Penal>

436. Saylor IV, F. D., & Small, D. I. (2017). Basic points to consider in redirect examination [Review of *Basic points to consider in redirect examination*]. *Massachusetts Lawyers Weekly*. <https://www.hklaw.com/files/Uploads/Documents/Articles/RedirectExamination.pdf>
437. Sheppard, K., Fieldhouse, S. J., & Cassella, J. P. (2020). Experiences of evidence presentation in court: an insight into the practice of crime scene examiners in England, Wales and Australia. *Egyptian Journal of Forensic Sciences*, 10(1). <https://doi.org/10.1186/s41935-020-00184-5>
438. Simon, B. (2016). Az igazságügyi szakértés egyes kérdései a büntetőeljárásban, különös tekintettel az informatikai szakterületre. *Belügyi Szemle*, 64(7-8), 87–105. <https://doi.org/10.38146/bsz.2016.7-8.9>
439. Singh, A. (n.d.). *Admissibility And Relevancy of Expert Evidence*. Legalserviceindia.com. Retrieved February 8, 2023, from <https://www.legalserviceindia.com/legal/article-1205-admissibility-and-relevancy-of-expert-evidence.html>
440. Spigelman, J. (2011). Truth and the law. *Bar News: The Journal of the NSW Bar Association*, (Winter 2011), 99–113. <https://search.informit.org/doi/10.3316/agispt.20113945>
441. Starnes, E. (2019, January 4). *Tips for Effective Law Enforcement Courtroom Testimony*. Lexipol. <https://www.lexipol.com/resources/blog/overcoming-terror-of-law-enforcement-courtroom-testimony/>
442. Strafprozeßordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), die zuletzt durch Artikel 2 des Gesetzes vom 25. März 2022 (BGBl. I S. 571). <https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/StPO.pdf>
443. Tanford, J. A. (2009). *The Trial Process: Law, Tactics and Ethics*. New Providence, NJ: LexisNexis, 22. Retrieved May 26, 2022, from <https://law.indiana.edu/instruction/tanford/web/reference/06direct.pdf>
444. Tanner, H. (2018). *The Investigating Officer's Direct Exam: Strategic and Tactical Considerations to Take Advantage of the IO's Expertise*. https://evawintl.org/wp-content/uploads/2018-01_TB-Direct-Examination.pdf
445. Turner, J. (2016). Limits on the search for truth in criminal procedure: a comparative view. In: Thaman, S.; Rjss, J. (eds). *Comparative*

- Criminal Procedure* (pp. 35-74). Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781781007198.00008>
446. Turner, J. I. (2017). Plea Bargaining. In *Reforming Criminal Justice. Vol. 3: Pretrial and Trial Processes* (pp. 73–99). AZ: Arizona State University. https://law.asu.edu/sites/default/files/pdf/academy_for_justice/Reforming-Criminal-Justice_Vol_3.pdf
447. United States Code. Title 28–Appendix. Federal Rules of Evidence (Enacted by Public Law No. 93-595, January 2, 1975; as amended to January 13, 2021). Retrieved from <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2020-title28/pdf/USCODE-2020-title28-app.pdf>
448. *Ustawaz dnia 6 czerwca 1997 r. - Kodeks postępowania karnego*. (n.d.). Isap.sejm.gov.pl. Retrieved February 6, 2023, from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19970890555>
449. Uviller, H. (1975). Advocate, the Truth, and Judicial Hackles: A Reaction to Judge Frankel's Idea. *University of Pennsylvania Law Review*, 123(5), 1067-1082. https://scholarship.law.upenn.edu/penn_law_review/vol123/iss5/10
450. Ved Parkash Kharbanda vs Vimal Bindal, (The High Court of Delhi March 8, 2013). <https://indiankanoon.org/doc/13065451/>
451. Verges, M. E. (2000). *Les principes directeurs du proces judiciaire: Etude d'une catégorie juridique* [These pour le Doctorat en Droit]. <https://biblioteca.cejamerica.org/bitstream/handle/2015/954/Lesprincipesdirecteursduprocesjudiciaire.pdf>
452. wallach, e. robert (bob), & McCormack, B. J. (2016). Direct and Cross-Examination. *California Litigation*, 29(3), 33–39. <https://www.callahan-law.com/wp-content/uploads/2019/12/Direct-and-Cross-Examination.pdf>
453. Weigend, T. (2011). Should We Search for the Truth, and Who Should Do It. *North Carolina Journal of International Law*, 36(2), 389. <https://scholarship.law.unc.edu/ncilj/vol36/iss2/6>
454. Wendler, A. (2019). *Vernehmungstechnik und Vernehmungstaktik im Verkehrsstraf- und Ordnungswidrigkeitenverfahren*. 11. ACE-Verkehrsrechtstag. https://images.ace.de/dokumente/autoclub/Booklet_Wendler.pdf
455. White, P. (2015). Examination, Cross-Examination, and Redirect Examination. In https://www.sog.unc.edu/sites/www.sog.unc.edu/files/course_materials/NC%20Exam%202015%20Materials.pdf

456. Wielec, M. (2015). Zasada prawdy w postępowaniu karnym i administracyjnym w perspektywie orzeczniczej. In *Prace studialne Warszawskiego Seminarium Aksjologii Administracji Tom 4 Nowe zjawiska w administracji publicznej* (pp. 241–262). <https://www.wit.edu.pl/uczelnia/nauka-i-badania/wydawnictwa-naukowe/prace-studialne-wsaa-tom-5>
457. Zákon o trestním řízení soudním (trestní řád), (1961). <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1961-141>
458. Zalneriute, M., & Bell, F. (2020). Technology and the Judicial Role. In *The Judge, the Judiciary and the Court: Individual, Collegial and Institutional Judicial Dynamics in Australia* (pp. 116–142). Cambridge University Press, 2021. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3492868>

**Порівняльна таблиця
пропонованих змін і доповнень до Кримінального
процесуального кодексу України**

Чинна редакція	Пропонована редакція
Стаття 22. Змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості ... 6. Суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.	Стаття 22. Змагальність сторін, свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості та офіційне з'ясування всіх обставин у справі ... 6. Суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків, у разі необхідності роз'яснює учасникам судового провадження наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій та вживає визначені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, зокрема щодо проведення процесуальних дій з метою одержання та дослідження доказів з власної ініціативи у випадках, передбачених цим Кодексом.
Стаття 34. Направлення кримінального провадження з одного суду до іншого 1. Кримінальне провадження передається на розгляд іншого суду, якщо: 1) до початку судового розгляду виявилось, що кримінальне	Стаття 34. Направлення кримінального провадження з одного суду до іншого 1. Кримінальне провадження передається на розгляд іншого суду, якщо: 1) до початку судового розгляду виявилось, що кримінальне

провадження надійшло до суду з порушенням правил підсудності;

2) після задоволення відводів (самовідводів) чи в інших випадках неможливо утворити склад суду для судового розгляду;

3) обвинувачений чи потерпілий працює або працював у суді, до підсудності якого належить здійснення кримінального провадження;

4) ліквідовано суд або з визначених законом підстав припинено роботу суду, який здійснював судові провадження.

До початку судового розгляду у виняткових випадках кримінальне провадження (крім кримінальних проваджень, що надійшли на розгляд Вищого антикорупційного суду) з метою забезпечення оперативності та ефективності кримінального провадження може бути передано на розгляд іншого суду за місцем проживання обвинуваченого, більшості потерпілих або свідків, а також у разі неможливості здійснювати відповідним судом правосуддя (зокрема, надзвичайні ситуації техногенного або природного характеру, епідемії, епізоотії, режим воєнного, надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції чи здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях).

провадження надійшло до суду з порушенням правил підсудності;

2) після задоволення відводів (самовідводів) чи в інших випадках неможливо утворити склад суду для судового розгляду;

3) обвинувачений чи потерпілий працює або працював у суді, до підсудності якого належить здійснення кримінального провадження;

4) ліквідовано суд або з визначених законом підстав припинено роботу суду, який здійснював судові провадження.

До початку судового розгляду у виняткових випадках кримінальне провадження (крім кримінальних проваджень, що надійшли на розгляд Вищого антикорупційного суду) з метою забезпечення оперативності та ефективності кримінального провадження може бути передано на розгляд іншого суду за місцем проживання обвинуваченого, більшості потерпілих або свідків, а також у разі неможливості здійснювати відповідним судом правосуддя (зокрема, надзвичайні ситуації техногенного або природного характеру, епідемії, епізоотії, режим воєнного, надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції чи здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях).

У разі якщо обвинувачений чи потерпілий є або був суддею чи працівником апарату Вищого антикорупційного суду і кримінальне провадження належить до підсудності цього суду, таке кримінальне провадження у першій інстанції здійснює апеляційний суд, юрисдикція якого поширюється на місто Київ, і в такому разі ухвалені судові рішення оскаржуються в апеляційному порядку до апеляційного суду, який визначається колегією суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду. ...	З тією самою метою до початку судового розгляду кримінальне провадження може бути передано на розгляд іншого суду для об'єднання кримінальних проваджень щодо декількох осіб, які обвинувачуються у вчиненні одного кримінального правопорушення, або щодо однієї особи, обвинуваченої у вчиненні кількох кримінальних правопорушень, провадження щодо яких здійснюються різними судами. У разі якщо обвинувачений чи потерпілий є або був суддею чи працівником апарату Вищого антикорупційного суду і кримінальне провадження належить до підсудності цього суду, таке кримінальне провадження у першій інстанції здійснює апеляційний суд, юрисдикція якого поширюється на місто Київ, і в такому разі ухвалені судові рішення оскаржуються в апеляційному порядку до апеляційного суду, який визначається колегією суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду. ...
Стаття 93. Збирання доказів ...	Стаття 93. Збирання доказів ... 3⁻¹. Суд вживає заходи, необхідні для отримання та дослідження доказів з власної ініціативи у разі неналежного здійснення учасниками

	судового провадження їхніх процесуальних прав або виконання обов'язків щодо збирання та подання до суду доказів, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом. ...
Стаття 291. Обвинувальний акт і реєстр матеріалів досудового розслідування ... 2. Обвинувальний акт має містити такі відомості: 1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; 2) анкетні відомості кожного обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство); 3) анкетні відомості кожного потерпілого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство); 3⁻¹) анкетні відомості викривача (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство); 4) прізвище, ім'я, по батькові та займана посада слідчого, прокурора; 5) виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті	Стаття 291. Обвинувальний акт і реєстр матеріалів досудового розслідування ... 2. Обвинувальний акт має містити такі відомості: 1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; 2) анкетні відомості кожного обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство); 3) анкетні відомості кожного потерпілого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство); 3⁻¹) анкетні відомості викривача (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство); 4) прізвище, ім'я, по батькові та займана посада слідчого, прокурора; 5) виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті

(частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання обвинувачення; 6) обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання; 7) розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; 7⁻¹) підстави застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, які прокурор вважає встановленими; 8) розмір витрат на залучення експерта (у разі проведення експертизи під час досудового розслідування); 8⁻¹) розмір пропонованої винагороди викривачу; 9) дату та місце його складення та затвердження. ...	(частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання обвинувачення; 5⁻¹) докази, що підтверджують обставини кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, із зазначенням того, яка обставина яким доказом підтверджується, а також докази, отримані в результаті перевірки доводів обвинуваченого на свій захист; 6) обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання; 7) розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; 7⁻¹) підстави застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, які прокурор вважає встановленими; 8) розмір витрат на залучення експерта (у разі проведення експертизи під час досудового розслідування); 8⁻¹) розмір пропонованої винагороди викривачу; 9) дату та місце його складення та затвердження. ...
Стаття 293. Надання копії обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та реєстру матеріалів досудового розслідування 1. Одночасно з переданням обвинувального акта, клопотання про застосування примусових	Стаття 293. Надання копії обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та реєстру матеріалів досудового розслідування 1. Одночасно з переданням обвинувального акта, клопотання про застосування примусових

заходів медичного або виховного характеру до суду прокурор зобов'язаний під розписку надати їх копію та копію реєстру матеріалів досудового розслідування підозрюваному (крім випадку, передбаченого частиною другою статті 297⁻¹ цього Кодексу), його захиснику, законному представнику, захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Якщо провадження здійснюється щодо юридичної особи, копії обвинувального акта та реєстру матеріалів досудового розслідування надаються також представнику такої юридичної особи.

заходів медичного або виховного характеру до суду прокурор зобов'язаний під розписку надати їх копію та копію реєстру матеріалів досудового розслідування підозрюваному (крім випадку, передбаченого частиною другою статті 297⁻¹ цього Кодексу), його захиснику, законному представнику, захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Якщо провадження здійснюється щодо юридичної особи, копії обвинувального акта та реєстру матеріалів досудового розслідування надаються також представнику такої юридичної особи.

2. Після отримання копії обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру особи, зазначені у частині першій цієї статті, мають право, а захисник зобов'язаний за три робочі дні до підготовчого судового засідання подати до суду акт захисту, а до прокуратури – його копію, що має містити:

1) обґрунтування позиції щодо обставин кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, які прокурор вважає встановленими;

2) докази, які особа бажає подати до суду, із зазначенням того, яку обставину яким доказом передбачається довести, а також перелік осіб, про виклик

	яких у судові засідання вона клопоче; 4) інші клопотання, заяви або скарги. 3. Докази, не зазначені в акті захисту, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли захисник обґрунтував відсутність у нього на момент складання акту відомостей про існування певного доказу. 4. Якщо захисник не надасть акт захисту в строк, передбачений частиною другою цієї статті, суд негайно повідомляє про це орган, який згідно із законом уповноважений притягати його до дисциплінарної відповідальності, та пропонує обвинуваченому (законному представнику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру) обрати нового захисника до встановленого судом строку, або залучає захисника за наявності обставин, передбачених частиною першою статті 49 цього Кодексу.
Стаття 314. Підготовче судові засідання 1. Після отримання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності суд не пізніше п'яти днів з дня його надходження призначає підготовче судові	Стаття 314. Підготовче судові засідання 1. Після отримання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності суд своєю ухвалою не пізніше п'яти днів з дня його надходження

засідання, в яке викликає учасників судового провадження.

...

3. У підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти такі рішення:

1) затвердити угоду або відмовити в затвердженні угоди та повернути кримінальне провадження прокурору для продовження досудового розслідування в порядку, передбаченому статтями 468-475 цього Кодексу;

2) закрити провадження у випадку встановлення підстав, передбачених пунктами 5-8, 10 частини першої або частиною другою статті 284 цього Кодексу;

3) повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам цього Кодексу;

4) направити обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення непідсудності кримінального провадження;

5) призначити судовий розгляд на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру;

6) доручити представнику персоналу органу пробації скласти досудову доповідь.

...

призначає підготовче судове засідання, в яке викликає учасників судового провадження.

...

3. У підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти такі рішення:

1) затвердити угоду або відмовити в затвердженні угоди та повернути кримінальне провадження прокурору для продовження досудового розслідування в порядку, передбаченому статтями 468-475 цього Кодексу;

2) закрити провадження у випадку встановлення підстав, передбачених пунктами 5-8, 10 частини першої або частиною другою статті 284 цього Кодексу;

3) повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам цього Кодексу;

4) направити обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до іншого суду в порядку і на підставах, передбачених статтею 34 цього Кодексу;

5) призначити судовий розгляд на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру;

6) доручити представнику персоналу органу пробації скласти досудову доповідь.

...

Стаття 323. Наслідки неприбуття обвинуваченого 1. Якщо обвинувачений, до якого не застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, не прибув за викликом у судові засідання, суд відкладає судовий розгляд, призначає дату нового засідання і вживає заходів до забезпечення його прибуття до суду. Суд також має право постановити ухвалу про привід обвинуваченого та/або ухвалу про накладення на нього грошового стягнення в порядку, передбаченому главами 11 та 12 цього Кодексу. ...	Стаття 323. Наслідки неприбуття обвинуваченого 1. Якщо обвинувачений, до якого не застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, не прибув за викликом у судові засідання, суд відкладає судовий розгляд, призначає дату нового засідання і вживає заходів до забезпечення його прибуття до суду. Суд також має право постановити ухвалу про привід обвинуваченого та/або ухвалу про накладення на нього грошового стягнення в порядку, передбаченому главами 11 та 12 цього Кодексу. Організація виконання ухвали суду про привід обвинуваченого покладається на прокурора. ...
Стаття 328. Право перебувати в залі судового засідання 1. Кількість присутніх у залі судового засідання може бути обмежена головуючим лише у разі недостатності місць у залі судового засідання. ...	Стаття 328. Право перебувати в залі судового засідання 1. Кількість присутніх у залі судового засідання може бути обмежена головуючим лише у разі недостатності місць у залі судового засідання, а також коли це може негативно вплинути на забезпечення порядку в судовому засіданні. У цих випадках за наявності технічної можливості може бути забезпечена трансляція судового засідання в інше приміщення суду. ...
Стаття 332. Проведення експертизи за ухвалою суду ...	Стаття 332. Проведення експертизи за ухвалою суду ...

2. Суд має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам незалежно від наявності клопотання, якщо: 1) суду надані кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності; 2) під час судового розгляду виникли підстави, передбачені частиною другою статті 509 цього Кодексу; 3) існують достатні підстави вважати висновок експерта (експертів) необґрунтованим чи таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає інші обґрунтовані сумніви в його правильності. ...	2. Суд має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам незалежно від наявності клопотання, якщо: 1) суду надані кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності; 2) під час судового розгляду виникли підстави, передбачені частиною другою статті 509 цього Кодексу; 3) існують достатні підстави вважати висновок експерта (експертів) необґрунтованим чи таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає інші обґрунтовані сумніви в його правильності; 4) наявні підстави, передбачені частиною 3¹ статті 93 цього Кодексу. 2¹. Експертна установа, експерт або експерти, яким доручається проведення експертизи визначається за взаємною згодою сторін, а якщо такої згоди не досягнуто, експертну установу, експерта або експертів для проведення експертизи призначає суд.
Стаття 349. Визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження ...	Стаття 349. Визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження ...

3. Суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорюються. При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють зазначені особи зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності їх позиції, а також роз'яснює їм, що у такому випадку вони будуть позбавлені права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку. ...	3. Суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорюються. При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють зазначені особи зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності їх позиції, а також роз'яснює їм, що у такому випадку вони будуть позбавлені права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку. Якщо для вирішення питання щодо обсягу доказів, які будуть досліджуватися, необхідно допитати обвинуваченого, суд вирішує його після допиту обвинуваченого. ...
	Стаття 372-1. Окрема ухвала суду 1. Суд, виявивши при розгляді справи порушення законодавства або недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, постановляє окрему ухвалу, незалежно від того, чи є вони учасниками судового процесу. 2. Суд може постановити окрему ухвалу у випадку зловживання процесуальними правами, порушення процесуальних обов'язків, неналежного виконання професійних обов'язків або іншого порушення законодавства адвокатом або прокурором.

	3. Суд постановляє окрему ухвалу щодо свідка, експерта, спеціаліста чи перекладача у разі виявлення під час розгляду справи відповідно неправдивих показань, неправдивого висновку чи неправильного перекладу, підробки доказів та направляє її прокурору чи органу досудового розслідування. 4. Окрема ухвала надсилається відповідним юридичним та фізичним особам, державним та іншим органам, посадовим особам, які за своїми повноваженнями повинні усунути виявлені судом недоліки чи порушення чи запобігти їх повторенню. Окрема ухвала щодо прокурора або адвоката надсилається органу, до повноважень якого належить притягнення до дисциплінарної відповідальності прокурора або адвоката відповідно. 5. З метою забезпечення виконання вказівок, що містяться в окремій ухвалі, суд встановлює у ній строк для надання відповіді залежно від змісту вказівок та терміну, необхідного для їх виконання. Невжиття заходів щодо окремої ухвали суду тягне відповідальність встановлену законом. 6. Окрема ухвала може бути оскаржена в порядку, передбаченому цим Кодексом особами, яких вона стосується.

Стаття 375. Ухвалення судового рішення і окрема думка судді
...

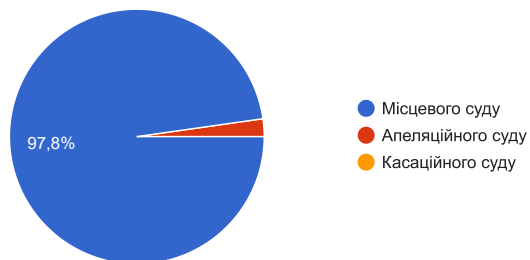
Стаття 375. Ухвалення судового рішення і окрема думка судді
...

4. Якщо під час ухвалення судового рішення суд визнає необхідним з'ясувати будь-яку обставину, яка має істотне значення для кримінального провадження, він своєю ухвалою відновлює з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірку їх доказами, після завершення яких відкриває судові дебати щодо додатково досліджених обставин і надає останнє слово обвинуваченому.

**Результати опитування суддів з питань удосконалення
науково-методичного та правового забезпечення
кримінального провадження**

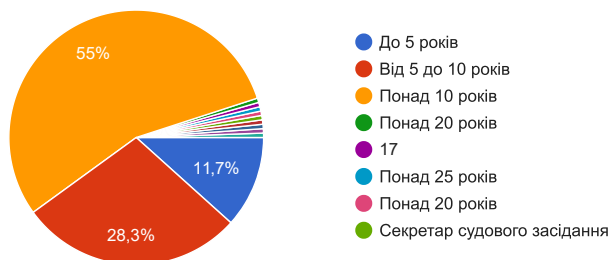
Ви є суддею

178 відповідей

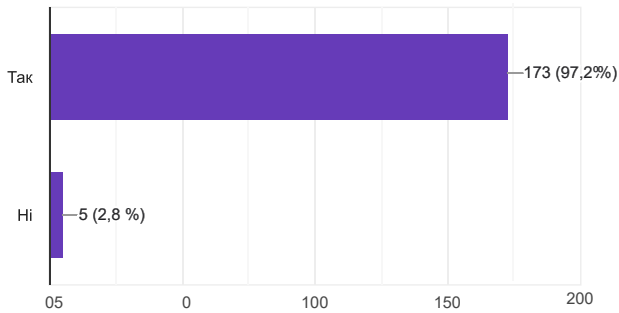
Ваш стаж роботи на посаді судді

180 відповідей

Чи потрібні судді знання криміналістики?

178 відповідей

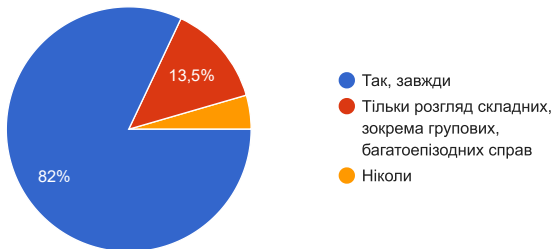
Чи вважаєте Ви якість досудового розслідування у кримінальних провадженнях, які надходять до Вашого суду, задовільною?

179 відповідей

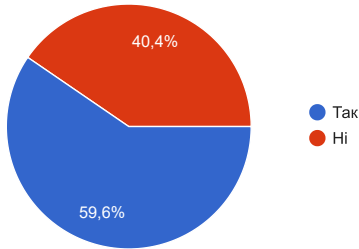
Чи плануєте Ви розгляд кримінальних справ?

178 відповідей

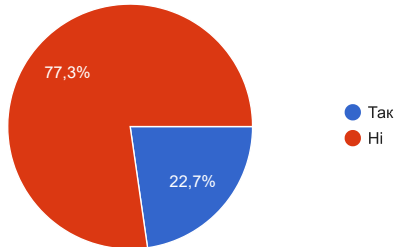
Чи повинен кримінальний суд мати можливість з власної ініціативи отримувати та досліджувати докази необхідні для перевірки версій сторін, якщо інші суб'єкти доказування не проявляють належної активності?

178 відповідей

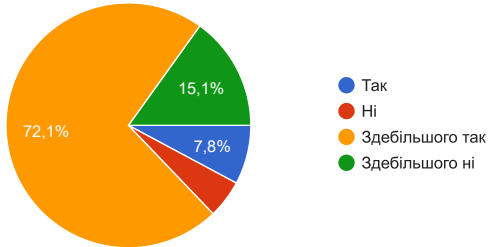
Чи доводилося Вам ухвалювати судові рішення всупереч власному переконанню, коли органом досудового слідства допущена неправильна правова кваліфікація кримінального правопорушення, яке є більш тяжким ніж те, за яким пред'явлено обвинувачення?

176 відповідей

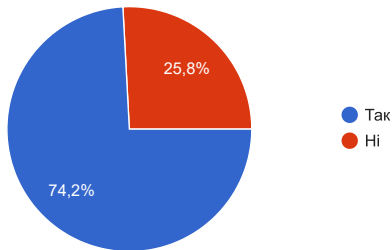
Чи забезпечують адвокати в суді належний рівень кваліфікованої допомоги обвинуваченому?

179 відповідей

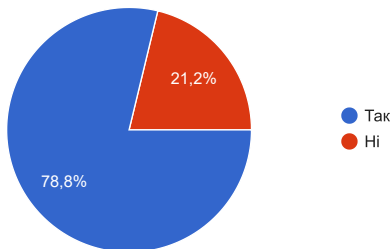
Чи повинен суд мати важелі правового впливу на ситуацію, за якої слідчим допущена неправильна кваліфікація кримінального правопорушення, що є більш тяжким ніж те, за яким пред'явлено обвинувачення?

178 відповідей

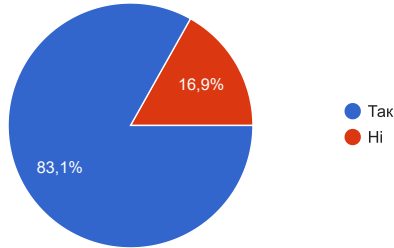
Чи підтримуєте Ви надання потерпілому права оскарження відмови слідчого, дізнавача, прокурора у задоволенні клопотання про зміну правової кваліфікації діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність?

179 відповідей

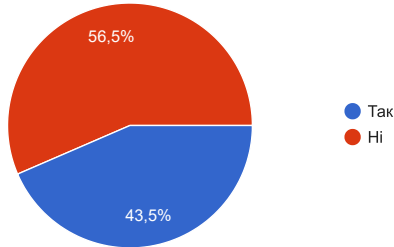
Чи вважаєте Ви корисним для належної організації судового провадження викладення в обвинувальному акті доказів, що підтверджують обставини кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими із зазначенням того, яка обставина яким доказом підтверджується, а також докази, отримані в результаті перевірки доводів обвинуваченого на свій захист?

178 відповідей

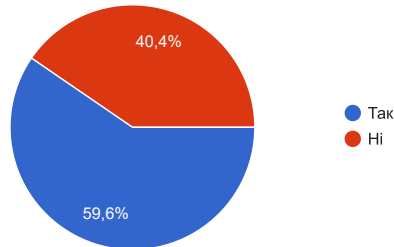
Чи доводилося Вам доводити пред'явлення особи або речей для впізнання у залі судового засідання?

177 відповідей

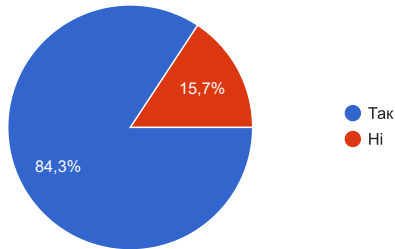
Чи вважаєте Ви допустимим допит суб'єкта досудового розслідування (слідчого, оперативного співробітника) як свідка?

178 відповідей

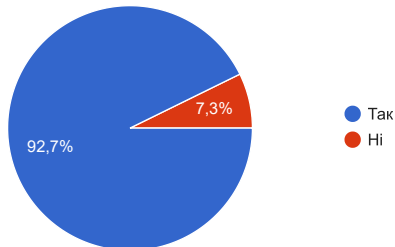
Чи вважаєте Ви корисним для належної організації судового провадження надати стороні захисту право, а на захисника-адвоката покласти обов'язок подавати до суду акт захисту, який має містити обґрунтування позиції щодо обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими та докази, які сторона захисту бажає подати до суду із зазначенням того, яку обставину яким доказом передбачається довести, а також перелік осіб про виклик яких у судові засідання клопоче захисник

178 відповідей

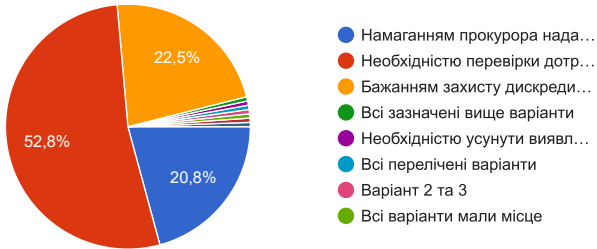
Чи згодні Ви з тим, що розкривати зміст доказу в судовому засіданні має сторона, яка його подає до судового дослідження, а не суд, який має бути звільнений від обов'язку оголошувати надані сторонами документи?

179 відповідей

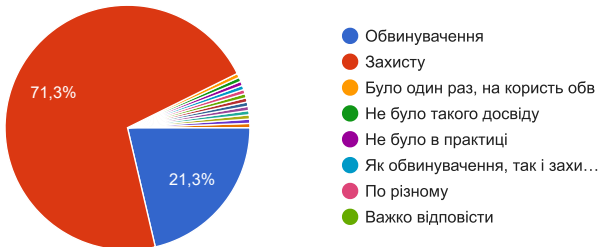
Допит слідчого, оперативного співробітника чи іншого підрозділу правоохоронного органу частіше за все обумовлений

178 відповідей

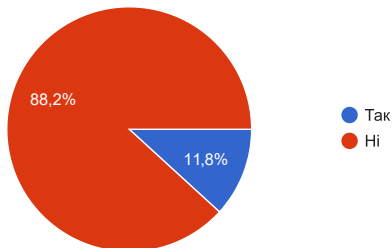
Зміна попередніх показань потерпілим, свідком відбувається переважно на користь сторони

178 відповідей

Чи доводилося Вам звертатися за консультацією вчених-правознавців з питань тлумачення норм права?

178 відповідей

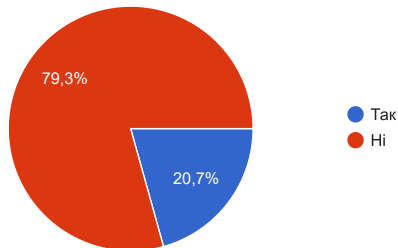
Ваші звернення за консультацією до вчених-правознавців мали офіційний характер?

70 відповідей

Чи доводилося Вам проводити огляд певного місця або речових доказів поза межами суду?

179 відповідей

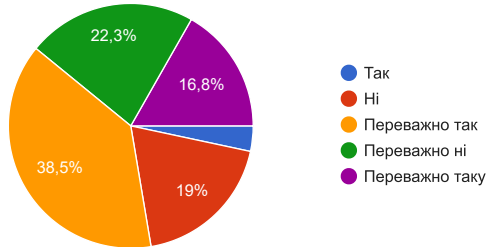
Чи вважаєте Ви доцільним запровадження судових експертиз для розв'язання питань, що вимагають спеціальних юридичних знань

176 відповідей

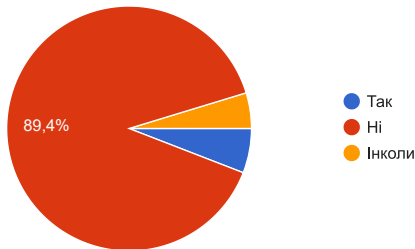
Чи належним чином прокурори здійснюють судове доказування під час розгляду Вами кримінальних справ?

179 відповідей

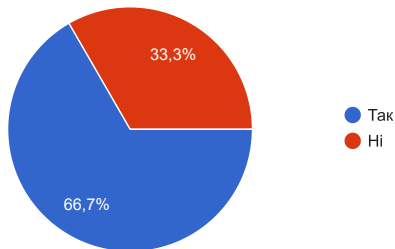
Чи погоджують з Вами керівники експертних установ при проведенні комісійних експертиз особу залученого фахівця, який не є співробітником даної установи?

170 відповідей

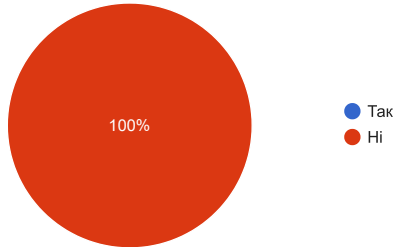
Чи доводилося Вам звертатися за порадами спеціалістів щодо виду експертизи та її можливостей, формулювання експертних завдань, підготовки об'єктів дослідження тощо?

3 відповіді

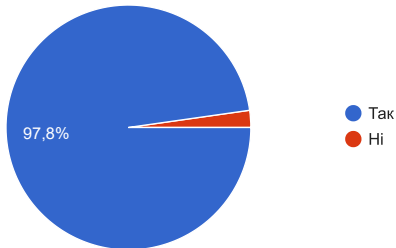
Консультації щодо виду експертизи та її можливостей, формулювання експертних завдань, підготовки об'єктів дослідження тощо мали офіційний характер?

3 відповіді

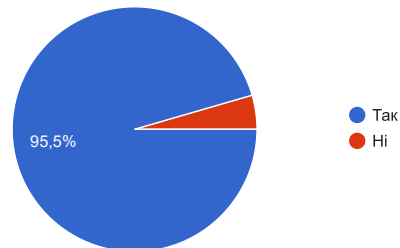
Чи вважаєте Ви доцільним покладання на державного обвинувача контроль за виконанням ухвали суду про привід обвинуваченого?

178 відповідей

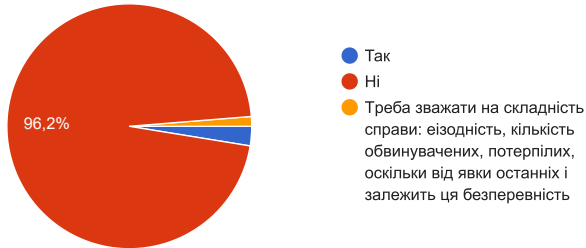
Чи постановляєте Ви ухвалу про відкриття судового провадження та призначення підготовчого судового засідання?

178 відповідей

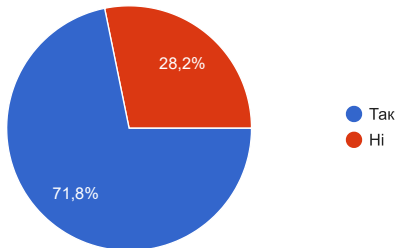
Чи підтримали б Ви правову новелу, згідно з якою порушення вимоги безперервності судового розгляду було б віднесене до безумовних підстав скасування судового рішення?

78 відповідей

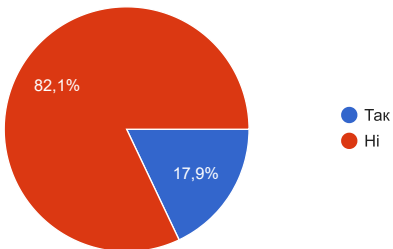
Чи стикалися Ви із ситуаціями відмови обвинуваченого виходити із камери СІЗО для конвоювання до суду або невиходу обвинуваченого, доставленого зі слідчого ізолятора, до зали судового засідання?

78 відповідей

Чи можливе в умовах сьогодення забезпечення безперервності судового розгляду?

78 відповідей

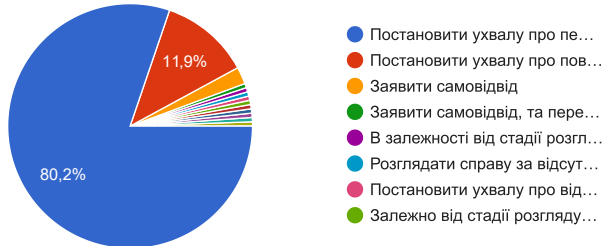
Чи вважаєте Ви доцільним запровадження заочного розгляду кримінальної справи за наявності свідомої та добровільної відмови обвинуваченого від участі в судовому засіданні?

178 відповідей

Як, на Вашу думку, має вчинити суддя, який отримав матеріали кримінального провадження щодо особи, стосовно якої іншим суддею цього суду вже здійснюється судове провадження?

177 відповідей

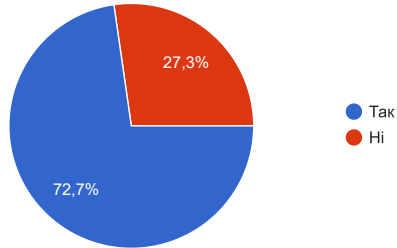
Чи користаються сторони правом на вступні промови?

78 відповідей

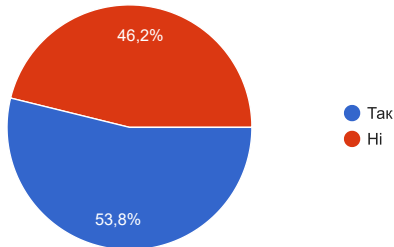
Чи стикалися Ви з небажанням органів досудового розслідування об'єднувати кримінальні провадження й окреме направлення до суду кількох обвинувальних актів щодо однієї особи?

77 відповідей

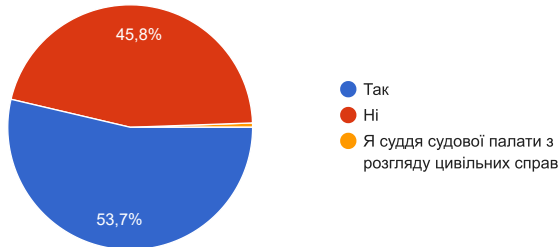
Чи стикались Ви з необґрунтованим роз'єднанням слідчим кримінального провадження щодо декількох осіб, винних у скоєнні одного й того ж правопорушення?

78 відповідей

Чи вважаєте Ви доцільним запровадження практики повернення обвинувального акту прокурору в разі безпідставного виділення матеріалів досудового розслідування або невжиття заходів щодо їх об'єднання в одне провадження?

177 відповідей

Чи вважаєте Ви доцільним запровадження практики повернення обвинувального акту прокурору в разі очевидної неправильності кримінально-правової кваліфікації неведених у ньому обставин?

178 відповідей

Чи вважаєте Ви допустимим (таким, що не порушують принципів гласності та відкритості судового провадження), коли за наявності обставин, що свідчать про ймовірність негативного впливу на хід судового розгляду, представники преси та громадські активісти (зокрема, з «групи підтримки обвинуваченого») запрошуються до приміщення суду, спеціально обладнане відеомоніторами, через які здійснюється он-лайн трансляція судового засідання, в залі якого присутні лише учасники кримінального провадження та з дозволу головуєчого інші особи (наприклад, родичі обвинуваченого та потерпілого), поведінка яких не викликає занепокоєння з погляду дотримання порядку в залі судового засідання?

74 відповіді

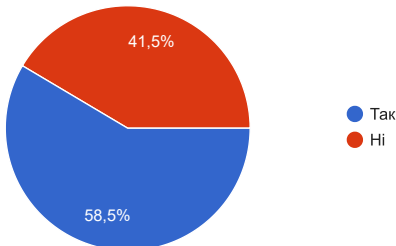
Чи потребує досудового розслідування перевірка заяви обвинуваченого про застосування щодо нього незаконних методів слідства?

178 відповідей

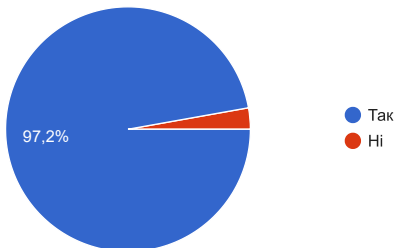
Чи доводилось Вам в умовах чинного закону, перебуваючи в нарадчій кімнаті, постановляти ухвалу про відновлення судового розгляду, якщо цього вимагали інтереси правосуддя?

176 відповідей

Чи вважаєте Ви корисним доповнення учбових програм Національної школи суддів України криміналістичною тематикою?

178 відповідей

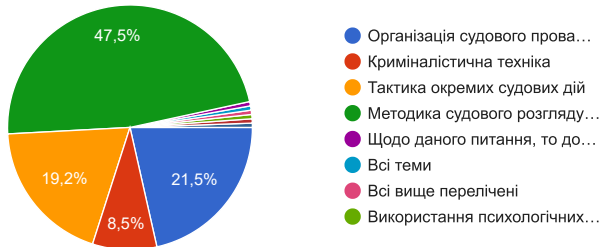
Чи вважаєте Ви доцільним запровадження норми, яка уможливить проголошення судом лише вступної та резолютивної частин судового рішення?

179 відповідей

Яким темам Ви б віддали перевагу?

177 відповідей

[illegible]

Для нотаток

[illegible]

Наукове видання

МИРОШНИЧЕНКО Юрій Михайлович

**КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ
ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ**

Монографія

За ред. проф. А. Ф. Волобуєва

*Коректура авторська
Комп'ютерна верстка: Дербак Андріяна
Дизайн обкладинки: Куклишин Васирина*

Підписано до друку 03.11.2023. Гарнітура Noto Serif.
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 26,5. Зам. № 135. Наклад 300 прим.

Оригінал-макет виготовлено та віддруковано:
ТОВ «РІК-У», 88006, м. Ужгород, вул. Карпатської України, 36
Свідоцтво Серія ДК 5040 від 21 січня 2016 року

Мирошниченко Ю. М.

М 64 Криміналістичне забезпечення судового провадження: теоретичні основи та прикладні аспекти : монографія / за ред. проф. А. Ф. Волобуєва. Ужгород: РІК-У, 2023. 456 с.

ISBN 978-617-8276-64-5

Монографія є першою, після введення в дію чинного КПК України, науковою працею, в якій на основі комплексного аналізу проблем кримінального судочинства розроблено й обґрунтовано концептуальні основи теорії криміналістичного забезпечення судового провадження. Розкрито поняття, чинники та обмеження судової тактики, наукові основи та прикладні проблеми організації судового провадження. Розроблено принципово нову технологію судового дослідження. Розглянуто процесуально-правові та криміналістичні аспекти проведення окремих судових дій. Сформульовано теоретичні основи методики судового провадження, описано базову модель методики судового розгляду кримінальних справ. Запропоновано концептуально нові підходи до побудови окремих судових методик та системи їхньої класифікації. Наведено рекомендації щодо дій та рішень суду в деяких проблемних ситуаціях, що виникають на окремих етапах судового провадження.

Для науковців, викладачів, студентів, суддів, прокурорів, адвокатів.

УДК 343.13:343.98